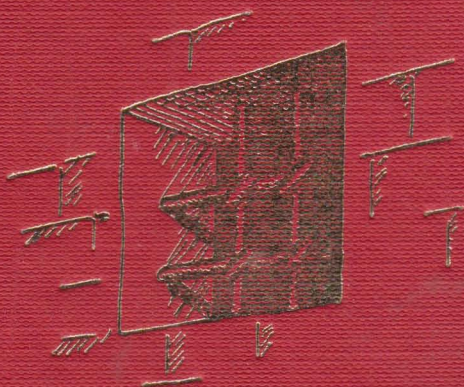

СТ ФЕДОРІВСЬКИЙ

У СМЕРТЕЛЬНОМУ КОЛІ

СТЕПАН ФЕДОРІВСЬКИЙ

У СМЕРТЕЛЬНОМУ КОЛІ

ХРОНІКА

diasporiana.org.ua

НАКЛАДОМ АВТОРА
1977

“IN THE DEADLY CIRCLE”

A CHRONICLE

by

STEPAN FEDORIVSKY

©

Copyright 1977

Stepan Fedorivsky
San Diego, California, U.S.A.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without permission.

Авторські права застережені

Мовний редактор — В'ячеслав Давиденко
Віньєтний начерк роботи Ліди Китастої

З друкарні Української Видавничої Сполки в Лондоні
Printed in the United Kingdom by Ukrainian Publishers Limited
200 Liverpool Road, London N1 1LF

ДО ЧИТАЧІВ

Дорогі читачі! Пропонований вашій увазі твір «У смертельному колі», не зважаючи на тематичну цілість, є своєрідним доповненням двох попередніх книжок «Нотатки повстанця» (1962) та «Молодих паростків» (1968).

Написаний цей твір на основі реальних подій і фактів підсоветської дійсності і певною мірою є твором мемуаристичним. Моїм завданням є передати майбутнім дослідникам історії України епізоди недавнього минулого.

Коли в попередніх моїх творах фігурували герої з прибраними іменами, іноді не подано назв місцевостей з метою приховати персонажі від пильного ока московської розвідки, то «У смертельному колі» така вимога втратила актуальність. Усі події, місця, час й люди є реальні, колись широко відомі українському суспільству і подані без перебільшення. З огляду на видавничі можливості в книжці подані лише сконденсовані епізоди. Сподіваюсь, що читачі висловлять об'єктивну критику.

Автор

6 грудня 1975, Роял Оак.

РОЗДІЛ 1.

Сонячні промені бризкали золотом із-за Татрів. Властиво сонця ще не було видно, воно щойно ліниво викочувалось із-за скелистих гір, малюючи оранжовими смугами вододіл. Я дивлюсь на Наума. Він лежить горілиць і милується цими смугами. Морщить лоба, щось пригадує. Ага! Дійшло до пам'яті. Миттю повернувся в леговищі й штовхнув друга. «Арденс! Чи ти чуєш?» — І шарпнув його за кістляве плече. Арденс крутнув спросоння головою, щось промимрив товстими губами і широко позіхнув. А, випроставшись, промовив до Наума:

— Ти й сьогодні прокинувся, коли ще чорти навкулачки б'ються.

— Друже, пора вставати. Бачиш, уже дніє, а ми ж...

— Ми ще можемо полежати. Добре відпочинемо, а тоді, — але Наум не дав докінчити Арденсові. Глянув на нього й розсміявся.

— Я не жартую, — говорив Арденс. — Куди нам поспішати? Під цією смерекою затишно, і сіно в боки не муляє. А до всього цього, якби ще кусок паляниці та пляшка мілянського вина — ото б ми ладно підкріпились, і веселіше було б у дорозі.

— Не філософствуй! Вставай і рушаймо в дорогу.

Наум схопився, струсив з плаща пожмакані лісові листочки. Арденс також устав. Випростався на звесь зріст, і так голосно позіхнув, що аж якийсь пташок пурхнув поміж смеревими гілками.

Хто ж ці мандрівники?

Доля звела їх випадково. А може й ні. Хіба ж існують у природі випадки? Все закономірне, і їхня зустріч також не була випадком. Один з півдня Італії, а другий з України. Химерна доля водила їх вепрячими стежками Карпат, освячувала їхню молодість вогнем і кров'ю. Вони не раз дивилися у холодні очі смерті, сміялися з неї і самі сяяли смерть у вихорі війни. Хіба ж хотіли? Ні! Це була дика всенищівна епоха, коли закон і правда мовчать.

Вони вже зібралися. Власне, не було чого збирати. Вмились

із потічка холодною водою і рушили назустріч долі, на Захід.

Куди ж тепер? Ось уже другий тиждень, як відірвались від своїх і крутяться поміж селами та містечками.

Он там у молочній мжичці ледь видніс скелястий хребет. Він розпластався величезною масою, і настовбурчився надщербленою спиною. А з-поза хребта встає палаюче коло і розпливається в кучерявих хмарах.

— Буде зміна погоди, — промовив Арденс.

— Звідкіля ти знаєш? — запитав Наум.

— Ти ж бачиш, сонце ховається в молочних хмарах. У нас, на півночі Італії, якщо зранку сонце ховається в таких хмарах, люди кажуть — буде буря з дощем. Альпи тоді міняють колір. Їхні світлосірі шпилі прибирають бузковий колір, над ними пливуть різані блискавицею чорні хмари й на доли спадає ніч. Справжня ніч серед дня. Коли я ще був малим хлопцем, такі чорні хмари мене лякали, а блискавки з потрясаючими громами заганяли мене в якийсь куток. Я часто ховався коло бабуні, обгортаючись пеленою її сукні.

— Тепер же немає бабуні, — лукаво промовив Наум.

— Моя бабуня, — не схопивши іронії Наума, оповідав Арденс, — походила з Міляно. Там вона мала власний маєток на двох сот гектарах землі, який по її смерті перейшов у власність моєї матері.

— А батько твій, хто він з походження?

— Можливо, його рід походить ще з староримських часів. Він жив у старовинному замку, коли я ще був у Римі. Він був полковником королівської гвардії. А бути старшиною королівської гвардії — це привілей аристократії. Мій батько, як і більшість аристократів, не любив Муссоліні. Тому я по-пав на Україну.

— Не розумію. Ти щось говориш невлад, — завважив Наум.

— Ти спершу все вислухай. Я закінчив військову академію, і нас, молодих офіцерів, послали 1935 року в Абесінію. Ми билися з військами неґуса. Бачиш, Муссоліні хотів створити імперію. А яка ж це імперія без колоній?

— Це зрозуміло. Ти завойовував для Італії колонії.

— Ти тільки слухай. Дні бігли, як ці чорні хмари, — і Арденс показав рукою вгору.

Наум глянув на небо. Хмари плвли низько над горами, ніби скородились об гірські шпилі. Клубочились із заходу. Десь там зродилися, піднеслися над горами, заволокли блакитне небо каламуттю і плвли у безвість.

Мандрівники зійшли зі стежки на кам'янисту дорогу, що

простягалась рівнобіжно з струмком. Місцями на дорозі стирчали гострі камені, що мов би виростили з землі. Подекуди гори завершувались гострими шпилями. Там і тут під гранітними стінами стояли дерев'яні колиби. Вже наближався полудень, і сонце сховалось за отарою хмар.

Арденс розгорнув мапу. Знайшов місце, з якого вони пустились у похід на Захід. Провів пальцем у тім місці, де тягнеться кам'яниста дорога, й, глянувши на Наума, промовив:

— Недалеко місто. Що будемо робити?

— Не знаю, — відповів Наум.

Наум у чужій країні втратив відвагу, і страх насувався на його душу. Тут хоч і не горить під ногами земля, але вони ступають непевно, обережно. Дивний холод пройняв серце. А голову розривали думки. Мов би довбнею хтось гатив у тім'я, й порожніла голова. Чужина!

Незабаром показалися верхи будівель. Це передмістя староукраїнського Пряшева. Місто розкинулось на просторій долині. Сіріло невибагливими будинками, покраєне покрученими вулицями.

* * *

Мандрівники не наважились заходити у центр міста. Вони вузькою, вимощеною ринню вуличкою підійшли до гарненького будиночка з верандою. Під тією верандою розмовляли два чоловіки. Місцеві обивателі мають про що говорити. Їхня маленька країна, як м'яч, переходить із рук у руки загарбників. Тепер вона ніби рівна з Чехією, але разом з Чехією під московською зверхністю. Під «братньо»-слов'янським опікуном вони втратили все. Не лише національну волю, але й насущний хліб.

Зрівнявшись із тими словаками, Наум привітався. Його мова, безбарвна, позбавлена словацької милозвучності, насторожила словаків. Вони, з цікавістю приглянувшись до незнайомих, запитали їх, хто вони і що тут роблять.

— Ми — русини, — поспішив відповісти Наум, і вклонився. — Чи не могли б ви дати нам, — сказав Наум, — щось поїсти, бодай кусочок хліба.

Словаки зирнулися і один із них, як пізніше виявилось був господар хати, показав рукою на двері у веранді. В просторій світлиці словак запросив їх присісти на м'яких фотелях. У світлицю ввійшла ще молода, гарна з виду жінка — очевидно дружина господаря, привіталась і запитала свого

чоловіка, що це за люди. Він щось їй сказав. Наум угледів на писемному столі газету «Руде Право», попросив у господаря дозволу проглянути її. Господар подав газету і звернувся до Арденса:

— Куди ж ви йдете?

Наум, не відриваючись від газети, відповів за свого товариша уривчасто, підвищеним тоном:

— У Братиславу! Шукаємо праці, — і, дивлячись у газету голосно прочитав: «На кордоні з Польщею відбулася сутичка з великою групою бандитів. Не вдалося встановити походження банди, але тому, що вона йшла з українських земель на Захід, припускають, що то були українські націоналісти. Наші війська розігнали бандитів, не впустивши їх на територію Словаччини». Наум глянув на господаря, запитав:

— Ви комуніст?

Ні, ні! Я... ми вчителі. Політикою не займаємось.

Це ваша справа. Я запитав із цікавості, бачучи на стіні ост. цього кровопивцю, — і показав рукою на низькочолого з довгим носом «генералісімуса».

Ми мусимо мати це в хаті. І в школі також. Такий наказ з округи. У цей час господиня дому поставила на столі тарілку з бутербродами та дві порцелянові чашки з кавою. Арденс з Наумом поспішно взялися їсти. Відповідали на запитання гостинних словаків та запивали кавою бутерброди. Словаки обережно приглядалися до незнайомих людей, обсервували їхні рухи, очевидно, завважили якісь предмети, що настобурчилися під їхніми плащами, але не догадувались, що згодітілі русини й були тими «українськими бандитами», про яких повідомило «Руде Право».

«Русини» на відході подякували господарям і попросили закурити. Господар дав їм по пачці цигарок «Юнакі». Хоч ті цигарки були найгіршого гатунку, але це був щирий дарунок і вияв людяности.

РОЗДІЛ 2.

Хто ж такий Наум? Минуло вже багато часу, коли я переглядав його щоденник, в якому прочитав:

Далеко від села Прилуки мерехтіли білими ланами квітучі гречки, і пташки здіймались у небесну блакить, купаючись у золотих променях сонця. Я ще був »жовтодзьоб«. Так мене дрович двоюрідний брат Сергій. Він же й називав мене »сунцем«. Мені не подобались ці назви. Я ще не усвідомляв їхнього значення, але дитячою душею відчував, що це щось кволе, безпорадне, і сердився на мого брата. Я хапав під загорожею пасіки якусь хворостину й гнався за Сергієм. Він, відмахуючись, утікав. Удавав, що справді боїться мене. А я гнався за ним геть на м'який луг з пахучими ромашками, сизоліловими волошками та диким і червоним, як жар маками.

Одного разу ми відбігли далеко. Втомившись, полягали на землю і глянули у напрямі дідової пасіки. Нас здивувала несподіванка. На пасіку гнався загін вершників. Сергій крикнув: »Кавалерія!« Це викликало в моєму серці страх і я миттю забув образу. Вершники галопом наближались до пасіки. Кілька вершників загнались поміж вулики і зчинили несамопитий крик. Ми побігли на пасіку і побачили нашого дідуса Лазора, що лежав під куренем, прикривши долонею скривавлене обличчя.

У пасіці господарювали ті, що їх Сергій назвав »кавалерією«. Невеличкий чоловічок з приплюсканим носом і погльоганим віспою обличчям, у вицвілій гімнастерці та ріжкуватій шапці, турляв з вуликів дашки, звергав солом'яні щитки, витягав із вуликів рямки, наповнені пахучим нектаром та тисячами кусливих бджіл. Він вхопив віхоть соломи, підпалив його і обсмалював бджолам крильця, звільняючи від них рамки, які впихав у мішок. Інші »кавалеристи« робили це саме біля інших вуликів.

Дідусь, мабуть, протестував проти дикого руйнування свого бджолиного господарства. За це червоні кіннотчики побили його прикладами гвинтівок і кинули біля куреня. Ще й погрозували повісити, як буржуя.

Ми з омертвінням спостерігали цю дику вакханалію. В пасіці діялось щось несамопите. Над перевернутими вуликами

літали мільйони бджіл, кидаючись на вершників і коней. Грабіжники не встояли перед цією атакою, повскакували у сідла й погнали в село.

Ми принесли дідусеві відро свіжої води. Він обмив рани і з нашою допомогою перейшов у курінь. Ми, сидячи біля нього, ще довго спостерігали бджолянну хмару над зруйнованими вуликами. Аж вечірня прихолодь принесла спокій. Бджоли обліпили вулики, вазили в них крізь вічка й жалібно гули.

Хто ж то були ті грабіжники?

Це були роки національної революції, коли український народ різними шляхами ішов добувати волю. І серед тих грабіжників були також діти нашої землі. Вони допомагали північному ворогові грабувати свій народ. Про ті події розповідає щоденник Наума Дубогриза.

Полки червоних відступали перед навальним наступом української армії на чолі з Симоном Петлюрою. Артилерійські стрільна рили чорнозем між Вінницею та Калинівкою. Калинівський шлях зайняли повстанці Шепеля, Волинця, Осадчого і міцно його тримали. Червоні, здушені з двох сторін, на чолі з Якіром пробивались на Київ через села в напрямі на Погребище. Але й тут Данило Осадчий, який вспів створити повстанські групи, спинив ар'єргардні частини Якіра.

* * *

Літнього вечора малий Наум з матір'ю поспішали до діда Лазора, щоб разом втікати з села від большевиків. В центрі села біля так званої «холодної» побачили, як допитували й катували червоного комісара Четверга. Він був із місцевих, і ще молодим хлопцем поплентався в Одесу. В портовому місті пристав до бездомної босячні, а після большевицького перевороту став комісаром. Штаб червоної дивізії послав Четверга в розвідку, а тут його земляки притримали і передали повстанцям. Так видно доля судила, щоб зрадника скарля свої ж таки земляки.

На майдані перед «холодною» юрмився народ: озброєні повстанці, цивільні і так без зброї, з легко підвішеними язиками селяни. На землі на простеленому кулі соломи лежав Четверг. Йосип Коваль був за слідчого. Високий на зріст, широкий у плечах, кругловидий та ще й з довгими козацькими вусами.

Пізніше, коли Наум ходив до школи і переглядав підручник історії, портрет гетьмана Богдана Хмельницького нагадував

йому Йосипа Коваля. І навпаки, коли зустрів Йосипа Коваля, то й думав своїм дитячим розумом: ось він і є — гетьман Хмельницький.

Йосип Коваль був напідпитку, як і більшість чоловіків у період революції пили багато горілки. В руці він тримав плетений із сириці гарапник. Дивився на Четверга суворо колючими очима. Сплюнував на сторону й промовив: »Ти ж що, задумав знущатися з мужиків? Кажи, хто у вас там є командири полків, батальйонів, яке дивізія має озброєння. Куди вона тримає напрямок? Ти ж свій! Наш земляк і маєш допомогти нам викоренити ворога з нашої землі. Чого ж мовчиш?«

Четверг мовчав. Підперши голову правою рукою, лежав боком на мокрій соломі, важко дихав і з-під лоба дивився на Коваля. Тут же стояв цецрик із водою, відро та мокрий мотуз. Коваль бив мотузом комісара, коли він не хотів говорити. Якщо комісар знепритомнював, відливав його водою. Так повторювалося кілька разів. Все ж таки Коваль не може його розлушити, а тут уже з Турбова чути кулеметну тріскотню, розриви гранат. Ворог наступав. Коваль бився, але не може нічого довідатись від комісара.

В долині села, на греблі селяни-повстанці стягали дубові колоди, борони і ставили їх зубами в напрямі наступаючого ворога. Барикади стояли валами: одним кінцем впиралися у став, а другим в обрив, куди спадала вода з млинових коліс та турбін. Люди метушилися, бігали біля барикад, прилаштували кулемети, а в селі також було військове поготівля. Селяни вкладали на вози важливіші речі, дітей і виїжджали у глибокі балки та ліси. В селі залишилися повстанці та Коваль з комісаром Четвергом.

Зблизились перші большевицькі колони, і зав'язалась перестрілка. До Коваля з повстанського штабу прискакав на зопрілому коні Юрій Осіпчук. — Кінчайте! — гукнув здалека. — Що ви з ним панькаєтесь? Червоні тиснуть, і ми їх довго не стримаємо. Вони підтягнуть артилерію, і наші барикади розлетяться на друздки.

— Як же кінчати, коли він нічого не каже? Та! — Коваль махнув рукою. — Скачи до своїх, а я з ним справлюся. Ти думаєш, — Коваль до Четверга, — я буду довго возитись з тобою?!

— Твоя справа, — промовив Четверг, і показав рукою в напрямі бою.

— Що ти мені покажеш! Ось я покажу тобі, — і Коваль стрілив у груди Четверга.

РОЗДІЛ 3.

Уже вечоріло. Мандрівники підходили до міста Рожнова. І тут, під містом, почали радитися: їм здавалось, що в місті вони будуть почувати себе непевно; може своїми рухами, своєю, хоч прихованою зовнішністю, можуть звернути увагу тих, які легко відрізняють місцевих жителів від випадкових людей, що блукають по згарищах війни.

Побратими радились, сперечались, але на домагання Дубо-гриза таки вирішили йти містом. Йти спокійно, не звертаючи на себе уваги прохожих, а йти впевнено, мов би справжні словаки.

Передвечірне сонце кидало із-за гір золоті промені, в небі багрянились його краї. У місті засвітились ліхтарі. Вони горіли невиразно, мов би налякані нещодавнім гуркотом металевих потвор.

На хідниках прогулювались молоді люди парами, малими групами. Заглядали у вітрини крамниць, щось гомоніли, вибухали заливчистим сміхом молодости. Наум заздрих цій молоді, навіть заздрих будиночкам, які спокійно дивились своїми вікнами на вулиці. Все це було ніби на своєму місці. Хоч містечко, як і ціла країна, були пошкрабані війною, але вони вилікуються, загоять роздерті рани війни, і будуть належати цій безжурній молоді, яка залюбки шліфує своїми підшвами потріскані хідники. Молодь скоро забуває вибухи, громи артилерійських канонад, бомбардування, гітлерівські шибениці, катівні.

Вулицею пробігли автомобілі з червоними зірками. Арденс штовхнув Наума, промовив: »Бачиш, твої господарюють. Може попросиш, щоб підвезли?« — усміхаючись, показав на обдертий автомобіль, який з шаленим гуркотом стелив по вулиці смердючий дим.

— А може ти замовчав би?!

— Хіба ж я . . .

Наум зміряв Арденса таким поглядом, що в нього відразу застигла на устах усмішка. Арденс знітився й замовк. Ішли мовчки, насуپлені. Вже виходили з міста, і їх ніхто не спинив, ніхто нічого не спитав.

Зразу за містом дорога ховалася у лісистій гущавині. Ліс вилонював духмяний запах вересневої папороті, пліснявих грибів і ще чогось відмираючого, що з ранньою весною мало воскреснути для буйного, зеленого життя. Папоротники розтріпано приклепали на кам'янисто-глинястих видолинках, їхні листки припали до оземків буків та голостовбурних дерев. А на горбках, на гірських схилах шуміли сосни. Вітер сичав у їх верхів'ях і свистів, творячи осінню симфонію лісу. Пугикнув сич. Залопотів крилами наляканий птах і зник у гущавині сосон. До лопотання крил прислухалось все чотириноге царство лісу. Прислухалось, розрізняючи спокій і небезпеку. Олень чуйно дрімав під кущем ліщини. Ліс наслухував і винохував все навкруги. Найменшу небезпеку пізнавав зразу і зникав у коріннях вивернених вітрами дерев.

Хлопці зупинились у гущавині, як ті лиси, винохуючи безпечне місце для відпочинку. Впевнившись у безпеці, вибгали місце для снання. Такими місцями бувають щілини між гранітними скелями або затишні заглибини на поверхні землі. Одну з таких заглибин хлопці вимостили сухим листям і обгнрнувшись щільніше, притулившись тілом один до одного, зібгалися спати. Але сон не приходив, кожен думав про своє минуле, про майбутнє життя . . .

Наум Дубогриз зняв з плеча МП, розстібнув пояса з пістолем, гранатами і поклав під боком. Так саме зробив Арденс.

Ну й до чого ти дослужився? — Як уже зовсім умостилися до снання, запитав Наум.

— Ти про що? — Не зразу збагнув Арденс.

— Та ж про твої подвиги в Абесінії.

— Це, друже, довга історія. Вона має свої темні, але й героїчні моменти. Ми, італійці, розбили абесинську армію, а їхній імператор Селасіє утік до Англії. Пізніше, як ти сам знаєш, Муссоліні почав війну з Грецією. Там нам було важче. Греки краще озброєні, добре зорганізовані. А ти не знаєш італійців. Це вже не римляни! Це звичайні хлібороби, кустарі, робітники й торговці. Вони люблять мистецтво — музики та співаки. Та й ми не хотіли воювати для Муссоліні.

— А то ж чому?

— Кожен італієць розумів, що нашого дуче Гітлер утягнув у війну. Він нас використовував в інтересах німецької імперії. Тому ми в Греції старались нав'язати контакти з грецькими партизанами, і цілими групами переходили до них. Перейшов і я, і там, власне, попав я у полон до німців, які мене разом із товаришами вивезли в концентрак під Львів.

— Ти пройшов цікавий шлях. Побачив світ і пізнав життя.
— Так, побачив багато. Але краще пізнавати світ у мирних обставинах, як турист. Їдеш, куди бажається.

— Для туризму треба багато грошей.

— Я ніколи не турбувався про гроші. Я ж говорив тобі про моє аристократичне походження. Моя родина має будинок у Римі, велике господарство в Міляно. А батько отримує гроші ще з військової служби.

— А як ти попав до українських партизанів? — питає Наум.

— В концентраційному таборі ми працювали на каменоломці. Німці потребували граніт для будови, а між охороною були й українці. Вони домовились з нами про перехід у партизанку. Група українських партизанів прийшла вночі, повбивали німаків, і ми всі пішли в Карпати, — сказав Арденс, а потім подумав і додав: — Знаєш, друже, як ми дістанемось в Італію, ти не потребуватимеш працювати.

— А як же я буду жити?

— Цим не журись. Перших три-чотири місяці будемо відпочивати після партизанського життя. Ти вивчиш італійську мову, а пізніше, як схочеш — одружишся з моєю сестрою. Я маю три сестри. Найстаршій двадцять три роки, а найменшій вісімнадцять. Вибирай, котру хочеш!

— Знаєш, Арденс, це як у казці. Сонячна Італія й гарна дружина з багатим посагом. Я уявляю, як буду з твоєю сестрою подорожувати по Італії, вивчати пам'ятки старовини, архітвори скульпторів і малярів, слухати арії найкращих співаків. Але це — фантазія. Хвора уява.

— Клянусь честю, це буде дійсність!

* * *

Ранок був точнісінько такий самий, як попередній і прибитий росю, вогкий, холодний. Така сама подорож, як минулих ранків, але може з більшою небезпекою. Наум з презирством і огидою глянув на зброю, що лежала на пожовклому листі. Йому вже давно хотілось викинути це знаряддя смерті, жбурнути його кудись у глибокий яр, стерти з минулого як важку сторінку життя. Наум розумів нерозважність таких думок, але щоденні небезпеки породжували в його душі почуття трагізму і відповідальності за знедолене життя Гафійки й дітей, які десь поневіряються за нього, за його любов до Вітчизни. І про свою огиду до зброї в нього не

вистачало сили сказати Арденсові. А все ж таки треба покінчити з цими смертоносними цяцьками. Тим більше, що в разі арешту, як зможе він виправдати свою непричетність до війни? Так роздумуючи, Наум сказав Арденсові, який голів свою бороду над потічком.

— Друже, залишмо бавитись у лицарів сумної слави! Адже епоха Дон-Кіхота давно ж пройшла в забуття.

— Не розумію, що ти говориш, — відповів Арденс.

— Вікинемо ці пукавки так, щоб їх і чорт не знайшов, — і Наум показав на чорноблискучу зброю.

— Що ти придумав? Як же ми будемо боронитися?

— Від кого боронитися?

— В першу чергу від поліцаїв.

— Ні, друже. Треба змінити тактику. Ми вже давно відірвалися від ворога. Зайшли глибоко на територію чужої країни, де советчики місцевими справами не займаються. Тут своя влада і своя поліція. Нехай комуністична, але вона не має підстав нас арештовувати. Як ми зустрінемося з поліцаями озброєні, тоді справа була б погана, і ми не матимемо аргументів виправдатись. Запитають: Хто ви? А чого зі зброєю?

Арденс задумався. Він уже заправляв сорочку, готуючись до мандрівки. Наум мовчки дивився на друга.

— Маєш рацію, — сказав Арденс, — можемо вскочити в прикру ситуацію, але поки ми пробираємося через маленькі населені пункти . . .

— Сьогодні маємо переходити через місто Маліне.

— Ще маємо час, — захищав свою думку Арденс. Йому дуже не хотілося розлучатись із крицевими друзями, як він іноді, жартуючи, називав побратимами.

Мандрівники вирушили в невідому дорогу. Вони ж живуть ідеєю. О, так! Та ідея загріває їхні серця. Їх мета — воля. Вона, та воля, вимріяна в їхній уяві, в кожному м'язі розтерзаного серця. Та воля, як недосяжна дівчина-красуня. Але до неї ще довгий і важкий шлях, як грішникові до царства небесного.

Арденс у власній уяві мріяв про сонячну Італію; голубі хвилі на морі, які солоною водою полощать піщані береги. А на тих берегах вилежуються привабливі істоти евіного роду. Про них, запалених південним сонцем, він часто згадував, розповідав про юнацькі пригоди. Тепер йому уже минув тридцятий, і він часто задумувався. Іноді вголос нарікав на долю, що призначила йому життя в ту трагічну епоху. Арденс пошнарив у лівій кишенці сорочки, яка ніби

спеціально пришта на тому місці, під яким зжимається серце. Пошпортався і щось витяг маленьке, загорнене в клаптик шовкової тканини. Вийняв і так тримав перед очима. Тримав і ледь помітно ворухив соковитими, ніби в негра губами. Арденс мовчки молився. Потім розгорнув тканину і поцілував у ній маленький образок. На тому образку було зображення Божої Матері.

— А ти маєш такий образок? — Запитав Наума.

— Ні, не маю.

— Це материнське благословення. Коли я закінчив військовою академію, нас молодих офіцерів вислали в Абесінію, я відвідав свою маму. Вона, благословляючи мене в дорогу, дала цей образок. З того часу я ношу його при собі і молюся до нього.

— І тобі помагає?

— Розуміється, якби я перестав вірити в материнське благословення, я б уже давно загинув. Пригадуєш бій у Скольому чи в Турці. Я був у небезпечній ситуації в обох тих боях, але материнське благословення зберегло мене від московських куль. З цією вірою я повернувся на свою батьківщину.

— Ти щасливий, — задумано промовив Наум. — Щасливий, що віриш і щасливий, що зберіг материнське благословення. Я благословення не мав, але я бачив сльози моєї матері в час нашої розлуки.

— Своїми молитвами мати врятує твоє життя.

— Я віру в це, — і Наум почав розповідати про свою матір.

— Моя мати також побожна. Вчила мене молитов, а потім комуністично-московська потвора все знищила. Вона перевертала людям мозки пропагандою й безбожницькою наукою в школі. А хто не піддавався тому вихованню, тому чекісти вивернули внаслідок сибірських трущобах. Може материнськими молитвами я також дістану до Італії, чи іншої країни.

— Чого тобі до іншої країни? Тільки до мене в Італію, й ти будеш щасливий. Мої сестри прекрасні дівчата. Наш рід гарний, і мої батьки виховали добрих дочок. Усі сестри розуміються в музиці, в мистецтві і знають хатню працю. Моя мати підготувала їх до життя.

— Арденс, я віру в твою порядність і благородні наміри, але про це ще зарано говорити. Ми не знаємо, що може статись із нами сьогодні.

— Ніколи не думай про невдачу. Живи добрими намірами,

і ти їх досягнеш. Уже ми скільки днів мандруємо, а ще не мали прикрих пригод.

— Можливо. Але мені моторошно, мене проймає почуття страху. Так, ніби я йду по землі, а вона втікає з-під моїх ніг і відкриває чорну пропасть.

РОЗДІЛ 4.

Вибоїстою стежкою бігло Наумове життя. Селяни вже позвозили збіжжя в подвір'я та працювали на своїх ланах: сіяли озимину, збирали картоплю та цукрові буряки. Наум із діворою бавився на камінцях, по яких пливла вода з млинових коліс. Вода розкидала срібні бризки в променях сонця, хлюпотіла і полоскала слизькі, сірі брили каміння.

Греблею чвалом гналися вершники. Виблискуючи голими шаблями, вони поспішали до містечка, але кілька вершників спинилися перед млином. Вони довідались, що власником млина є жид Дудь. Гарцювали на баских конях, про щось розпитували в людей та голосно матюкалися. З-під млинових коліс разом із водою виринув Лахман Булаєвський. Він у тім млині працював мірошником. Спотикаючись по слизьких каміннях, Лахман пустився вбід на протилежний берег, втікаючи в куці верболозу. Хтось із вершників крикнув: «Он він!» — І два вершники обскочили навколо млина, кинулись навздогін за ним. Переборюючи повноводдя річки, Лахман спробував добратися до берега, але не встиг. Його наздогнали вершники і з криком: «Бей жідов — спасай Расею!» — зрубали шаблями.

Мертвий Лахман розпластався на мілкій воді. Вода колихалась над ним світлочервоними смугами. Наум глянув, і в його очах замерехтіла червона вода. Очі Лхмана дивились у вересневу блакить неба. Застиглі очі, наповнені жахом.

Діти кинулись хто куди. Наум погнав з усіх сил левадою поміж кущами верболозу. Захеканий вскочив у подвір'я, в якому було повно коней. На купах скидані сідла, в «козлах» поставлені гвинтівки. Між кіньми вешталась солдати, один з них крикнув до Наума:

— Стій, пацан! — Та Наум не спинився і з розгону вскочив у хату. В хаті поралась біла печі мати. Виробляла з тіста

буханці хліба і на дерев'яній лопаті саджала їх в гарячу піч. На ліжку в подушках лежав з наганом у руці солдат і брутально лявся.

— Що ти понавіщувала на стінах? — крикнув солдат.

— Хіба ж не бачите? Святі ікони, — відповіла мати.

— Ах, ти дура! Хіба ж є святі? Це все вигадки буржуїв. — Дико регочучись, солдат вистрілив з нагана в ікону Божої Матері. — Ось я зараз розстріляю всіх твоїх святих! — Кричав він і стріляв в ікони, аж з брязком сипалося скло з них. Наумова мати затулила тремтячою рукою піч і шептала молитву, а з її очей падали сльози.

— Малий, — кликнув солдат до Наума, — йди сюди. Іди, не бійся. Твоя мати дура, вірить у якогось Бога.

— Неправда. Моя мама розумна, а ти дурень, — крикнув Наум.

— Ось ти який! — Звереснув солдат, аж Наум здригнувся й вчепився за материну спідницю.

— Малий, нема Бога ні чорта. Є Ленін і Троцький.

Наум нічого не знав про якогось там Леніна, але він добре пам'ятав про Бога і святих Зосима та Саватія у дідовій пасіці. Він ще міцніше схопився за материну спідницю і з-під лоба дивився на того страшного солдата.

Знадвору доносився галас. Солдати тягли Наумового вітчима. Жбурнули ним до ніг командира, що стріляв по іконах.

— Товарищ, командир! — вискочив один із солдатів наперед, показав рукою на Наумового вітчима. — Вот імєете петлюровца!

Командир втупив каламутні очі на «петлюровца» і мов би щось пригадував. — Рой! Не пізнаєш мене?

Логвин Рой пізнав колишнього товариша з царської армії, що ділився з ним бідою в окопах.

— Ми ж разом гнили, життя віддавали за буржуїв, — промовив солдат і кинувся в обійми Логвина.

— Три роки їли з одного котелка.

— Це правда, — ледве видушив із себе Логвин, а, показавши рукою на розбризані куски скла, сказав, — так друзі не роблять. Хіба ти заїхав до хати буржуя?

— Вибач мені нерозсудному, — і спустив голову. Потім глянув на своїх солдатів і крикнув: »Чого стирчите? Геть звідси!«

* * *

Колишні окопні друзі сиділи за столом. Наумів вітчим наливав прозорий медовий самогон у чарки. Мати накраяла в полумиски свіжого хліба та старого пожовклого сала, внесла квашених огірків та яблук-антоновок і припрошувала їсти того несамовитого командира. За столом говорили спокійно. Командир навіть вибачався перед Логвином та Наумовою матір'ю.

— Знаєш, друже, я належу до бригади Котовського. Наша кінна армія під командою Будьонного розбила поляків і петлюрівців під Уманню. Тепер виженемо їх з Вінниці й будемо гнати через усю Європу. Звільнимо всіх пролетарів від буржуазії! — вигукнув командир і хильнув у рот із чарки...

Рой спокійно слухав, хоч внутрі горіла у нього непогамовна злість. Щоб не висловити невдоволення, він зводив розмову на іншу тему.

— Дружок, — мов би зрозумів командир Логвина, — минуле пішло в забуття. Тепер інші часи й інші стоять перед нами завдання. Чи ти, може, справді з Петлюрою? — зненацька запитав командир.

— Та де там мені! Я одружився з вдовою й господарюю. Хіба ж мені мало було фронтової нужди?

— Залиши своє господарство! Іди з нами. Я тебе зразу поставлю на командира. В царській армії ти був унтер-офіцер, а у нас будеш батальйонним командиром. Поняв?

— Дякую за довір'я, — наливаючи в чарки самогон, промовив Рой, — але я не можу залишити господарство на жіночі плечі.

— Не валяй дурака! Яке там господарство? Знищимо буржуїв, петлюрівців, а тоді будемо господарювати. Тепер вся влада робітників і селян. Так сказав Ленін і Троцький.

— Це все добре, — мов би ствердив Рой, але тут же завагався і показав на ікони. — Хіба так встановляють владу робітників і селян?

— Вибач, друже. Якось... ну... розумієш... нерви, горілка, — і підійшов командир до Наумової матері. Обняв і намагався цілувати, але мати вислизнула з його рук і густо зачервонілась.

— Я ж не знав, що ти дружина мого друга, — виправдувався командир. — Це непорозуміння я компенсую. Клянусь жінською! — А Рой не зважав на його виправдання і наливав самогон у чарки.

— В наші часи все можливо. Можна й помилитись, але ми це поправимо, — взяв Рой чарку й кивнув до колишнього друга. Командир уже набрався по самі вінця, але твердо тримався на ногах і стримував язик.

Вершник, мов вітер, увігнався на подвір'я. Щось крикнув, і солдати кинулись сідлати коней та прив'язувати до сідел награбоване в селян та жидів барахло. Один із солдатів ускочив у хату й щось відрапортував.

— От таке наше життя! — п'яним голосом промовив командир. Не вспіли й поговорити. Навіть не віддячився твоїй дружині. Адже під боком жидівське містечко, і можна підбарахолитись. В них є всякі речі, не то, що в мужиків. Але після закінчення війни я заїду до вас із подарунками. Покищо вибачайте.⁴

* * *

А котовці грабували жидів. Між крамницями валялися трупи з відрубаними головами. Нова Прилука за всю свою історію не знала більшого жаху, як той, що його принесли «герої доблестной первой конной» під командою Будьонного й Ворошилова.

Он там, на майдані перед церквою, розставлені столи і на столах навалені ковбаси, смажена риба, свіжі булки й пляшки. Це все награбоване в жидів. Вояки Котовського ледве волочили ноги між тими столами. На одному столі стояли грампони і одночасно грали кілька мелодій: «Дубіношку», «Боже, царя храни», і мазурку, а під цей божевільний гамір червоноармійці танцювали з молодими жидівочками безглузді танці, яких не знало хореографічне мистецтво за всю історію свого існування. Жидівочки з переляканими очима старались догодити своїм партнерам, об'юшених людською кров'ю. Їх зігнали на цей майдан для розваги «героїв пролетарської революції». П'яні розбишаки хапали дівчат з гурту, підсакаували без ладу, гризли, як шакали ніжні шиї й плечі дівчат, а потім тягли їх поміж дімки.

На другий день після вимаршу кінної бригади Котовського гістеричний крик потрясав повітря над містечком. Батьки знаходили своїх дочок обезчещених і замордованих.

РОЗДІЛ 5.

Сонце в небі, мов прип'яте, стояло в одній точці і розварювало спітнілі тіла мандрівників. А до того їх обтяжували плащі і зброя.

Ось недалеко показалися контури села чи містечка. В сонячному сьйві біліла дзвіниця костелу. Ліворуч вимощеної ринню дороги дзюрчала річечка, а праворуч підносила у небо гора. Мандрівники вільніше почували себе в безлюдних місцях. Отак лісом і горами вони пройшли б через усю Європу не то що маленьку Словаччину. На щастя населений пункт був невеликий, і вони вже минали останні хатки, прямуючи до лісової дороги. Наум прискіпував ходу в гущавині лісу, де ховалася дорога. Арденс промовив:

— Думаш, ми в лісі знайдемо щось поїсти?

Наум глипнув на Арденса, але нічого не відповів. Він сам думав про їжу. Дорога може тягнутись лісом безконечно, і як то вже не раз бувало. Проминуть населений пункт, йдуть до лісу, там лише горіхи та джерельна вода. Не завжди й знаходили горіхи. Наум запитав Арденса:

— Яка ж твоя порада?

— Он там, на краю лісу бачиш під горою хату й стодолу? Напевне живе там багатий господар. Зайдемо й попросимо щось поїсти.

— Добре, — згодився Наум, і вони завернули з головної дороги на втоптану стежку, що вела просто до хати.

З дверей виглянула жінка і зразу сховалась. Мандрівники дійшли до дверей і Арденс постукав. Ніхто не обізвався. Зайшли всередину. В просторій хаті сидів на софі з люлькою в зубах кремезний чоловік із засуканими рукавами, біля стола поралась старенька жінка з вицвілим обличчям і запалими, мов у мерця, очима. Може й мати того насупленого і непривітного чоловіка. А зразу біля дверей поралась молода жінка з посудом, повновида, з широкими стегнами — та сама жінка, що виглядала з дверей, мабуть, дружина господаря. Подорожні попросили в насупленого господаря щось поїсти, обсервуючи молодицю з витрішкуватими очима. Вона аж знітилась від погляду невідомих прохожих, але її чоловік

нічого не промовив, лише кліпнув очима на знак згоди. Жінка запросила мандрівників сідати коло стола.

Арденс і Наум ласо дивились на круглу паляницю, яку господиня краяла кухарським ножом. Таким великим ножом, як колись у Наумовому селі різали восени баранців. Йому навіть пригадався Йосип Коваль, що прославився як різун невинних створінь.

Господар мовчав, понуро з-під кошлатих брів дивився на незнайомих, а потім повільно встав і так з люлькою в зубах вийшов. Наум значуще глянув на Арденса, але той підморгнув, ще й бровою скосив на зброю. Мов, не бійся.

Господиня накраяла паляницю, поставила на стіл і кілька кусочків шинки. Шинка була стара, зеленкувата та мандрівники не звертали на це уваги.

Нараз щось прогупотіло. Глянули у вікно і у воротах побачили двох озброєних автоматами з червоними пов'язками людей. Мандрівники миттю вискочили в сіни, а господиня за ними зацепила двері і крикнула у вікно: »Бережіться, вони озброєні!«

Червоні поліцаї підбігли під хату, але в той же час Арденс метнув гранату, і вона шаленим вибухом, мов тріски, відкинула їх геть. Мандрівники вискочили з сіней і зникли в куцах. З протилежної сторони затьохкали автомати.

* * *

Вігли поміж деревами все глибше й глибше в гущавину лісу. Арденс, махнувши рукою в напрямі хати, промовив: — Тепер червона махорка знатиме, як нападати на невинних людей.

— Дурниці говориш, Арденс! — сердито сказав Наум. — Ці пукавки треба викинути до біса в зуби. Іти сміливо містами і селами, а як хто спинить, то й легше буде виговоритись. — І почав розперізувати паска з набійницями та пістолем.

— Ти справді? — здивовано спитав Арденс.

— Атож. Пощо мені тремтіти перед першим смердючим лягавим? Я здаюсь на Божу ласку.

— Хай буде по твоєму, — нерадо промовив Арденс. — Та все ж таки розброїмось у безпечнішій місці.

— Он там! — показав рукою Наум на долину, де дзюрчала по камінцях вода під дерев'яним містком.

Кріпко всаджені в глинястий ґрунт палі підпирали дерев'яний настіл містка. Там було затишно й спокійно. Мандрів-

ники зняли автомати, набійниці та пістолі, розгорнули пальцями глинястий ґрунт на березі і там поховали своїх крицевих друзів. Арденс перед тим, як покласти пістоль перехрестив його й поцілував. Наум розпоров брезентові набійниці й накрив зброю, засипав яму глиною, ще й притрусив щебенем. Арденс глянув востаннє на місце »похорону«, і на його очах виступили сльози.

Арденс і Наум вийшли на битий, безлюдний шлях. Лише зрідка проїжджали возами місцеві селяни, везучи до міста дрова чи якісь пожитки; зрідка вискакували з лісу сарни і, вглядівши подорожніх, миттю зникали. Наум зідхнув. Арденс глянув на нього, прицілився смолистими очима, промовив:

— Тепер ти вільний, як та сарна, що боїться найменшого шелесту.

— Ми обидва вільні. Тепер можемо сміливо відбріхуватись перед будь-яким лягавим.

— І що з того? Адже ми безборонні. Ні документів, ні грошей...

— Документи — це наше слово. Нікого не кривдимо і ні в кого нічого не крадемо. В цьому наша моральна сила. Розумієш?

— Звідкіля й куди, панове-товариші, йдете? — з насмішкою протяг Арденс і глянув на Наума.

— Як, звідкіля?! — згарячився Наум, але відповів не зразу. Він про щось думав. Засунув руку в кишеню, мов там була відповідь на в'їдливе питання, і йшов мовчазний, розкислий, як старий гриб.

— Нічого не придумав, — глумливо промовив Арденс.

— Як?! Чому не придумав? Придумав...

— Ану розкажи.

— А знаєш що? Ти, навіть, не догадаєшся. Голову дам на відріз — не догадаєшся. А ще й офіцер дуче Муссоліні.

— Тільки не говори мені, про Муссоліні, а то заїду по твоїй...

— О, ти справді герой, — з іронією мовив Наум.

— Ну ж, кажи! кажи! — червоніючи, шипів Арденс.

Наум скоса глипнув на похнюплене обличчя Арденса і з щемом у душі сказав:

— Не падай духом, друже. Ми вчешемо таку фантастичну історію, що ніхто її не заперечить. Хто в цих обставинах не бреше?

— Мудро говориш, але твої слова тягнуться, як смола з бочки, і ніякого толку. Нічого ти не придумаєш, — сказав

Арденс і подивився в сторону. Наума Дубогриза заїла вразлива репліка. Він ішов мовчки. Ступав ногами важко, мов довбнями. Гулав чобітьми об тверду, як життя, дорогу. Душа його змучена, розшарпана, як стара ганчірка. А в голові свердлом крутилися думки, ятрили його серце. Він щось мугикнув і почав:

— Ми — вояки італійської армії. Тієї армії, що разом з гітлерівськими дивізіями облягали Сталінград. Розумієш?

— Ну й що далі? — зневажливо кинув Арденс.

— Ти ж знаєш долю тієї армії. Так і будемо говорити. Нас німці роззброїли і ми різними шляхами добиваємося додому. Нас знеслила подорож, ми хворіли і мусіли затриматись в Ужгороді . . . Тепер добираємося до своєї батьківщини. Тільки так! Це буде найбільш правдоподібно, і нас ніхто не буде задержувати. Ідїть у свою Італію, — скажуть, — у нас і своїх голодних ротів повно.

Арденс не заперечував, ішов мовчазний.

На горизонті, в рідкому тумані видніли будинки міста. Зупинилися. Домовлялися, як пройти непоміченими. Як поводитись при зустрічі з місцевими людьми. Що говорити, на випадок коли знайдуться зацікавлені.

* * *

Місто Маліна розтяглося на просторому плесі. Кругом міста, мов би зумисне природа створила гірські хребти, огородила місто від вітрів. Місцевість чарувала красою гірських лісів. В місті зрідка показувались автомобілі, переважно вантажні з советськими солдатами. Тарахкотіли військові вози та двоколіски, як у старовинному Римі. Тут була російська техніка в усій красі свого генія. А на хідниках, мов розбурхані комахи поспішали в усі сторони люди. Стурбовані, похмурі, з переляканими обличчями. Вони йшли з важкими валізками, кошиками та торбами. Одні верталися в свої предківські гнізда, а інші, навпаки — втікали з них у невідоме майбутнє.

Наум, навіть, задоволений із тієї метушні. В такому коловороті людей він легко губиться ніким не зауважений. Він намагається вдавати з себе місцевого. Йде спокійно, іноді сходить із хідника, даючи дорогу комусь зустрічному. Іноді кида поглядом на дівчат чи молодичок у коротеньких спідничках.

Назустріч Наумові йшов військовий в однострої советського офіцера. Йому здавалося, що той офіцер уперто дивиться в

його очі. »Може знайомий?« — шкрябнула думка, і в грудях частіше почало калатати серце. Ось уже порівнялись. Зупинить бестія чи ні? Невже знає мене? Здається, ворухнув губами. Мабуть, намірився крикнути »стій«, і в Наума пробігла під шкірою холодна дрижачка. Офіцер проминув. Наумові відлягло від серця. Йому лише здалось, що офіцер придивлявся на нього. А як же Арденс?

Він вдавав байдужого до всього й намагався йти спокійно, з розхилисами волоцюги. Але це йому не вдавалось. Повійському відбивав кроки, навіть у такт Наума, мов би підраховував: стук-стук, стук-стук... Наум сповільнив ходу і, косячись, глянув на Арденса. Арденс догадався. Змінив крок і почав плутати ногами. З міста вийшли без пригод.

Вже минуло з полудня і в їхніх шлунках »грали марші«. Вони мовчали. Не говорили про їжу, бо то ще сильніше драгувало б їх, приспішували ходу, ніби наближалися до призначеної мети. Поглядали на зарослі ялинами горбки, йшли в невідоме майбутнє. В долині, мов на долоні, було видно місто.

— А тепер що? — запитав Арденс.

— Підемо просто. Центральною вулицею.

— Я туди не піду! рішуче сказав Арденс.

— А чого ж не підеш?

— Тому, що я безборонний. Кожний лягавий затримає.

— Нехай! Затримає, то й поговоримо. А може й ніхто не затримає. Адже досі ніхто нас не спитав, ніхто й не звернув уваги.

— Ти думаєш, я мало перенервувався? Мало серце не вискочило з грудей. Ні, я не піду містом.

Долина спускалась праворуч до лісу і туди звернув Арденс. Наум умовляв Арденса йти з ним, але він не звертав уваги, йшов вибраним напрямком. Наумові щось зціпило в грудях, пробіг лоскотно-холодний страх, йому шкода було розставатися з другом...

»А чого йти за ним?« — пробігала безвольна думка. — Може наша доля на цьому місці розійшлась у різні сторони. Може так краще. З упертим Арденсом нелегко домовитись. Нехай! Він своїм, а я своїм шляхом«.

Арденс уже сходив у долину. Не оглядався. Упертий, як ішак. Два роки були разом, пліч-о-пліч йшли в бій із гітлерівцями та советчиками, як розлучені тигри кидались на ворогів. Життя не жаліли, а тепер... Ні, так не буде!

Наум зійшов із шляху і потягся за Арденсом. Він ішов за

ним повільно, збиваючи чобітьми суху траву, аж здіймалася курява. Арденс оглянувся. На його обличчі засяяла радість. Він переміг.

Ішли мовчки хвилястим яром. Нахмурені, злі не зауважили пастки, яка ніби чекала на них. Перед самим лісом росли карликуваті ялинки й кущі ліщини, а під тими кущами лежали словацькі солдати. Чого вони там зібралися? Напевне після вправ відпочивали. Один із них, може й старшина, спинив мандрівників.

— Хто ви й куди йдете?

Арденс почав щось говорити, але в нього не в'язались слова. Він говорив щось про Італію, щось про німецьку неволю. Словак насторожено слухав, переконуючись у тому, що натрапив на есесовців або власовців. Зажадав документів.

— У нас немає, — відповіли мандрівники.

— А, знаю. Ви власовці!

Покликав двох солдатів і щось сказав їм, показуючи головою в бік Арденса й Наума. Солдати підійшли ближче, взявши на бойове поготівля гвинтівки.

Привели їх у поліційне управління. Попали саме туди, чого найбільше боялись.

Словаки поводитись із ними чомно. Говорили спокійно, без погроз, ставились до них по-людському. Розпитували про Україну, цікавились українськими націоналістами. Але мандрівники вдавали, що вперше чують про націоналістів.

Словаки хвастливо розповідали про свою партизанку в час війни з гітлерівцями. Тут же, в Банській Бистриці. Із тих розмов Наум зрозумів, що вони попали до органів рівнозначних з советським НКВД. Все ж таки словаки прийняли обох їх за італійців і, завівши в окрему кімнату, дали їм поїсти. Це було не абияке щастя після голодування й снання у вогких землянках чи просто під кущами. Головні урядовці цієї установи вже пішли додому, і не було кому полагадити справи італійських утікачів.

Арденс витягся, як лінивий кіт, на лаві і промовив: «Бачиш, все вийшло добре. Відпочинемо і завтра нас направлять до італійського консула в Братиславу. Ти знаєш, друже, — захоплено сказав, — я вже певний наших успіхів. В консуляті напевне є хтось, що знає мою родину. Ми з Братислави поїдемо в Італію.

— Чи поїдемо? — з сумнівом промовив Наум.

— Будь спокійний. Все буде полагоджено. Ти ж чув, як співчутливо говорив з нами лейтенант?

— Ти віриш йому?

— Це тобі, Науме, не росіяни. Тут дух Європи.

— Тут дух г . . . а! Так, друже. Європи, але червоної. Бачив у кабінеті портрети Маркса, Леніна, Сталіна, Тіта і для замилювання очей наївних словаків Бенеша? — спересердя сказав Наум.

— Пам'ятай, що вони католики. Що в їхніх душах живе християнська етика.

— Католицизм?! Їхнього католицизму й християнської етики надовго не вистачить. Вони швидко розпливуться в туманах марксизму. Зрештою, я зазнав на власній шкірі «християнську етику» німців. Хоч і вони й носять на пражках солдатських пасків гасло «Бог з нами», але кровожадно нищили людей, що зустрічали їх, як визволителів. Їхня етика в'їлася в моєму серці, і мій нарід не забуде її століттями. Ранами кривавими спливала їхня християнська етика. — Наум випростався перед лавою, мов зірвався до бою.

— Моя етика буде єдино реальною. А вона ось яка: ми трохи відпочили, освіжилися й підкріпилися. Як тільки спочіє, ми звідси втечемо. Вікна тут відчиняються легко. Якщо й є вартовий, то він напевно дріматиме на дверях, а ми вискочимо крізь вікно в сад . . .

— Ти говориш божевільні речі! — сіпнувся Арденс, і в нього заблищали іскорками смолисті очі. — Я не піду звідси нікуди.

— Ні! Ми мусимо забратися звідси.

— Як собі хочеш, а я не можу довше пробиратись нелегально. Зрештою, все розв'яжеться завтра ранком.

— Завтра буде запізно! — з притиском сказав Наум.

— Я більше не маю про що говорити, — і обурений Арденс скрутився бубликом на лаві, підклавши руку під голову.

РОЗДІЛ 6.

Осінь сипала на землю жовтим листям. Гай шумів, а над деревами клубочилися ваговиті хмари. На хуторі було тихо, тільки статечний Федосій смоктав люльку, човгаючи юхтовими чобітьми по сухому листі. Наум, племінник Федосія, жбурляв дрібні камінчики в прозору воду струмка. Він милу-

вався дзюрчанням води, яке нагадувало клекіт відлітаючих журавлів. Наум любив дядька Федосія і любив бавитися на його хуторі. Йому дядько розповідав про давнину, про війну й революцію. Він ще не розумів того слова «революція», але уважно слухав. Дядько знає, знає все: і як зорі ходять по небу, і чому вони зникають. Чому буває ніч, а чому день. Геть усе знає дядько Федосій! Мама ж говорила: Він — учитель! І знов: що це воно значить учитель?

Вечоріло. Смугасті тіні лягали на вибалку. А там із-за горбка появились вершники. Наум витрішив оченята, дивився на незнайомих людей. А дядько Федосій махнув рукою й гукнув: «Коня веди в клуню, а сам біжи у світлицю». Один з вершників хвацьки смикнув за вудила, аж кінь бризнув піною, підвівся на стременах та й до Наума, що ще не встигнув добігти до хати.

— А ти чого задер носа, жовтодзьоб?

Наумові не подобався цей жартун, і він ще вище задер кирпатого носика. Федосій підійшов до хлопця, пихнув димом з люльки, промовив:

— Иди ж кажу тобі до хати! Підростеш, надивишся на все.

Наумко підтягнув картуза, що насувався на очі, і, не поспішаючи пішов. В хаті стягнув чоботи, а картуза почепив на гачку біля дверей. Підмостивши піджачину, сів між шафою та почорнілим від давности розп'яттям Ісуса Христа. Це розп'яття вирізьблене з дерева наводило містичний страх. Коли Наум бував на дядьковому хуторі, то кожного вечора ставав навколішки перед тим розп'яттям і вголос проказував «Отче наш». Так навчав його дядько.

У той вечір в просторій світлиці зібралось багато чоловіків. Це були трударі землі з червонястими обличчями, засмаленими сонцем карками та мозолястими руками. Вони мов зрослися з чорноземом і принесли з собою у світлицю його запах. Розмовляючи, вимахували руками, і їхні руки нагадували хлопцеві крила вітряка.

Серед того гурту чоловіків Наумко пізнав трьох братів Осіпчуків із свого села, Данила Голуба, Йосипа Турбівця і того вусатого Йосипа Коваля, що колись шмагав намоченим мотузом комісара. Розчинились двері, і в них став кремезний чолов'яга. Обвів присутніх гострим поглядом, привітався: «Здорові були, козаки!»

— Добрий вечір, пане-отамане! — як один, відповіли.

Хлопець напружено слухав отамана, але нічого з того не зрозумів. Козаки посхоплювалися з лавок та стільців і, при-

тримуючи руками карабінки, виходили один за одним із світлиці.

* * *

У турбівському клубі цукровиків відбувався урочистий вечір, в програмі якого було створення партійного осередку та вистави п'єси «За двома зайцями». Клуб був прибраний плякатами, пропагандивними гаслами над сценою, й потретами Леніна й Троцького. Заля, освітлена електрикою з цукроварні, ковтала робітників та гостей, що прибули з округи.

За столом, накритим червоним сукном, сиділи ті, що встановляли тут советську владу. Сутулуватий Іцик Ваксман, побитий віспою Юзько Шіманський та ще кілька осіб у витертих шинелях — нікому неznані в цьому провінційному селі. Між ними впевнено сидів широкоплечий військовий комісар Родін. Колишній конокрад із Самгородка, в'язень сибірських каторг, що прославився катуванням та розстрілами вчителів, свідоміших селян і взагалі «буржуазії». Його ім'я, як і ім'я чекістки Розі з Вінниці, були пострахом на всю губернію.

Та прийшов судний день і на Родіна. Він того ніяк не сподівався, будиши певний власної безпеки. В кульмінаційний час розваги вихрем влетіли в залю кільканадцять хлопців з піднесеними вгору гранатами.

Увага! Всім цивільним покластися на підлогу. Комуністи, піднесіть руки вгору! — чітко пролунав голос. Залю охопила паніка. Дехто поглянув у вікна, в яких наїжились багнети.

Комуністи з піднесеними руками стояли нерухомо. І, навіть, «безстрашний» комісар Родін покійрно, з блідим обличчям на товстій шиї підніс руки. Він намірявся був вихопити з кобури «кольт», але йому відразу наставили цівку нагана у його груди і роззброїли.

Отаман Данило Осадчий став на лавку й сповістив:

— Доброді! Годину не виходити з залі. Вас ніхто не скривдить. Продовжуйте спектакль, — а до комуністів:

— Виходити з залі по одному. Руки тримати над головами!

Комуністи вийшли разом із грізним военкомом Родіним. В залі перелякані люди шепотілись між собою, але сиділи на своїх місцях. «Артисти» вешталась по залі в театральних костюмах, загримовані. З надвору почулося кілька пострілів, і все затихло під чорними хмарами осіннього вечора.

РОЗДІЛ 7.

Арденс почував себе добре. Відпочив у чистій і теплій кімнаті, оживився. Схопився з лави і почав голитись. Він умів голитись без дзеркала: за дзеркало йому правили власні пучки, якими він намацував зарість. Поголив він і Наума. Почуття волі проміщувало з його смолистих очей. Наум був протилежністю Арденса. Мовчазний і пригнічений. В розмові проривалось подразнення й душевна незрівноваженість. Арденс пробував був піднести жартами настрої Наума, та він зовсім не реагував на його жарти.

За дверима щось зашаруділо і в кімнату ввійшов сержант безпски. Він сухо промовив: «Ось вам сніданок», — і показав рукою на окраєць паляниці, кусок зацвілого сиру та кухоль з кавою. Подякували, а сержант, виходячи з кімнати, сказав:

— Зараз же після сніданку підете до начальника. Слово «начальник» викликало в Наума огиду. Його душа не перетравлювала цього слова. Воно нагадувало минуле — знущання енкаведистів, бризки крові й конаючі жертви НКВД. Він глянув у вікно, і йому ніби хтось шепнув «скачи в кущі!» Думки вирували, але зразу ж зроджувалась апатія. У ньому змагалось два пориви: гін до невідомого і одночасно байдужість, що паралізувала волю. І перемогла остання.

Наум сидів разом з Арденсом біля стола і жував паляницю, пліснявий сир та запивав його кавою. В Арденса мерехтіли радістю очі. У них сяяло щось дивне, глибоке, незрозуміле. Наум сидів мовчки, втупившись очима в друга. Арденс не витримав Наумового погляду, промовив:

— Ти став якийсь дивний. Виглядаєш, наче б чекав на тебе смертельний вирок. Усміхнись! Живи майбутнім: сонячною Італією, теплим дотиком сеньйорини, — але не закінчив, бо хтось затарабанив у двері.

— Виходьте, пани-товариші, до начальника!

* * *

У просторому кабінеті за столом кольору слонової кости розквівся в шкіряному фотелі у напіввійськовому, напівполіційному однострої чоловік. З виду ще молодий, з червонува-

тими щоками, із закучеравленими чорними бакенбардами, виглядав ніби в парyku. Либонь хотів він бути оригінальним, принаймні зовнішнім виглядом. Дивився підкреслено суворо, бо ж мусить бути начальник цієї установи суворим. Ця скоро-спечена установа, створена з волі російського завойовника, може й не була такою страшною, але Наумові вона пригадала страшні установи такого самого призначення в його країні.

Начальник глянув на мандрівників і запитав:

— Хто ж ви є, товариші, і що тут робите?

Арденс гаряче почав розповідати. Він говорив українською мовою, яку знав слабо, не розуміючи значення окремих слів. Начальник слухав, але з того, як він кривився видно було, що він цю мову знає краще. Часто перепитував значення якогось слова чи цілого вислову. Наум не втримався. Боявся, щоб Арденс чого не наплутав, і почав його виручати. А щоб приховати своє українське походження він перекручував деякі слова, вживав галицизмів та окремих словацьких висловів, що їх нахапався від словаків під час партизанського рейду по Словаччині. Арденс стверджуючи хитав головою.

Наум говорив, що вони були вояками італійської армії, брали участь у баталіях під Сталінградом, але італійські солдати, не призвичаєні до російського клімату, мерзли, хворіли та мерли з холоду і їхні дивізії деморалізувались, утратили боєздатність і здавалися до росіян у неволю. «Наші запільні частини, — казав Наум, — гітлерівці роззброїли, забрали в нас матеріально-технічну базу й завернули нас на захід. Усі розбрелися хто куди. Ми були в Ужгороді. Там хворіли на дезинтерію, а потім ще й на тиф і так затрималися в шпиталі, пізніше працювали в місцевих людей».

Начальник сидів мовчки, щось думав та уважно поглядав на Наума. Він бачив з його зовнішності й рухів, що це не італієць. І Наум внутрішньо хвилювався.

— А як твоє ім'я? — раптом запитав начальник.

— Анджелио Пікульо! — не вагаючись відрубав Наум, і йому забракло повітря. Він зрозумів, що словак не дурень і догадується, що він не італієць.

Арденс стояв спокійно, мовчки ворушачи товстими губами.

— Так-а-ак! — протягнув начальник і глипнув чорними очима, мов спілими черешнями, на Наума. — Припустімо, що ви італієць. У цей час різні люди мандрують по нашій країні. Одні на захід, інші на схід. Кожного допитувати, уточнювати його походження ми не маємо можливості. Отже, ми вас відішлемо до італійського консула в Братиславу.

— Це дуже добре! — вихопився Арденс. — Консул може в'яснити справу в Римі. У нас в Італії є родичі, знайомі...

— Зараз доручу секретарці виписати вам папери на потяг, — обірвав начальник Арденса, — і ви поїдете до Братислави.

* * *

Арденс підморгнув до Наума і простягнув йому цигарку з тих, що минулого вечора подарував якийсь солдат із служби внутрішньої безпеки. Чекаючи на обіцяні папери, вони присіли на стільцях біля дверей начальника кабінету. І може за півгодини вони залишили б цю «гостинну установу», та зрадлива доля підкралася до них з несподіванкою. В кімнату з молоденькою секретаркою ввійшов якийсь недоросток в однострої служби безпеки. Португез з пістолем обтягувала його так, що він аж перехлябився. Він чомусь нагадав Наумові циркового кльовна. Той кльовн фамільярно привітався з начальником, кинув якийсь жарт, і, не дивлячись на присутніх, запитав:

— Що це за люди?

Начальник кількома словами поінформував карлика і той зразу звернувся добірною італійською мовою до арештованих. Арденс почав хвалити свою сонячну Італію, привабливих сеньйорін, традиційні макарони і далі звернув розмову на історично-мистецькі пам'ятки, неперевершену творчість Джованні Бокаччо, Рафаеля, Мікельанджельо, Челіні Бевеніто, Растреллі. Говорив про клясичні опери та багато інших речей, про які Наум чув лише з переказів. Карлик, очевидно, добре розумівся на історичних пам'ятниках, глибоко знав літературу і мистецтво. Він навіть продеклямував уривок з «Одісеї». З Арденсом швидко знайшов спільну мову. Але для Наума той короткий час їхньої розмови здався вічністю. Отак стояти й нічого не розуміти для нього було смертельною мукою. Час від часу він усміхався, вдаючи, що розуміє італійську мову і усвідомлював, що на нього насувається смертельна небезпека.

Карлик в однострої служби внутрішньої безпеки розповідав про Рим як про власний дім. Він там закінчив університет. Кваліфікувався з середньовічної літератури. Знає всі музеї, найкращі розвагові місця і навіть притони з нагими «мадоннами». Наум подумав про нього, як про Мефістофеля сучасної доби. Він уже боявся цього Мефістофеля. Всі його почуття найжились, як в собаки шерсть. Але що робити? Немає ніякої

надії вирватися з цих проклятих стін. Пригадалась йому минула ніч, і гіркий жаль стиснув серце за втрачену нагоду. Ні, послухав Арденса! Наум злісно стиснув п'ятирнею спинку стільця аж задрижали всі його м'язи. Він стояв, як на розпеченій сковороді й по-ідіотському всміхався, коли Арденс заливчасто реготався, розмовляючи з карликом у зненавидженій Наумові уніформі енкаведиста. А він глянув на Наума й щось залепетав по-італійськи. Наумові здалося, ніби на нього хтось линув з відра окропом. Він не промовив ні слова лише блимав очима, переступаючи з ноги на ногу.

— То ти не італієць?! — злорадно вигукнув карлик.

Наум повністю усвідомив, що гра в чужинця втратила сенс. Надії на виїзд до Братислави урвались. В думці лаяв Арденса і себе, що так легко дався в руки цим очманілим прислужникам Москви.

Арденс зблід. Він мовчки дивився своїми смолистими очима на начальника та Наума. Він також думав про небезпеку. Не тільки для Наума, але й для себе. І головне для нього. А що як Наум у відчаї розкриє всю правду? Його очі благально просили Наума. В них аж променіли слова — не видай! Наум розумів його душевний стан. Та він не був із тих, щоб зраджувати друзів, нехай навіть короткочасних. Поки начальник внутрішньої безпеки щось шептався з карликом, Наум глянув Арденсові у вічі і своїм поглядом дав зрозуміти, що його не зрадить. Арденс тільки вдячно кліпнув віями.

Начальник підійшов до Наума, поблискуючи зловіщо зіницями. Наумові вдалось, що він бачить у них зеленкуваті вогники.

— Чого ж ви нас обманюєте? — обурено запитав Наума начальник. — Ви руський?

— Ні! Я не руський, — рішуче заперечив Наум і додав: — Я русин із Ужгорода.

— Так би й зразу казав, — промовив начальник. Карлик стояв біля вікна, вистукуючи по шибці якусь мелодію, й ехидно всміхався.

— А чого ж ви хочете їхати в Італію? — запитав начальник.

— Я є громадянин Чехо-Словацької Республіки і не хочу бути під руськими, — відповів Наум.

— А-а-а! Це зрозуміло. Ви служили нацистам, і тому втікаєте від кари.

— Я нікому не служив! — гордо вигукнув Наум.

— Добре. Ми віримо, що ви не служили нацистам, — сказав він, підкреслюючи слово »нацистам« — ви, — звернувся він

до Арденса, — ідіть із ним, — і показав на карлика, — а ви залицяєтесь тут. Взяв телефонну слухавку. Щось говорив ланною російщиною, і Наум зрозумів із деяких слів, що начальник повідомляє про нього Смерш. »Отже, попався!« — подумав Наум і розглядався по кабінеті . . .

* * *

Незабаром у кабінет начальника внутрішньої безпеки розвалисто ввійшов советський сержант. Високий, рудоволосий, із м'ясистим тупим носом, подібним до свинячого рида. В його круглому обличчі водянисто сіріли маленькі оченята з короткими, ніби обсмаленими, білими віями. Велетенський ріст і маленькі оченята викликали в Наума огиду. Сержант, підійшовши до стола начальника, гукнув: »Здоров! Поймал зайця?« — і повернувши круглу, як кавун, голову, глянув на Наума. Начальник простягнув свою маленьку, випечену руку до сержанта, але той, ніби того не завваживши, вийняв з кишені кісет з тютюном і почав крутити цигарку. Запалив її й запитав:

— Маєш протокол на цього типа?

Начальник нервово затупцював біля стола, перелистувал якісь папери і, знайшовши протокол, подав його сержантові. Сержант склав папір учетверо і засунув у бічну кишеню брудної сірої шинелі. Потім, не поспішаючи, витяг із кобури пістоля, показав рукою на Наума.

— Следуй за мною!

Наум мовчки вийшов з кабінету. Вітер котив жовте листя по хідниках, підносив листочки над асфальтом, ніби бавився ними. Наум подумав: »Так і мною котить лукава доля«.

Сержант порівнявся з Наумом і наказав йому йти прямо.

— Задумаєш утікати — продіравлю, як решето. Поняв?

Наум відповів, що »поняв« і йшов прямо вулицею, а за ним чалапав розвалистим кроком сержант, вимахуючи пістолем у правій руці. Вони йшли: Наум попереду, а сержант за ним, вказуючи, де повернути вправо, а де вліво. І Наум слухняно повертав, як натренований кінь. Так вони підійшли до двоповерхового з рудої цегли будинку. Коло парадного входу стояли два солдати. Коли зблизився сержант, вони витяглись на струнко.

Наум із сержантом увійшли в просторий вестибюль. Сержант наказав йти по східцях вгору і, коли ввійшли в коридор другого поверху, гукнув »вправо«. Наум, йдучи по м'якому

килимі, простеленому вздовж коридору, дивився на нумеровані двері з російськими написами. Сержант, зауваживши це, крикнув:

— Не розглядатись! Іти просто!

Сержант гукнув »стій«, і вони обидва спинились перед дверима. Сержант стукнув у двері і, почувши хрипке »заходь« — відчинив двері й штовхнув Наума всередину. Сам витягнувся наструнко, відрепортував і подав учетверо згорнений папір.

Військовий з підпухлими очима і сірим обличчям перечитав папір. Довго дивився на нього стомленими очима, а потім спохватився і сказав сержантові:

— Ви вільні.

Сержант стукнув закаблуками й зник. Військовий без старшинських відзнак і в загальновійськовій уніформі зміряв поглядом Наума, мов би визначаючи у ньому потенційного ворога советської імперії.

* * *

Наум сидів у м'якому кріслі перед столом військовика. А він вдруге прочитав той папір. Значущо стягнув брови, глянув на Наума і промовив суворо:

— Я капітан КРО-СМЕРШ і ваш слідчий. На всі питання відповідати правильно і точно. Маєте зброю?

— Ніякої зброї я не маю, — відповів Наум.

Капітан знову глянув значуще і наказав зняти пальто. Наум скинув з себе пальто. Капітан пильно обмацував рубці, кишені, підшивку і поклав пальто на софу під стіною.

— Зняти піджак!

Наум стягнув з себе піджак і подав капітанові. Капітан порився в кишенях, і витяг з них портсигар. На портсигарі з грушевого дерева був майстерно вирізьблений олень, задивлений у гори. Наум колись отримав його від гуцула-повстанця в день свого народження. Ще капітан пошмарив у кишенях і витяг з них срібний годинник »Лонджін«, також подарований есбістом Мостовим. Останніми капітан витяг з кишені бритву та люльку. Все це поклав на стіл, і тим же тоном наказав зняти сорочку. Наум стягнув із себе сорочку. Капітан не знайшов нічого в ній, і кинув на софу.

— Знімай чоботи!

Наум роззувся й дав чоботи капітанові. Він обмацав їх пучками, поймавав халяви, подряпав нігтями по підощвах.

— Що маєш зашите в чоботях?

— Немає нічого.

— А що як я розріжу підошви і там знайду шпигунські відомості?

— Ріжте, — байдуже промовив Наум. Капітан не різав. Чоботи йому подобались. Вони ще були нові, з доброї хромової шкіри і зроблені фаховим шевцем. Капітан приміряв їх до свої ніг. Вирішив, що розмір відповідний, і поклав на стіл.

— Знімай штани!

Наум стягнув з себе штани. Капітан обмацав кишені. Не дивлячись на Наума, сказав:

— Знімай кальсони!

Наум завагався. Йому було ніяково стояти перед капітаном голим. Та крім того його лякало щось інше, чого ще капітан не знайшов.

— Не баришня. Знімай, кажу тобі! — І Наум підкорився волі смершовця.

Капітан ретельно обмацав усі шви, мацнув по поясу і натрапив на щось тверде. Схопив із стола Наумову бритву, і різнув нею по поясі і витяг полотняну стрічку. Його очі аж заіскрилися, коли він різнув по полотняній стрічці й звідтам щось блиснуло. Капітан вилуцив з стрічки золоту царську «десятирублівку», і потім тремтячими руками вирізав другу, третю, четверту... Вирізав і склав на стіл.

Монет було десять. Сто золотих царських карбованців. Капітанові очі світилися зловісною радістю. Він, здається, навіть забувся про Наума і той стояв перед столом, схрестивши руки на соромітному місці. Капітан опам'ятався. Глянув на свою жертву і майже шепотом наказав одягнутись.

Наум почав натягати кальсони, сорочку, штани, піджак та пальто. Чобіт не наважився взяти. Вони лежали скраю. Він розумів, що не чоботи і золотого, але й його життя в руках капітана. Він прекрасно знав, що життя людини, до того ж людини несовєтської немає жадної вартости для чекіста. Ось викличе того кругломордого сержанта, дасть знак і той із садистичною насолодою продіравить з пістоля Наумову потилицю десь в підвалі. Він певен, що мусить бути в цій установі з назвою «Смерть шпигунам» устаткування для замітання слідів скатованих жертв. Наумові надії на життя почали танути, як віск над полум'ям. Кожна частина його тіла змертвіла. З голови наче все вивітрилось... Він уже був готовий у ту подорож, звідки немає вороття. Капітан сказав тихо, щоб Наум сів.

— Так це ти такий Анджелиь Пікульь? — запитав і засміявся, як божевільний, аж на його очах виступили слъози. А Наум мовчав і дивився на свої босі ноги.

— Отже, ти мусиш сказати про себе всю правду і признатися, що ти — шпигун.

— Ні, я ніякий шпигун, — мов спросоння промовив Наум. — Я з Ужгороду. Громадянин Чехо-Словацької Республіки.

— Ужгород належить Радянському Союзові. Це — раз. Ти — міжнародній шпигун. Це — два. Кого ти хочеш дурити? Думаеш попав у руки дурня, який нічого не розуміє. Я крізь твій череп бачу всі твої думки.

— Для чого тоді питаєте мене і вимагаєте признання?

— Залиши свою філософію. Будемо говорити конкретно. Ти кажеш, що є мешканець Ужгорода. Так чи ні?

— Так! — ствердив Наум.

— Добре. Скажи, де ти жив в Ужгороді?

Наум задумався. Він ніколи не бував в Ужгороді. Знає про те місто з елементарної географії. А що, як цей смершовець був там і знає те місто. »Значить, я засипався«, — подумав Наум, але чітко відповів: »Я жив на вулиці Масарика 32«.

Капітан знав таку вулицю, і почав докладніше розпитувати про місто. Розпитував про важливіші вулиці, будинки, про річки, запитав, хто був головою міста під окупацією мадярів. Наум фантазував. Розповідав про знущання мадярів над русинами...

Капітан встав з фотеля. Пронизливо зміряв поглядом Наума.

— Знаєш, що я тобі скажу? — з іронією промовив.

— Ні, не знаю, — відповів Наум.

— Ти є такий самий русин, як я румун чи француз. Ти підробляєшся під русина мовою, але це тобі не вдається. Поганий з тебе діалектолог. Ти можеш наслідувати мову галичан, але Ужгороду ти не знаєш. Ось що я тобі скажу, — його обличчя змертвіло. Ніякого руху м'язів, мов би воно скам'яніло.

Наум мовчав. Він уже не сумнівався в програвші.

— Не вдавай із себе дурня. Кажі правду. Зрозумій, що знаходишся в руках Смершу і тут викрутасами справи не розв'яжеш.

Наум ще не знав Смершу, але чув про нього ще в УПА і розумів безвихідність свого становища. Він уже вичерпав фантазію й усі його аргументи полетіли у пропасть. Треба роззброюватись...

— Чого ж мовчиш? — буркнув капітан, косячись на золоті монети.

— Чого я мовчу? — запитанням відповів Наум.

— Говори відверто: хто ти і звідки походиш?

— Добре, — зам'явшись, почав Наум. — Я скажу вам правду. Я не Пікульо, ані закарпатчик. Я — Олексій П'янковський з Києва. Народився й жив все своє життя на Нововокзальній ч. 16.

— Так би й зразу! А то граєш грека, — сплеснув долонями капітан.

— Розповідай далі.

— Я закінчив Київський педагогічний технікум і вчителював на Солом'янці. У час війни був мобілізований на будову укріплень. Там нас оточили німці. Дехто попав у полон. Знаючи місцевість, я вискочив із полону і жив у материній хаті.

— А чому ж ти не був у дійовій армії? — запитав капітан.

— Коли мене призивали на військову службу, то комісія мене відкинула через хворобу. Лікарі встановили початок туберкульозу.

— Допустимо, що це правда. А що ти робив у Києві під окупацією німців?

— Нічого. Праці не було ніякої. Я рятувався від голоду й рятував свою матір від голодової смерті спекуляцією.

— Значить, ти спекулянт?

— Так, я спекулянт. Я пробирався стежками в села і, там за різний одяг вимінював борошно, масло, м'ясо. В Києві за ці продукти вимінював одяг та взуття, а часом золоті монети. Так прожив до осені 1943 року, а перед відступом німців із Києва мене зловили і вивезли в Словаччину, де я працював у лісничівці біля Кромпахів.

— Да-ас! — капітан пошкрябав себе за вухом, не відриваючи очей від золотих десятків. А потім спокійно промовив: — Кромпахи біля польського кордону. Я там також був. А чого ти заблукав так далеко на захід і скривався під чужим ім'ям?

— Я зустрівся випадково з італійцем на праці в лісничівці, і ми домовилися пробратись в Італію.

— Тобто втікав із своєї батьківщини, — пояснив капітан.

Наум мов би не чув слів капітана, зідхнув. Схилив голову й дивився на свої босі ноги.

— Чого ж мовчиш? — блимнув капітан зеленкуватими очима і на його тоненьких устах ворохнулась в'їдлива усмішка. — Це все зрозуміло, але чому ти не з'явився на військовий

пункт, коли наші війська визволили Словаччину від фашистів? Ти ж читав заклик до радянських громадян, щоб ішли до війська?

— Я ж сказав вам, що був звільнений від військової повинності через хворобу. Та й було ясно, що війна кінчається на користь радвллади.

— Ти рятував свою шкуру, — сміючись, промовив капітан.

— Виходить так, — тихо погодився П'янковський.

— А ця валюта... як вона попала в кальсоні? — пронизливо, колючим поглядом подивився капітан на Наума.

— Я ж вам казав: у час спекуляції назбирав це золото. А щоб ніхто в мене його не вкрав і при обшуках не знайшли німці, зашив його в полотняну стрічку, і кожен раз, коли міняв білизну, розпорував пояс кальсонів і вшивав там...

— Такого типа я ще не зустрічав! Попадались мені спритні диверсанти, спритні злочинці, а токого, як ти бачу вперше. Дбаєш тільки про власну шкуру. Про свій народ, про соціалістичну батьківщину тобі байдуже. Слухай, я так складу протокол, як ти розказав і ми тебе відправимо в Київ. Там тебе судитиме народній суд. Якщо це все правда, що мені говорив, то отримаєш років три примусової праці.

— Зробіть так, щоб я відбував кару в Києві, — прикидаючись наївним, попросив П'янковський.

— Але, якщо ти служив фашистам, коляборував з ними, то повісять тобі на ніс двадцять п'ять років.

— Я не коляборував. Я радо поїду до Києва.

* * *

Капітан Смершу писав. Щось думав і викреслював написане. Наум розуміючи, що попав у залізні лапи, прикидається дивакуватим, спекулянтом, але не втрачав надії на якусь щасливу зміну. Надію підсичував власною фантазією. Але їхати йому до Києва не можна. Він колись жив у родині П'янковських, але ніякого споріднення з нею не має. Просто винаймав у них куток, коли вчився. Все це напевно розкриється при першому ж допиті у слідчого. Там ці смершовські шакали по ниточці доберуться до клубка і докладно довідаються про його протимосковську «фашистсько-націоналістичну діяльність». І там йому буде крапка. А вмирати Наум ще не хотів. Не тому, що боявся смерті, бо якщо би боявся, то не працював би у підпільній організації, не пішов би в партизанку. А він усе залишив. Навіть родину в ім'я національної

ідеї. Ще не можна спускатись по похилій. Треба змагатись! Всякими засобами боротись!

Треба за всяку ціну втекти з кліщів московсько-фашистських опричників. Яка жахлива ця в крові вирослена система московського войовничого імперіялізму. Вона почалась за Івана Грозного і, напевно не спиниться на Сталінові. Той же Грозний убив сім власних дружин і не завагався замордувати свого сина. А Петро перший? Замкнув у монастирі дружину Явдокію, відібрав у Меншикова Катерину, убив сина Олексія, і його російська Церква величає майже нарівні з Богом. Хіба ж це не фарисейство? Прусачка Катерина Друга узаконила на Україні кріпацтво. Перед тим руками своїх фаворитів Потьомкіна й Орлова задушила свого чоловіка імператора Петра Третього і 1762 року засіла на імперському престолі. Зруйнувала в 1775 році Запорізьку Січ і знищила вольності українського народу. Напівжид Ленін захопив владу в імперії, а його наступник кат Сталін вимордував розстрілами й голодом мільйони українського народу. Ось що собою являє ССРСР! — Такі думки роїлися в голові Наума, і він хотів жити, щоб боротись з цією імперією.

За цей час капітан Смершу написав протокол.

— Товаришу П'янковський, — звернувся капітан, — і навіть, не громадянине. — З цього звернення Наум збагнув, що йдеться про якийсь підступ. — Прочитайте протокол і підпишіться під ним.

Наум читав уважно, вдумливо. Він погоджувався з загальним змістом протоколу, але йому впала в очі маленька деталь. У протоколі не були зазначені золота валюта, годинник і чоботи. Наум сумятно глянув на капітана, і той спокійно заговорив:

— Товаришу П'янковський, в протоколі я не зазначив валюту, годинника й чобіт. Скажу відверто: на етапах конвоїри заберуть у вас всі ці речі. Краще, коли ви продасте їх мені. Можете це зробити? — Запитав м'яко, мов би він не був офіцером жахливої установи, підлеглої Сталіну.

— Розуміється, можу! — відповів »П'янковський«, — я навіть ці речі дарую вам, щоб пам'ятали пригоду з »шпигуном«.

— Дякую. Тільки про це ніхто не сміє знати. Я зроблю вам документи, і ви поїдете до Києва, як вільний громадянин. Вас ще буде допитувати майор Смершу. Він тепер у Братиславі.

— Мені аби скоріше до Києва, — удаючи задоволеного Наум.

Капітан став ніби людиною. Він почав розповідати про себе, про військові пригоди. Він перед самою війною закінчив Одеський університет. Також і народився в Одесі. Його батьки російсько-татарського походження. Отже, він і справді советський громадянин. Там же, в Одесі, одружився, і його дружина працює тепер директором школи в Чорнодарівському районі. Показав фотознімку жінки з дівчинкою. »Це моя донька«, — промовив з хвилюванням.

— Наум подумав: »Чортів син! Він ще й має людські почуття«.

— Я був п'ять разів ранений. Вже не можу бути фронтовим офіцером, і мене, як комуніста, перевели на працю в Смерш. Незабаром мене демобілізують, і я повернусь до цивільної праці, до своєї родини. А тепер ми підемо... — Наум глянув на капітана, на свої босі ноги і завагався. Осінь холодна, а він босий... Капітан догадався, завоштузився у фотелі і промовив: — Зачекайте, — і вийшов з кабінету.

Незабаром він повернувся й дав Наумові пару старих із викривленими закаблуками черевиків. Наум, взуваючи їх на ноги, подумав: »А власник цих черевиків напевно пішов на вічний спочинок. Не інакше, бо де ж би тут взялися ці старі шкарбани?« — Взувся й сказав: — Я вже готовий!

Вони вийшли з будинку, ніби друзі. Переходили вулички, якими маршували советські та словацькі солдати. Підійшли до брами касарень, біля якої стояв вартовий словак. Він козирнув капітанові (без відзнак, пізнав його) і пропустив їх на широке подвір'я. Ліворуч від брами стояв одноповерховий будинок і капітан привів туди Наума. Вартовий пішов з ними коридором. Відімкнувши двері кімнати, сказав: »Заходьте«. Капітан заглянув у середину, промовив: — Ви будете тут недовго. Я незабаром навідаюся до вас.

* * *

На підлозі сиділи два ще зовсім молоді хлопці. Рослі й сильно збудовані. Одягнені вони були в старі й брудні советські однострої і поглядали на Наума з явним недовір'ям. Наум спробував був нав'язати з ними розмову, але вони відмовчувались. Наум простягнувся на підлозі, простеливши під себе пальто і заплющив очі. Пройдений шлях життя пропливав у його уяві, як у калейдоскопі. Його мучила думка про майбутнє. Так лежачи, він задрімав.

Раптом відчинились двері і в кімнату ввійшов капітан.

— Товарищу П'янковський, я приніс дещо для вас, — і простягнув паперовий пакунок. Глянув по кімнаті і очима спинився на ґратах у вікні. — Не турбуйтеся, справа швидко з'ясується. До побачення!

Хлопці переглянулися між собою. Вони не могли зрозуміти ролі «П'янковського». Але він тим не переймався і, нічого не кажучи, почав розгортати пакунок. В ньому були — свіжа кругла хлібина, ясножовті ґрона винограду та цигарки «Юнакі». Сто штук! Наум з радості мало не крикнув і запитав юнаків:

— Маєте ножа?

Один із них, Іван, що скидався на молодого ведмедя, вийняв із кишени складаного ножика і подав Наумові. Наум примірівся до хлібини, розрізав її на три рівних частини, роздав хлопцям, так само порівну розділив виноград. Їли мовчки не дивлячись один на одного. Хлопці, мабуть, давно не бачили свіжого хліба та винограду й зразу все те вмололи.

Вже вечоріло. Знадвору блиснуло електричне світло і крізь щілину між дверима й підлогою з коридору тьмяно лягло на підлозі в камері. Наум дав камерним товаришам по цигарці, а пачку поклав на підвіконні і сказав:

— Куріть, не питаючи мене. Ми всі тут рівні.

В коридорі жартували й сміялися. Дівочий сміх лився м'яким лоскотом. Наум прислухався, підсунувшись до дверей. Хтось говорив про кохання, і знов дзвінкий сміх. По коридору тупотіли ноги: дві важкі — солдатські, дві легкі — дівочі.

В кімнаті через стіну з кімнатою, в якій сидів Наум, рипнули двері і щось м'яко гупнуло на підлогу.

— Чого ви прислухаєтесь? — запитав другий, щуплий і стрункий юнак на ім'я Петро. — Там дівчата з солдатами кохаються.

— Як? — незрозуміло поглянув Наум на юнака.

— Так просто. Приходять до солдатів і в порожніх кімнатах продаються.

— Звичайні проститутки, — пояснив Іван, запаливши четверту цигарку.

— Сюди приходять міські повії, колишні советські партизанки. Навіть з орденами на грудях. От вони і обмінюють любов на гроші, — пояснив Петро. Наум щось думав і подивився на заґратоване вікно, встав і відчинив дві його половини всередину. Вчепився руками за ґрати, і підтягнувся на

підвіконня. Сів на ньому, розглядаючи подвір'я. Цегляний мур між вулицею й касарнями, єдину смереку вкінці муру. Надворі тихо. З трудом пропхав голову крізь ґрати, але плечі не пролазили. Пробував різні способи, але нічого не виходило. Скочив на підлогу, зробив із пальта постіль і закурив цигарку. Іван промовив:

— Вам перешкоджають плечі, а мені голова. Я також пробував, але не виходить.

— Велика твоя голова, та дурна, — сміючись, сказав Петро.

* * *

Вранці у коридорі засюрчали. Це був сигнал арештантам про початок трудового дня. Хлопці схопилися з підлоги, закурили і припали до вікна, дивлячись на сіре осіннє небо. Іван промовив: »А ти, Петре, вчора мене образив. Назвав дурним. А чого ти, розумний, попав сюди?« Петро, знаючи, що Іван любить поїсти, почав розважати його, розповідаючи про всякі смачні речі.

— Сьогодні принесуть горохівку. І знаєш, Іване, ціле відро! Вони цього г... а не шкодують. Однаково виливають у каналізацію, бо солдати всього не з'їдають.

— Та й до роботи поведуть, — буркнув Іван, і глипнув волячими очима на Наума. — Тут беруть усіх до роботи: словаків, руських, яких вони називають штрафними.

— Яких руських? — запитав Наум.

— Всяких. Навіть офіцерів. Провинився, і замикають, — пояснив Петро.

Відносини між хлопцями й Наумом щораз кращали і Наум хотів видобути від них якнайбільше інформацій, але ще не наважувався розпитувати. Більше говорив з ними про сторонні справи і часто задумувався. Ось так втупить очі в одну точку й мовчки сидить. Він думав про західній світ, який пристрасно хотів пізнати. Який же він зблизька? Хотів побачити на власні очі і почитати твори Гетте й Ніцше, Шіллера й Віктора Гюґо, Пуччіні...

Петро з Іваном, простакуваті хлопці, бували в західньому світі. Вони дещо знають його побут і культуру. Наум залишався для них загадковою особою, якою опікувався сам капітан смерщу. І це насторожувало їх. Хто він: провокатор чи такий, як і вони?

Забряжчав у дверях замок і вартовий словак гукнув: — Виходити до туалети! Арештанти виходили один за одним. Тупотіли перед дверима виходку, бо до нього випускали одно-

часно з кількох камер. У виходку біля кранів з водою збилася група з кількох осіб. Вичікуючи своєї черги, Наум пізнав кількох советчиків. Їх було легко пізнати по стандартних одностроях російського стилю. А проте й без одностроїв вони зраджували своє походження грубою поведінкою. Сержант глянув на Наума і запитав:

— Ти рускій?

— Ні, українець.

— А-а-а! Ізменник родіни. Скривався та й попався! На родіне розберуться... Обернувся й крикнув до словацького солдата: — Ей, ти! Дай мне полотенеце і бритву. Нада побрїть рило.

— Я не маю бритви, — відповів словак.

Наум глянув на сержанта й подумав: »Він таки має справжнє рило«. Після туалети вийшло так, як сказав Петро. Принесли горохівку в якій плавали куски тваринних тельбухів. Норми не існувало й розливач цієї баланди сипав у посудину, скільки бажав арештант.

Зразу після сніданку вийшли на подвір'я, де Наум з двома словаками мали пиляти та колоти дрова. Працювали, як хто хотів.

Наум уважно оглядав просторе подвір'я. За західною стіною починалися гори, зарослі кущами, а далі сірів смерековий ліс. На південь видно було місто Банську Бистрицю і будинок Смершу.

Наум думав про втечу. Як це здійснити? Це можна зробити лише вночі. Але як? Ще вранці, коли виходили в туалет, він зауважив, що його кімната є другою з кінця коридору, а в коридорі на вікні не було ґратів. І та перша кімната не замикається вночі, може тому, що туди солдати приводять дівчат. Та й ніхто не подумав замикати порожню кімнату. І знов проблема: як дістатися в ту порожню кімнату?

РОЗДІЛ 8.

Наумова мандрівка — це довга сторінка його бурхливого життя. А що ж його привело до цього?

Роки пливли, як морські хвилі. Старі події присипалися порохом забуття. Все далі відбігало Наумове дитинство в присмерк минулого. Наум хотів збагнути світ із книжок. Вони, як життьодайні джерела, гамували його спрагу, роз-

кривали перед ним світ реального буття, світ нашої історії. Він читав усе, що траплялось у його руки. З дядькової бібліотеки перечитав «Кобзаря», оповідання Кащенко, Черкасенка, Гоголя, «Огнем і мечем» Сенкевича . . .

Одного вечора, коли Наум уже був учнем шостої кляси, директор школи Матохнюк попросив його матір, щоб пустила сина посидіти вечір з його маленькою Валентиною. Директор з дружиною кудись їхав.

— Чого ж би й ні? Нехай іде, — сказала мати, і Наум пішов.

В мешканні директора Наум побачив різні книжки, а передусім грубезні, в шкіряних оправах ілюстровані історичні альбоми з приватної бібліотеки магната Сергія Мерінга. Між тими альбомами був один з періоду революції й громадянської війни. У нім з-поміж багатьох ілюстрацій Наум побачив фотографії голови Центральної Ради М. Грушевського, генерального секретаря В. Винниченка, головного отамана військ УНР Симона Петлюри на тлі солдатських постатей у сірих шинелях. Там же були менш відомі отамани Зелений, Григор'єв, Н. Махно, Юрко Тютюнник, Шепель, Маруся та інші. Ціла плеяда національних героїв, ворохобників та ворогів України на чолі з Леніним та Троцьким.

Валентина, дочка директора, була мила дівчинка, але непосидюча й капризна. Одначе, Наум умів її тримати в дисципліні. Вона питала Наума про все, що бачила в альбомі, хоч не розуміла, що воно й до чого. Наум розглядав альбом, а Валентина тицяла маленьким пальчиком в окремі фотографії й питала:

— Хто цей бородатий дід?

— Це Карл Маркс, — пояснював Наум.

— А чого він Камарс? — запитала Валентинка.

— Того, що його так назвали. Тебе назвали Валентиною, а його Карлом Марксом.

— А де він живе?

— Його вже немає. Він помер.

— А чого?

— Він придумав комунізм і тому помер.

— А це хто? — знову тицяла пальчиком Валентинка.

— Це Петлюра.

— А хто він такий?

— Наш герой. Хотів волі для українців, і його жиди вбили.

І так Валентинка засипала Наума запитаннями, а Наум пояснював, як умів. Іноді починав сердитись на дівчинку за її безконечні питання, і тоді вона насуплювала бровенята, клі-

пала довгими віями й шморгала носиком, і бігла в спальню з криком: »Я не хочу з тобою бавитись!«

Наум ішов за Валентинкою. Поправляв її постіль, збивав подушечки й, піднявши м'яке тільце пестунки, клав її в постіль. Прикривши ковдрою, казав їй »добраніч«. Після того мав він вільний час і уважно розглядав альбом та читав підписи під ілюстраціями. Це була для нього надзвичайно цікава екскурсія в минуле. Начитавшись таких книжок, відчував власну вищість супроти своїх товаришів, з якими разом бігав по левадах, пас на толоці худобу, а вечорами ходив на польський цвинтар і залазив у склепи якихось вельмож з вісімнадцятого сторіччя. Коли оксамитне небо вкривалося мільярдами мерехтливих зірок, вони, ті хлопчаки, шукали в тих склепах заховані в них скарби. Тоді в Наума від страху найжувалось волосся, бо йому здавалось, що ось цей який-небудь кістяк вискочить з гробниці й почне сікти їх шаблею. В тих гробницях при зотлілих кістках лежали заржавілі шаблі з блискучими золотими ручками.

РОЗДІЛ 9.

— Хлопці, — після праці на подвір'ї сказав Наум, — ми всі опинилися в пазурах Смершу. Ви знаєте, що це значить?

Петро дивився у вікно. Знадвору вливалось світло електричних ліхтарів. Він пошурав подертим черевиком по підлозі й протяжно, мов видушуючи з себе кожне слово, промовив:

— Ми не знаємо вас. Може отримаємо не однаковий присуд, але завезуть нас усіх на Сибір.

— Чого ти так думаєш? — запитав Наум.

— Ми втекли з карного табору, — завагавшись, сказав Іван.

— Що ж то за табір?

— Ми працювали біля Лінцу в бауера. А коли закінчилась війна, зголосились їхати додому. Нас забрали, та тільки ми не побачили доми, — розповідав Петро, — бо нас завезли в Румунію на будову військових укріплень. Там була важка праця, погані харчі, а до всього — заборонено писати листи до рідних. Це так само, як у гітлерівському кацеті, хіба що не було печей, де спалювали людей. Ми бачили, що загинемо

і втекли. Думали добратися до Австрії. Проїшли Мадярщину, а тут словаки нас арештували і передали до Смершу.

— Хлопці! Наша доля однакова, — промовив Наум, — і треба рятуватись. Давайте разом! Краще рискнути, ніж їхати в загратованих вагонах на Сибір, щоб уже ніколи не побачити рідних.

— Ми також так думаємо, — підхопив Іван.

— Ех, якби нам за мури! — зідхнув Петро.

— Ти, Петре, думаєш правильно. Тільки якщо хтось із нас зрадить, тим себе не врятує. Його доля так само припечатана. Зрадника використають, а пізніше покінчать з ним. Ви не бійтеся мене. Мое положення ще гірше від вашого. Головне: треба вибратись на волю.

Петро й Іван насторожено слухали і дивились на Наума, як малі діти. Ці зворушливі думки Наум читав у їхніх чистих очах.

— Отже, хлопці, — продовжував Наум, — ми вийдемо на волю, якщо нам пощастить дістатися в сусідню кімнату. Туди, куди солдати приводять дівчат. З неї ми легко вискочимо за мури. Треба вийти в коридор, коли спить вартовий, зв'язати його, забрати автомат і — за вікно...

Іван не наважився щось сказати, тільки блимав великими й чистими, як у дитини, очима. Петро дивився на Наума з довір'ям.

— За вікном, — казав далі Наум, — треба тихо підбігти до муру й під муром, під прикриттям тіні, пролізти до західньої стіни, а там під смерекою вибратись через мур. Смерека прикриватиме нас від вартового у брамі.

— А як дістатися в ту кімнату? — запитав Петро.

— Це буде легше зробити, ніж ви попали сюди, — і Наум розповів задуманий плян. Він не сумнівався у стійкості хлопців, але їх треба переконати, розжувати їм плян у деталях.

— Одна маленька умова, — продовжував Наум, — якщо хтось зрадить, ми всі загинемо. Отже, коли нас викличуть на працю треба підхватити щось металеве. Ну, якби вам сказати... щось подібне на кусок шини.

— Ну й що з того? — Промовив Іван.

— Тим знаряддям, що ми його здобудемо, ми розберемо ось цю піч. Це звичайна цегляна піч для ogrівання двох кімнат. Цю операцію я зроблю сам. Ви в ній участі не братимете. Тільки дістаньте щось подібне на залізну шину чи долото.

— О-о-о! — протяг Іван і блимнув очима. — Ви нічого не шукайте на подвір'ї. Мене часто посилають чистити в стайнях, а там є всякі залізляччя і я щось принесу. Єй-же Богу, принесу!

Хлопці, задумавшись, мовчали. Їм здавався плян Наума нереальним, але він мерехтів у їхніх очах святоіванівськими метеликами. Наум також мовчав. Притулившись спиною до стіни, обдумував кожну деталь пляну; розраховував кожну хвилину, яку треба використати з абсолютною точністю. Згодом порушив гробовий спокій. Він у найважчих хвилинах життя любив говорити. Може в такі хвилини хотів відпруження. Отже, почав розпитувати хлопців про життя остарбайтерів у »Третьому райху«, про умови праці, відношення німців до чужинців.

— Хлопці, ви говорили, що працювали в бауерів. Скажіть, як виглядає німецьке село?

— Ми були в Австрії, — сказав Петро.

— То не має значення: Австрія чи Німеччина — один чорт! Там була одна система, а значить такі самі порядки.

Узявся оповідати Петро. Він розказав про порядки в селі, про звичаї австрійців, про працю остарбайтерів, про те коли й що їли, які мали обов'язки перед господарем та бургомістром.

— Які ви знаєте села в Австрії?

— Кірхенгальт, Вальтергох, — почав перераховувати села та міста. Наум усе те старався запам'ятати. Хоч він міг порозумітись німецькою мовою, а в студентські часи навіть дещо читав Шіллера, Гете; знав німецьких композиторів, але тепер цікавився предметами господарського призначення та порядками.

— Які ви мали документи? — запитав Наум, коли Іван і Петро розповіли все, що знали про Австрію.

— Ми мали арбайтсбух, — поспішив відповісти Петро, і пояснив, як виглядав той документ, і що в ньому було написано.

Наум запитав:

— Яке місто було біля села, де ви працювали?

— До нашого села було найближче велике місто Лінц. Двадцять три кілометри.

— Та яких там двадцять три! Всього вісімнадцять, — сказав Іван. — Як виїхати з села, то навказівці написано: »Лінц — 18 кілометрів«.

Хлопці з тих розпитувань зрозуміли, що Наум не був ні в Австрії, ні в Німеччині. Вони вирішили, що Наум був з

інших земель, і що за ним є якісь »гріхи« коли він втікає від большевиків.

— А де мешкав ти на Бойківщині? — Запитав Наум Петра.

— Як ви знаєте, що я з Бойківщини?

— З твоєї говірки.

— Ви вгадали. Я з Ямельниці, з-під Стрия.

— А звідки я? — запитав Іван.

— Ти?! Десь з-під Ворохти чи Надвірної. А взагалі — ти гуцул.

— Ади! — аж схопився Іван з підлоги. — Ви там були?

— Звичайно був. І на Бойківщині був також.

Хлопці мовчки зглянулись між собою. Але Наум не збирався розповідати про себе, а те, що йому розповіли про Австрію, ще пригодиться. Адже він не належить до тих, що були на невільничій праці в »Третьому райху«. Йому треба знати про ту скороспечену імперію, бо може прийдеться ще побувати в руках Смершу і вміти випутуватись.

* * *

Наум із словацькими солдатами пиляв дрова. Дехто з арештантів замітав подвір'я, а окремі, може й вибрані, їхали вантажним автомобілем у ліс. Наум задрив їм. Розуміється, їм було байдуже, де працювати. Вони відбудуть призначений термін кари і повернуться до своїх військових відділів. Для Наума, то була золота мрія потрапити в ліс. Поїхати автомобілем у ліс і там зникнути так, щоб слід пропав. Прижмуривши очі, Наум дивився на осіннє сонце, що вже не гріло, і порівнював його з мачухою. А над містом пливли ваговиті хмари, клубочились, ніби танцювали »аркана«, і на мури касарень ронили грайливі тіні.

На подвір'я ввігналась, як розпалена тигриця розпатлана »фея«. Вона просмикнулась крізь хвіртку біля вартового і писклявим голосом щось залепетала до нього.

— Здорові були, ребята! — крикнула »фея« й іскристим поглядом зміряла присутніх, мов би когось із них вибирала для еротичної розваги. В її очах відсутня душевна теплота й Богом дане жінці материнське почуття. Наум з жалем дивився на фізично прекрасну й душевно порожню, з повними перстами дівчину.

— Хто з вас П'янковський? — холодним, як і блиск її очей голосом, запитала »фея«. Наум стояв напроти неї з густою русоювою чуприною над високим лобом, з трохи кирпатим

носом і прижмуреними голубими очима. Може він думав про її сильну жіночу будову з налитими перстами, і до страху дико-іскристими очима. Дивлячись з жалем й одночасно зневажливо, промовив:

— Якщо маєте поважну справу, то я буду той, кого ви питаєте.

— Ти П'янковський?!

— Так, я П'янковський, — ствердив Наум.

— Так ось масш, — розстібнувши шкіряну течку, дівчина вийняла з неї пакуночок, обгорнений сірим папером.

— Це від капітана.

— Дякую, — байдуже промовив Наум.

— Ти з наших? Звідкіля?

— А ви звідкіля? — не відриваючи погляду від неї, ніби вивчав широкі бедра, й такий же на круглих ногах бюст, запитав Наум.

— Я русинка із Закарпаття.

— Значить, українка?

— Тепер українка. Мадяри називали нас русинами. А мое ім'я Мариня.

— Гарне ім'я. І ви гарненька, як лісова мавка. — похвалив Наум дівчину, хоч у думці вона залишилась для нього розбещеною самицею.

— Ти також гарний, — не скриваючи зацікавлення, промовила Мариня, і зневажливо додала: — Серед таких, як ти, бувають зміненікі родіни. Чи ти тоже з тих?

— Ні, ні, — поспішив заперечити Наум і запитав дівчину: — А що ви тут робите?

Вона зам'ялась. Липнула на П'янковського, й не зразу відповіла. Може в неї пробудилось сумління, але коротко сказала:

— Я працюю в Смерші. Під час гітлерівської окупації була в советських партизанах.

— О-о-о! — протяг Наум.

— Що ти окаш?! — Як опарена скрикнула »фея«. — Я розстрілювала гітлерівців і всяких зменніків родіни. Стріляла просто в морду. Люблю дивитись в очі тремтячої жертви. Так і пакувала в божевільні очі серію з автомата.

— То ви справжня чекістка, — і хотів ще додати щось образливе, але стримався.

— Так! А що тобі? — Мариня процідила крізь зуби, і хвацько вихнула стегнами, чогось труснула головою, аж вихорем розтріпались її коси.

Наум поклав на колодці пакунок, і з несамовитою люттю гатив сокирою по колодці. Словак, що працював з ним, мовчав. Він мов би й не дивився на Мариню, але ловив її кожне слово. Коли дівчина відійшла, словак промовив:

— Пане, що к...у знає вся Банська Бистриця. Вона появилася із руськими партизанами, але коли есесівці вчинили тут різню, нищили партизанів і наших невинних людей, то зникла. Втекла худобина! Пізніше повернулася із руськими, і в Смерщі була перекладачкою й катом. Вона знає словацьку й малярську мови, тому її руські й тримають. Це розпусна дівка. Вона стріляла без вибору: словаків і українців. Днями ганялася із смершівцями за людьми, а ночами бавилася з тими руськими. Тепер вони її вже не потребують, але вона тримається коло них. А вечорами приходять сюди з іншими пов'ями до солдатів. Це страшна дівка! — закінчив словак і гримнув сокирою по буковій колодці.

* * *

В арештанській кімнаті було тихо. Хлопці були пригнічені, похмурі й збайдужілі до всього того, що творилося десь там, за цими німими стінами.

Іван дотримав слова. Він приніс із стайні старого, поржавілого, ще з часів Франца Йосифа тесака. Наум провів пальцями по гострих сторонах, спробував зігнути його, але він не згинався. Колись це було страшне, смертоносне знаряддя.

— Добрий тесак! Він визволить нас із цих стін, — промовив Наум і підсунув тесака під пальто, на якому сидів. А потім схопився.

— Я й забув за той чортівський дарунок.

Розрізав папір і всміхнувся: — Коржики й махорка!

Розділив коржики порівну між трьох, а, глянувши на махорку, сказав Іванові:

— Сховай одну пачку в свою кишеню.

Хлопці зі смаком жували коржики. Петро похвалив словаків за вмільсть випікати такі смачні речі.

— Це правда, — цямкаючи губами, сказав Іван.

— Хлопці, може сховаємо дещо в кишені? Вони ще нам придадуться, — порадив Наум, але Іван не послухав і з'їв усі свої коржики.

В коридорі хтось гомонів із вартових. Було чути хотікання. Хтось совався на стільці, аж під ним рипіли ніжки. Очевидно вартовий на тому стільці оццасливлював свою буйну молодість.

— Тепер, друзі, до діла, — пошепки промовив Наум. — Ти, Іване, сядь під дверима й прислухайся. А ти, Петре, співай якусь пісню.

— Я не вмю співати, — відмовив Петро.

— Півень і той співає. Мурчи якусь мелодію. Розумієш, для чого це треба?

— Добре. Буду мурчати, — погодився Петро і заскиглив, як пес на місяць:

Пішла пані до костьолю
Богу сі молити,
А пан пішов до Ганнусі
Бороду голити...

Наум уперся гострим кінцем тесака в стіну. На підлогу посипався тиньк, і тесак уперся в цеглу. Треба шукати того місця між цеглинами, що їх з'єднує тиньк. Обколупав тиньк на кількох цеглинах. Тиньк сипався на підлогу. Нарешті Наум пропхнув тесак у пічку. Усміхнувшись, подивився на хлопців, а тим часом кожен пильнував свого обов'язку — Іван прислухався, а Петро скиглив «пішла пані»...

Наум працював наполегливо. Він уже звільнив одну цеглину від тиньку, витяг її зі стіни й поклав на підлозі. Далі праця пішла справніше й легше. Цеглину за цеглиною витягав із стіни, але вже не клав на підлогу, а засував усередину печі. В стіні появилася отвір. Наум глянув на хлопців і пересохлими, спраглими устами прошепотів:

— Половину праці зроблено! Ще треба розібрати проти-лежну стіну, і вихід буде готовий. Наслухай Іване, а ти, Петре, співай. Хоч співаєш ти кепсько, але слова про Ганнусю хороші.

Коло одинадцятої години ночі в коридорі було тихо. В цей час уже була проломлена друга стіна печі. У сусідню кімнату відкрився отвір. Наум витер рукавом сорочки спітніле чоло, сів спиною до отвору і замислився. А хлопці напружено дивилися на нього, чекаючи дальших указівок.

За кілька хвилин у коридорі забряжчав замок і заскрипіли двері. Це значить прийшов новий вартовий перебирати службові обов'язки. Щось поговорив із своїм товаришем, а потім усе затихло. Новий вартовий причинив двері й замкнувся зсередини.

Північна пора. В коридорі був мертвий спокій. Наум підійшов навшпіньках до вікна, прислухався, оглянув освітлене підвір'я і повернувся до хлопців, промовив:

— Тепер наш час. Роззувайтесь. Виходимо в сусідню кімнату, і там я скажу, що кому робити. — Хлопці слухняно виконували його накази. Він перший просунувся крізь отвір в сусідню кімнату, а за ним просунулися хлопці.

Наум обережно відкрив в коридор двері. Висунув голову. Вартовий солодко хропів, а біля нього стояв автомат, спертий на стіну. Наум повернув голову до хлопців і шепотом наказав: »Іване, підійди до вартового, схопи його за шию і затули рота. Петре, ти скрутиш йому назад руки й зв'яжеш їх паском. Починаємо! — І всі троє з котячою обережністю підійшли до вартового. Бідолашний вартовий навіть не стямився, як його зв'язали. Він лише блимав переляканими очима та важко сопів під Івановим тягарем.

Наум висмикнув із його кишені хустку, скрутив її й сунув йому між зуби, тісно зав'язавши на потилиці кінці. Показав рукою хлопцям, щоб поклали солдата животом на підлогу. Відчепив пасок від автомата і зв'язав ним ноги, підтягнув їх до скручених ззаду рук і разом зв'язав. Схопив автомат і показав хлопцям рукою, щоб підходили до вікна. Вікно відчинили, і перший вискочив на подвір'я Наум, прошепотавши: — Беріть із собою черевики. А ти, Іване, не забудь тесак.

Під муром, у тіні, пробралися до того місця, де розвісила своє гілля смерека. Наум спробував був вилізти на стіну, але вона була рівна, слизька й багато вища від нього. Звернувся до Івана:

— Підсади мене, а потім Петра . . .

— А я що, залишусь тут? — пробурчав Іван.

— Ми тебе витягнемо.

— О, ні, ви мене не витягнете! Заважкий для вас. Хай Петро пригнеться, я стану на нього, а на мур ми витягнемо його разом.

— Нехай так, — погодився Наум, вже сидючи на мурі. Минуло кілька секунд, і хлопці вже були на вулиці. Притримуючи в руках черевики, бігли за Наумом під гору в кущі.

* * *

Втікачі прокинулися в копиці сіна. Хоч ранок був холодний і вони промерзли, але почували себе щасливими. Далеко відбігли від сумної слави Банської Бистриці. Їм уже не загрожували вартові у в'язниці, ані кати зі Смершу. Вони домовились: якщо знову десь їх арештують, говорити, що вони один одного не знають, а випадково зустрілися на шляху.

Сонце то появлялось, то ховалось у важких, олов'яних хмарах, і в лісі було майже темно. Пробираючись між деревами, хлопці втратили орієнтацію. Недалеко зауважили хату. Вони посідали під кущем ліщини й радилися. Наум хвилину подумав, запитав:

— Як ви думаєте добиратися до Австрії?

Хлопці мовчали. Вони хотіли до Австрії, але на це питання не могли відповісти. Наум подивився на м'язисті руки Івана, глянув у його очі, без іскорки природного розуму, але добродушні, щирі.

— От ти, Іване, можеш показатися між люди таким розцяцькованим обідранцем?

Іван глипнув на свої обшарпані брудні солдатські штани, пом'яв у руках заяложену пілотку й засміявся. На Петрові був такий самий одяг. Обидва вони виглядали втікачами з концентраційного табору.

— Треба змінити вашу зовнішність, — промовив Наум.

— А що ж можна зробити? — запитав Петро.

— Здобути цивільний одяг, — спокійно відповів Наум.

— Де ж ми його здобудемо? — буркнув Іван.

— Треба вкрасти. Он там бачите хату, — показав рукою Наум. — А перед тим розвідати, хто живе в тій хаті. Можливо в цей час там немає нікого. Може господарі десь на роботі.

Іванові подобалась Наумова порада.

— Ви обидва, — сказав Наум, — підете в ту хату. Якщо там нікого немає, хапайте куртки, штани, сорочки, білизну — і до лісу. Не забудьте чогось їстівного. Я буду під тими кущами. Якщо хтось буде гнатись за вами, настрашу його з автомата. Згодні?

Хлопці поміж деревами підійшли під хату. На дверях висів замок. Іван скрутив його рукою і жбурнув у куц. У хаті не було нікого. В просторій шафі хлопці набрали одягу, ще й захопили зі стола паляницю й шматок сала. Щасливо повернулись до лісу, відсвіжилися водою з потічка. Передяглись у чисту білизну та нові костюми, а свої смердючі недоноски запхали під хмиз. Потім з'їли паляницю з салом.

— А тепер маємо добратись в якесь село і там визначимо наш маршрут, — сказав Наум.

Вони пішли. Всі троє виглядали пристійно в добрих костюмах, лише зашкарбані черевики дистармоніювали з їх виглядом. Іван виглядав комічно, бо на ньому одяг сидів, як обтягнута шкіра на копилі, аж випиналися м'язи.

Лісовою стежкою вийшли на ґрунтовий шлях і незабаром

увійшли в село. Там запитали зустрічного словака, де залізнична станція. Чоловік трапився добрий і говіркий. Він докладно пояснив, куди йти, і додав:

— Тут валка не ходить, бо міст зруйнований. Валку можете дістати у Жіліно.

Хлопці подякували й пішли в напрямі до Жіліна. В дорозі Наум виклав новий плян. Він знав із советської преси, що десь на захід від Праги проходить демаркаційна лінія, на якій спинилися альянтські війська під час капітуляції Німеччини. На схід від демаркаційної лінії — советська зона, на захід — американсько-англійська. Він радив їхати потягом до Праги, а там, у великому місті, вони непомітно проберуться до американців. Хлопці погодилися, але виникла нова проблема: на проїзд залізницею треба мати чехословацькі гроші, а вони їх не мали. Де ж їх узяти?

— Хіба десь украдемо, — несміливо промовив Іван.

— Гроші будуть, — обірвав думку Івана Наум. — Тепер ще не так зимно, і я продам мое пальто. Воно хороше й нове.

При виході з села зайшли в двір, який показався заможним, з просторими стодолами та розмальованою хатою на кам'яному підмурку.

— Добридень, пане господарю! — привітались, побачивши словака в дворі. Той несприятно глянув на хлопців і, не відповівши, запитав: — Чого вам?

— Ми маємо на продаж пальто. Хочете купити? — сказав Наум.

Словак уважно розглянув пальто, обмацав підшивку, приміряв до себе і, щось подумавши, сказав: — А ви ж у чому будете? Починається холодна пора, повіє стужа.

— То нічого. Нам потрібні гроші, а до стужі ми доберемось додому.

— П'ятсот корон, — промимрив словак.

— П'ятсот?! Що з вами? Таке пальто за п'ятсот корон у цей час? Ви ж знаєте, що тепер корони не мають вартости, а пальто гарне, з англійського сукна, — похвалив свій товар Наум.

— Більше, як шістсот не дам, — рішуче сказав словак. Наум, зрозумівши, що успішного торгу не буде, погодився. Словак, ідучи з пальтом у хату, сказав хлопцям зачекати. Вони зглянулись між собою, і Іван промовив:

— Треба було не викидати автомата. Може він вийде з такими коронами, що . . .

— Не бійся. Він неподібний на такого типа.

Словак приніс гроші. Наум порахував їх, побажав словакові щастя, і хлопці вийшли з двору. Словак ще довго з недовір'ям дивився їм у слід.

Хлопці аж перед вечором добралися до залізничного двірця в Жіліно. Кругом стирчали чорними ребрами попалені вагони, розбиті танкетки, автомобілі, обсмалені бензинові бочки з розірваними боками, мов би роззявленими ротами.

На пероні станції було чисто. Заметений чи вимитий дощами гладенький асфальт приємно вражав свіжістю. В приміщенні двірця також було чисто: без морочного запаху брудних пасажирів, плюваків на підлозі, як це звичайно буває в соціалістичних країнах.

Петро з Іваном вигідно вместилися на лавці й почали крутити з махорки цигарки. Наум підійшов до розпису потягів, який висів біля віконця каси. Кілька потягів уже відійшли до Праги або мали бути пізно вночі. Касир мовчки обсервував з віконця невідомих людей. Із запаху махорки він зразу пізнав їх походження. Глянув на Наума, запитав: — Чим можу служити?

— Я потребую три квитки на Прагу, — відповів Наум.

— На Пра-а-гу? — протягнув касир. — Потяг буде о першій годині ночі.

— Дайте мені квитки, — попросив Наум.

Касир мовчки порахував гроші і видав квитки. Наум зрадив, бо виявилось, що коштують вони дешево і ще залишаються корони на інші потреби. Касир вийшов у сусідню кімнату. Наум зрозумів його підступний маневр і, глянувши на хлопців, вже намірився був сказати їм, щоб негайно забірались, але вже було пізно — з дверей вийшли поліцаї. Озброєні советськими «папашками», підійшли до хлопців.

— Ваші легітимації! — промовив один з них.

Хлопці, розуміється, не мали ніяких легітимацій. Кожен говорив те, що йому спало на думку, та поліцаїв не переконували їх вияснення. Один із них нахмурих брови, і наказав гострим тоном:

— Виходьте з приміщення! — і взяв наготовівля автомат.

РОЗДІЛ 10.

За верхів'ям дерев Мерінгового лісу ховались останні промені сонця. Над голубою поверхнею ставу, над його порослими очеретами берегами спадав духмяний вечір. В клясні кімнати вливався запах жасміну. Це був урочистий вечір, присвячений випускові понад трьох десятків учнів школи. Юнаки й юначки, як проростки татарського зілля мали йти у світ, щоб починати жити новим життям.

Так! Це був вечір прощання з дитинством, з друзями й недругами, з ріднею, з селом. Вони мовчки прощались з стінами й таблицями, діаграмами й мапами, кльомбами й старими липами, де пробігло сім років їхнього життя. Он Ксеня Басараб з дівчатами застеляють білими скатерками столи, ставлять на них у зеленкуватих, довгуватих, як лебедині шиї, дзбанках живі квіти, розставляють тарілки з холодними перекусками.

На подвір'ї школи, в тіні лип і каштанів, збиралися гуртками батьки учнів та гості з райвиконкому. Вже приїхала оркестра під керівництвом Брунецького. В ній було кілька кваліфікованих музик з військової служби, і їхні концерти славилися в цілому районі.

Раїса Дубинська, учителька біології, пробігла по залі в квітчастій сукні, як павичка. Невеличка, повненька, на ніби виточених ніжках, з опуклим бюстом і сніжнобілою шиєю, на яку спадало хвилясте каштанове волосся — була найпривабливішою в той вечір. А її голубі очі, як подільське небо в липневі дні, мерехтіли веселими вогниками. Але з тих очей променював гнів, коли котрийсь із учнів на лекції не вмів відповідати на її питання. Одначе, всі учні любили її за сувору доброту й задивлялись на неї, бо це ж були учні вже майже дорослі люди. І Наум також задивлявся на Раїсу. Раїса наглядала за випуском стінної газети «Смолоскип» і Наумові, як редакторові тієї газети, приходилося часто з нею зустрічатись. Вона виправляла учнівські дописи, а Наум оформляв художньо газету. Та художність була сумнівної якості, але хтось же мусів це робити. Наум любив музику, і купив собі мандоліну так, щоб не знала мати. Вона дивилась

на музикантів, як на ледарів і говорила: »З музиканта господаря не буде. Гратиме по досвітках, як драгін!« Драгоном називали шевця, що мав одинадцятьох дітей і з скрипкою виступав на весіллях та вечерниціях, підробляючи трохи грошей.

Одного разу мати підстерегла Наума в городі під грушею, коли він з надхненням бринькав якусь мелодію. Мати схопила мандоліну і так тріснула нею об грушу, що мандоліна із жалісливими звуками розлетілась на тріски. На цьому закінчилась музична »кар'єра« Наума. Тоді він захопився малюванням. Мати цей вид мистецтва не забороняла, ще й говорила: »Малюй, сину, малюй! Колись намалюєш півники на комині«. Малювання не давалося йому легко, але злободенні карикатури виходили в нього добре.

Можливо за ці карикатури Раїса і вирізняла Наума з-поміж інших учнів. Навіть тоді, коли він з якихось причин не знав лекції з її предмету, вона його не ганьбила, а гляне бувало теплим поглядом, і Наума охоплювало жаром. Раїса ще тільки рік тому закінчила Вінницький педтехнікум ім. Ів. Франка і була свіжа, як щойно розквітла троянда. Хоч вони часто сиділи за однією партою, працюючи над газетою, Наум соромився глянути на Раїсу. А вона ніби ненароком підсувала тепле стегно до Наумового, і щось лоскітне пливло по його тілі, тоді він червонів, як мак. Раїса це помічала, але ніби не звертала уваги і нахилилась ще ближче до Наума. Так у ньому зароджувалось перше кохання.

* * *

Почався довгоочікуваний вечір.

За столом президії розсілись: директор школи — Харитон Іванович, всі вчителі та гості з райвіку разом із головою Жіліним. Директор почав вечір промовою. Той самий директор, у якого Наум няньчив маленьку Валентинку. Директор, після короткого привітання присутніх, під звуки оркестри почав вручати свідоцтва про закінчення семирічної школи. Усі учні насторожались. У них блищали очі, бо це був час радості й хвилювання. Ніхто не знав, що йому присудила педагогічна рада, яка вирішувала остаточні оцінки випускникам.

Першим директор викликав Федотьева. Кремезний хлопчисько років дев'ятнадцяти підійшов до стола. В перші революційні роки на Поділлі школи працювали з великими перебоями, і кінчали їх часом вже зрілі юнаки й юначки.

Одержавши свідоцтво, Федотьев подякував директорів та вчителів. Ще хотів щось сказати, але глянув на рудобородого голову райвику і промовчав. В його очах блиснули сльози. Він розумів, що на цьому скінчилась його кар'єра. Адже Федотьев — син священика. Це розуміли й присутні, що для Федотьева доступ скрізь закритий . . .

Місцеві жиди, спекулянти і лихварі потихеньку сміялися. Їхніх дітей вчилася в школі більше, хоч у районі було понад двадцять тисяч українців, а жидів усього 900. Але вони не турбувалися майбутністю. Вони розуміли, що влада в їхніх руках. Тоді співалося в злободенних «частушках»:

Гоп, мої гречаники,
Усі жиди начальники!

Українська частина учнів співчували Федотьеву, бо його любили, як зразкового друга.

Директор викликав Наума Дубогриза. Видаючи свідоцтво, він похвалив його як здібного учня і активіста у громадській праці. Наум чогось тремтів, не можучи сказати слова, до якого готувався. Подякував і зачервонілий повернувся на своє місце.

На черзі Ксеня Басараб. Вона твердими кроками підійшла до стола. Ця не з полохливих. Вона зразу «рубонула» промову, в першу чергу склавши подяку партії, урядові й комсомолові. Наум дивився на неї й думав: «Брат розстріляний бердичівським чека разом з його дядьком Федосієм. Сестра Оріся також розстріляна ніби за приналежність до повстанської організації, хоч вся її вина полягала в тому, що вона була нареченою повстанського отамана Мартинюка». На душі Наума осіло огидне почуття. Ксеня колись дорікала йому за те, що ігнорував піонерів. Пізніше намовляла вступити в комсомол, але він відмовився, і з того часу між ними урвалася дружба, хоч вони й не ворогували.

Під кінець урочистости директор назвав двох учнів: Арона Шкляра та Абаша Ціписа, але не покликав їх до стола. Він лише повідомив, що цим учням відкладено іспити на осінь. Зірвалася буря. Арон схопився на ноги, затрусив рудю головою і закричав: «Це — антисемітизм! Ви не даєте нам євреям можливості вчитися. Ви — петлюрівці!» В залі голосно погрозували директоріві.

Напружену атмосферу розрядив голова райвику, комуніст Жілін. Він замахав руками аж затрусилась його «патріярша борода», якою він наслідував Маркса, і застукав кулаками по столі.

Нау́м не любив Жілі́на. Йо́го нелюбов мала різні причини, але її розпалив його син, що вчився однією класою нижче Нау́ма. Син голови райвиконкому, почувавши свою зверхність над іншими учнями, одного разу на подвір'ї школи вдарив Нау́ма в обличчя так, що з його носа потекла кров. Нау́м кинувся на напасника і, схопивши його руками за шию, закричав: »Задушу смердячого кацапа!« Сильніші учні їх розвели, і з того часу Нау́м зненавидів усіх москалів.

Офіційна частина вечора закінчилась. Почалася переку́ска. Учням давали »ситро«, а старші з-під столів доливали в нього »риковки«. На столі для президії »ситро« завчасу змішали з горілкою. Згодом, коли на столах спорожніли тарілки, Федот'єв оголосив, щоб розсунули під стіни столи. Почалися танці — вальси, фокстроти, танґа. Нау́м не вмів танцювати і дивився на той вид розваги, як на щось дикунське.

— А ти чого сидиш? Ану, танцювати! — підбігши до Нау́ма, промовила Раїса. Але Нау́м на це нічого не відповів. Вона постояла хвилинку, запропонувала вийти на повітря.

Вони йшли під коронами лиц, які ронили зелений запах череня. А з неба сторожив їх місяць. Дивився широколиций на Нау́ма з Раїсою. Вона взяла Нау́ма під руку. Він відчував розпалене танцями її гаряче тіло. Він не відважився притулитись до вчительки, а вона це зауваживши, промовила:

— Ти не те-е-о! Ти ж уже не учень, то будь мужчиною. Що молодий, то нічого. А хіба ж я стара? — і дивилася в очі хлопця. Йо́му вже минав шістнадцятий і він був стрункий, як дубок.

Раїса зупинилася перед дверима своєї квартири, поклала гарячі руки на шию Нау́ма і пригорнула його до себе.

РОЗДІЛ 11.

Хлопці попали до советської репатріаційної місії. Насправді це був табір, який пропускав через свою браму вже тисячі »добровільно-примусових« поворотців. Але в цей час у таборі не було поворотців. Були там офіцери Смершу та солдати репатріаційної команди. У головному будинку, де знаходилася адміністрація, хлопців допитував лейтенант Смершу. Видно йому набридли одноманітні допити з наперед виго-

товленими провокативними запитаннями. Він поверховно розпитав Івана та Петра і наказав примістити їх в одній із кімнат.

Ляйтенант Смершу зорієнтувався, що той третій є іншого роду людиною і допитував його докладніше. Вивертав його душу провокативними запитаннями.

— Як твоє ім'я і звідкіля ти? — почав ляйтенант.

— Я родом із Житомира, — відповів Наум.

— Як твоє ім'я й прізвище?

— Алексей Авдеев! — відрубав Наум.

— Харашо, Авдеев. Покажи свої документи.

— Я їх не маю.

— Як же це ти без документів? Ти ж десь робив чи служив у Власова?

— Я працював у бауера біля Лінцу.

— Ну, й що далі? — запитав ляйтенант.

— Після війни записався їхати на рідину.

— Кажеш записався? А чого ж ти волочишся по Словаччині?

— Ми їхали потягом із Лінцу через Чехо-Словаччину. На одній із станцій наш потяг зупинився. А там біля станції було село. Я випросився в провідника ешалону, щоб пустив мене купити молока.

— Тобі захотілось молока? — глузливо запитав ляйтенант і так широко позіхнув, аж загоїдались павутинки, які звисали із закопченої стелі.

— Так, мені захотілось молока. Ви ж знаєте, що в етапному потязі видають лише сухі харчі.

— Мене твої небиліці не цікавлять. Кажі: чого тут лазиш?

— Поки я знайшов молока, потяг відійшов.

— А де ти злигався з тими галічанами? — запитав ляйтенант.

— Я їх зустрів на станції.

— В якому місті? — сердито крикнув ляйтенант.

— Та ж у цьому. Я не знаю, як воно називається.

— Ти був на станції, пройшов через місто, і не знаєш його назви, — пронизливо глянув ляйтенант на Наума. А по короткій павзі змінив розмову. Потарабанив пальцями по столі, глянув на закурену стелю і промовив: »А що ти мав у вагоні?«

— О, я мав гарні речі! — сумно промовив Наум. — Самі костюми чого варті! Я мав чотири напханих валізки...

— А годинника мав?

— Мав два золотих і одного срібного.

— І все поїхало?! — аж підхопився ляйтенант.
— Поїхало, — зажурено відповів Наум.
— Ну й дурак же, ти! Із-за молока втратив такі речі. А де ж твої документи?
— Докуме-е-ен-ти? — здивовано протяг Наум.
— Так, твої особисті документи.
— Ви ж знаєте, що репатріяційні офіцери забирають усі документи. Нам видали тільки нумерки, як на таврованих коней.

Ляйтенант суворо глянув на Наума.

— Тепер поїдеш на родіну з голими руками. Так тобі й треба.

Наум мовчав. Ляйтенант щось записав у своєму нотатнику, пихкаючи словацькою цигаркою.

— Маєш щастя, що попався нам тепер. Якби попався зразу по війні, з тобою ніхто не говорив би, а зрівняли б з головою. А так завтра поїдеш у репатріяційний табір.

* * *

Наума привели в кімнату, де вже були Петро з Іваном. Вони ще не спали, лежачи на дощаних нарах. Кімната була простора й брудна. Солома на нарах смерділа, насичена потом тисяч невідомих попередніх жертв, що повертались на «родіну». Задушливий запах висів у повітрі. Наум розглянув кімнату, подивився на своїх товаришів, промовив:

— Що ж, до Праги не доїхали. Не повезло. Видно доля судила нам ще бути в Словаччині. Та якось воно буде.

Іван мовчки блимав своїми простакуватими очима.

— Робіть собі місце для снання, — порадив Петро.

— Прийдеться, — згодився Наум і почав перебирати соло-м'яну потеруху, роблячи з неї постіль. Але, приглянувшись, зауважив «мешканців», які не підлягають ані допитах Смершу, ані репатріяції. Їхня «родіна» на нарі в гнилому терліні, а вигодувалися вони на тілах людей гнаних у країну соціалізму.

В кімнаті було тихо, як у домовині. Перший заговорив Наум, звертаючись до хлопців з пересторогою:

— Ми ж у чистій одежі. Ви знаєте, як кинуться паразити на свіжій одяг?

— Ну, і що робити? — запитав Петро.

— Вичистити підлогу під стіною і там переспати. Ось тут, — показав рукою на місце під вікном, — лежить ганчірка.

— На голій підлозі? — спитав Іван.

— Хіба тобі перший раз? Краще на голій підлозі, ніж набратися нужі, — порадив Петро.

Вони витерли підлогу, простелили власні піджаки і полягали. З надвору доносились приглушені розмови. Виразно було чути матюки.

— Вже пізня пора, а їсти не дають, — буркнув Іван.

— Голодний спатимеш спокійніше, — потішив Петро Івана.

— Тут не до жартів, — ображено відповів Іван і, підклавши руку під голову, замовк. Кілька хвилин мовчали всі. Стомлені цілоденною подорожжю, заснули без їжі.

Вранці хтось заторохкотів у двері й крикнув знайомі, втерті, як тавро на всій »родіні«, слова: — Собірається с вещами!

Хлопці струсили з піджаків пилуку, розрівняли пожмакани штани й стали під дверима, чекаючи на відому в таких закладах »оправку«. Але це не був виклик на »оправку«. Їх викликали на подівр'я, і там їх прийняв якийсь сержант з одним оком. Друге око було перев'язане чорною шкурлатиною. На витертій гімнастерці сержанта висіло кілька орденів та медалів.

Сержант мав підручного »стрелка«, молоденького хлопчину з дитячим обличчям.

— Граждани, сейчас пайдьом на вокзал. Я вас супровождаю в репатріаційний лагєр, — пояснив одноокий сержант, і наказав іти за ним.

Іван здивовано обвів поглядом товаришів. Він сподівався перед відходом щось поїсти, а тут ніхто не обізвався й словом про їжу. Петро тільки всміхнувся й провів рукою по горлу, що означало — ситий по саме годі.

Вийшли на вулицю. Попереду йшов сержант, за ним тупцювали гнані на »родіну«, а ззаду крокував »стрелок«. Ішли серединою вулиці. Обабіч вулиці стояли крамниці з реклями, м'ясарні, пекарні. Запах їстивних речей немилосердно розпалював у хлопців апетит. Наум звернувся до сержанта.

— Товарищу, а як на предмет їжі? Хіба нам не належить щось поїсти? Сержант повернув голову до Наума і запитав:

— Хіба вам нічого не давали? От сволочі!

— Голодні ми не можемо йти...

— Я не знав, що ви нічого не їли. Але то нічого. Я вас нагодую, — і спинився біля першої ж пекарні. Стрелок стояв коло хлопців, а сержант увійшов у пекарню.

— Дай буханку хлеба! — звернувся до власника пекарні. Той глянув на удекорованого орденами »брата-слов'янина«.

— А маєте хлібні талони?

— Нікакіх талонів! Дай буханку хлеба для етих людішек. Хочеш, я дам тобі бумажку?

Сержант, блимаючи одним оком на власника пекарні, розкинув борти шинелі. Словак мовчки тупцювався за прилавком. Його шия побагріла, налилась кров'ю і він, схопивши з полицки паляницю, жбурнув її сержантові.

— Ей, ти, поосторожнее! Видно, що із фашистів, — і, пере-
можно вийшовши з пекарні, віддав паляницю Наумові. Наум
попросив у сержанта ножа, перекраєв хлібину на три рівних
частини і дав кожному з хлопців. Хлопці відщипували ку-
сочками паляницю і кидали в голодні роти. Зустрічні словаки
поспішно виминали їх.

Прийшли на ту саму станцію, де їх арештували. В поче-
кальні залізничного двірця сержант наказав хлопцям сісти,
а сам пішов до якогось кабінету. Сержант вийшов і наказав
заходити у вагони потягу, що спинився на пероні. Там усі
місця були зайняті. На проході стояли жінки з клунками та
валізками. Сержант, покрутивши головою і не знайшовши
вільних місць, наказав звільнити одно купе. Словаки схоплю-
валися з лавок, звільняючи місця. Сержант наказав хлопцям
сісти на одній лавці, а сам із солдатиком розмістився на
протилежній.

Наум замріяно дивився у вікно на горбкуватий, вкритий
лісом краєвид. Йому було соромно перед тими словаками,
які стиснулися у вузькому проході.

— Куди ж вони нас везуть? — подумав і рішив почати
розмову з сержантом. Помалу розбалакались. Говорили про
війну, а потім перейшли на побутові теми, особисте життя.

— А звідкіль ви, товарищу сержант? — запитав Наум.

— Знаєш Уладовку? — запитанням відповів сержант, вва-
жаючи, що його Уладівку знає кожен советський громадянин.
Наум аж здригнувся. Він справді знав Уладівку, бо там орга-
нізовував революційне підпілля проти німців і Москви, але
відповів:

— Ні, не знаю.

— Не знаєш?! — здивувався сержант. — Це ж коло Він-
ниці. На всю область ізвесний уладовській сахарний завод. А
звідки ти?

— З Житомира.

— Я два рази наступав на Житомир. Перший раз хва-
шисти здорово потрепали нас, а другий раз ми таки взяли
місто, і Сталін нам присвоїв ім'я »жітомірські«.

Вагони колихались на закрутинах, підскакували на стиках рейок, стиснені жінки сопли, потіли і вороже поглядали на сержанта.

— Цікаво. Воно й багато горя принесла війна, але щасливі ті, хто пережив це страхіття. А ви давно на військовій службі? — ніби байдуже запитав Наум.

— О, браток, попав ще по призову в 1938 году, і так аж до цього часу. Визволяв галічан в 1939-ім від польських панів, а потім воював у Фінляндії. Війна з хвашистами застала мене в Ленінграді. То, брат, було унічтоженіє. Цивільні мерли з голоду, як в нас у 1933 году . . . Бували випадки, що й солдати їли мертвих, але города Леніна хвашистам не здали, — піднесеним тоном закінчив сержант.

— Ви — справжній герой! — похвалив Наум співбесідника.

— Героя не заслужив, але маю два ордени і п'ять медалів.

— А що сталося з вашим оком? — поступово добирався Наум до розхристаної й скаліченої душі.

Сержант задумався, насупився.

— Це два роки тому осколком шарпнуло мое око. Думав не витримаю, але в лазареті дохтури мене вратували.

— І що ж, так без ока ще два роки воювали? — запитав Наум.

— Що значить око на війні? А скільки було на хронті без пальців, а то й без однієї руки. Ніякої пільги — і баста.

У своїй душі Наум називав його циклопом, але ж він близький земляк. Син українського чорнозему, на якому вирощується руками таких селяків сировина для цукроварень, виробляється «біле золото» для московської імперії. Але Наума вразило не те, що сержант воював за московську імперію, бо мусів . . . Його вразила національна порожнеча сержанта, знівечена гордість. Син української землі, а як же імперія вивернула його душу, спустошила її. Історичні події міряє він інтересами імперії. Боронив Ленінград, узяв Житомир, завоював багато міст для імперії, яка висмокчала з нього юнацтво і навіть, Богом дану частину його організму — око.

* * *

Петро з Іваном дрімали, вагон ритмічно погойдувався, а Наум думав. Сержант дивиться у сіру далечинь осени, а солдатик зиркав на гарних словачок з перев'язаними навскіс рамен білими простирадлами. Ці простирадла замінили їм напелчники.

— І чого це я тягаюся із вами? — перервав мовчанку сержант. — Ви що, служили хвашистам?

— Ні, я в київському оточенні попав у полон до німців. Утік і працював у Житомирі. Сам я муляр, ставив людям печі, направляв розвалені війною стіни, а потім вивезли мене на працю до Австрії.

— Хвашисти вивезли багато наших людей. Уже кілька мільйонів повернулися на родину. Я конвоював ешелони до нашої границі.

— А що ж там вони роблять? — ніби байдуже запитав Наум.

— От того я не знаю. Ще не був вдома. Ви маєте родину? — запитав сержант.

— Ні, я нікого не маю. А ви?

— Маю дружину й двоє дітей. Живуть у колгоспі. Дуже бідують. Коли б скоріше демобілізуватись, щоб хоч допомогти їм. Вони там не мають навіть хліба. Пишуть, була корова, й ту забрали на м'ясопоставку. Я ваював, а сім'ї ніякої пільги...

Наум відчув у цих словах гострий біль. Біль за родину, в якій забрали єдину годувальницю — корову. Зауважив, що цей уцяцькований медалями сержант розуміє несправедливий підхід влади до нього, до таких, як він, що віддали життя своє для врятування советської імперії. Він ще не втратив материнської мови. Як щось зайтриться в його серці, він говорить мовою села.

— А куди ж це ми ідемо? — запитав Наум.

— В Остраву. Там ще є репатріаційний лагер.

Наум замовк. У його щось сіпнуло під серцем. Ніби затьмарений якимсь маривом страх. Він знав, що це на схід, ближче до польського кордону і далі від Західної Європи.

Перед самою Остравою Наум дивився на розвалені війною будинки, на підірваний мінами міст і покручені крицеві балки, що стирчали в повітрі, мов символи епохи.

На пероні залізничного двірця метушилися люди. Одні виходили з вагонів, інші тиснулися всередину. І Наумові пригадалися ще передвоєнні порядки в його країні. Як чума, переповзли вони в гарну й спокійну Словаччину.

Арештанти з солдатиком зайшли в почекальню, посідали на довгій лаві з вигнутою спинкою, а сержант зник за дверима кабінету. Недовго чекали. Сержант вийшов і показав рукою йти за ним. Ішли по шпалах. Сержантові з одним оком не легко було визначити віддаль між шпалами, і він зачіпався

за них носком чобота, і лаяв невідомо кого. Так добралися до касарень, які стояли в долині біля залізничного насипу.

Коло адміністративного будинку стояло кілька вантажних і легкових автомобілів, а біля них вовтузилися замурзані шофери. Хлопці з солдатиком залишилися коло тих автомобілів, а сержант пішов у штаб переселеного табору. З будинку вийшли військові. На погонах одного були відзнаки майора, а другого — лейтенанта.

— Що я буду робити з ними? — запитав одноокий сержант майора.

— Я сказав вам: табір зліквідований, нікого не приймаю.

— Де ж мені їх діти? — добивався сержант.

— Твоє діло. Заведи під насип і там покінчи з ними. Чого маєш морочитись із зрадниками родіни?

В Наума виступив на чолі холодний піт. Він свідомий дикої розправи, й боявся такого кінця. Іван мовчки дивився водянистими очима на майора, а обличчя Петра мало вигляд крейдяної маски. Сержант щось думав. Він також був приголомшений порадою майора і запитав:

— А розписку дасте за них?

— Ви не потребуєте розписки, — сердито промовив майор, і зник за дверима. Сержант розгубився. Стояв на одному місці і вирішував долю «ізмєнників родіни».

— Ребята, за мною! — гукнув і пішов з табору. «Ребята» тяглися за сержантом, а за ними йшов солдатик. Уже підходили до залізничного насипу. У хлопців тремтіли ноги, в головах гули слова майора. «От і кінець!» — думали вони з жахом.

— Дурак, а не майор! — несподівано промовив сержант. — Так можна всіх людей вистріляти. Ми знайдемо інший патраціонний лагєр. Маємо час пошукати.

Солдатик не мав сили приховати внутрішнє хвилювання і тремтячими пальцями крутив з махорки цигарку. Вже наближались до тієї самої станції, з якої вийшли, а сержант все ще говорив сам із собою: — Чортові каналії! Ніхто не дасть поради. Куди не звернешся — скрізь бардак. Зараз я виясню з патраціонним штабом.

Сержант пішов у кабінет начальника залізничного двірця, а хлопці з солдатом залишилися під дверима, розглядаючи вицвілі советські плякати. За кілька хвилин сержант вийшов і, усміхаючись, сказав:

— Сідайте на лавці, а через півгодини поїдемо в Брно.

Поспішний потяг різав повітря, свистів, не зупиняючись, пролітав по при станції, містечка і перед дванадцятою годиною ночі ввігнався в Брно. Залізничний двірць — велетень. Хлопці в своїй мандрівці ще не бачили такого. Широкі будівлі та просторі піддашся над десятками залізничних колій були освітлені електричними ліхтарями. На запасних лініях стояли довгими рядами вантажні вагони і шипіли гарячою парою чорні потвори — паротяги. З пасажирських вагонів виглядали советські солдати й під верещання гармонії ревіли остогидлу »Катюшу«.

Ніхто не запитував їх документів, ані про те, що вони тут роблять. Рух був, як у розгорненому комашникові. Пропихалися в тісноті солдати з напханими мішками. Хоч це вже була властива Чехія, але скрізь лунала російська мова. Хіба залізничні службовці говорили по-чеськи. У просторих залах, як і на пероні, Наум бачив багато дівчат. Їхні рухи, удавано веселі усмішки, висмикані брови, намальовані губи — зраджували їхню »професію«.

— Чого задивився? — запитав Наума сержант.

— Так. Дивлюсь на людей.

— Це не люди, панімаєш, дружок?

— А хто ж вони? — ніби не розуміючи, запитав Наум.

— Це — бікси. Поняв? Ти був в Австрії, а таких лоскотух не бачив. Ось підемо до »Червоного хреста« і тоді загуляємо. Маєш гроші?

— Трохи маю, — признався Наум.

— От і все! А тепер за мною, — промовив сержант і попрямував до кімнати з табличкою »Червоний хрест«. Хлопці й солдат пішли за сержантом.

У просторій залі стояли в чергах люди. Більшість були советські солдати, а між ними й цивільні, подібні до тих, що їх конвоював сержант. Попід стінами столи були обліплені людьми, як мухами. Серед солдатів крутилися розмальовані дівчата. Сержант із своїми арештантами приєднався до черги, яка вужем звивалася до вікна. Перед самим вікном показав урядниці з червоною пов'язкою свій документ і махнув рукою на арештованих. Дівчина щось відмітила в книжці й подала п'ять кухлів пива та п'ять французьких булочок з шинкою. Хлопці відійшли від вікна, але що не було місця за столами, стоячи пили пиво й заїдали булочками.

— Ребята, цього мало! — за всіх висловив бажання сержант і пішов до іншого вікна. Там постояли в черзі і одержали таку саму норму пива та булочок, як і з першого вікна. Але на цьому не закінчилось. Пиво збуджувало апетит, і вони підходили до ще кількох вікон. Пиво сп'янило виснажений організм Наума і він почав оповідати анекдоти. Петро з Іваном сміялися. У цей час появилася в залі комендантська служба з червоними опасками на рукавах. Сержант, прибравши сувору позу, скомандував:

— Ребята, станьте під стіною, — а сам показав лйтенантові з червоною опаскою супровідний документ. Той глянув на одноокого сержанта, на його бойові заслуги, прочитав папірець і відійшов.

— Тепер нам тут немає чого стирчати. Підемо пошукаємо місце, де б поспати.

На пероні стояли гуртками дівчата, що їх сержант назвав «біксами». Він підійшов до однієї групи, щось поговорив з ними, а потім покликав свою «команду», Наумові сказав:

— Дай мені двісті корон!

Наум, не вагаючись, дав йому гроші.

— Ходім! — гукнув сержант. За ним йшли дві дівчини. Вони обминули головний будинок двірця, вийшли на залізничну колію і попрямували поміж вагонами. Наум уже нічого не думав. В голові у нього шуміло, шлунок був переповнений, і він шкрабав подертими черевиками по шутері. Йому хотілось спати. Будь де, аби в затишку. Сержант спробував був відчинити двері у вантажному вагоні, але вони не рухнулись. Тоді вони перейшли через дві колії і опинилися в темному місці, де не було електричних ліхтарів. Сержант спробував двері вагону, вони розсунулись. Засвітив запальничку і звернувся до солдатика: — Принеси з плятформи сіна!

Солдатик приніс сіна й кинув у вагон.

— Тепер, ребята, двоє ідуть з біксами. Хто хоче з вас? Тільки один, бо я беру одну для себе, — пояснив сержант.

— Чого мовчите? Дівочки харощі!

Солдатик, глянувши на репатрійованих, поспішно промовив:

— Я піду!

— Ні, ти мусиш бути з ними. Так ніззя. Я впораюсь, а тоді вже ти . . .

Дівчата стояли і може не розуміли, а може їм було байдуже про що мова.

— Що ви, без я . . .? Давай! — гукнув сержант до Івана. Той зразу підійшов до дверей вагона. Дівчат підсадили все-

редину, а самі вскочили за ними. Блиснув тьмянний вогник, зашаруділо сіно...

Наум із солдатом стояли біля вагона. Надворі похолоділо і протягав шпаркий вітер. Петро позіхав, а солдат дивився в сіре небо. Воно висіло низько, мов би над самими вагонами. Він мовчки стояв з автоматом на плечі.

— Що ж вони так довго? — спитав Наум солдата.

— Чорт би їх забрав. Піду розжену. Скільки ж можна! — і вскочив у вагон.

Петро з Наумом прислухались. Минула хвилина. І тоді Наум шепнув до Петра: — Чого ж нам чекати? Це ж найкращий час утечі.

— А Іван?

— Як не дбаєш про себе, то чекай на Івана, — різко кинув Наум і зник у темряві ночі.

РОЗДІЛ 12.

Київ здалека палав золотими банями церков. Із поспішного потягу Одеса—Москва Наум дивився на гористу панораму старокняжого міста. Потяг ще тільки наближався до міста, а Наум уже схопив мішок із своїми пожитками і пропихався поміж пасажирами до виходу у тамбур. Пасажири, одягнені по-міському, в білих сорочках із смугастими краватками глузливо дивилися на сільського хлопчика.

— Куди прьош, пареньок?

Наум вражений зачервонівся, як макова квітка, але вдавав, що то не стосується до нього. Він розумів, що ті відгодовані українським хлібом пасажири є чужі люди. Це ті самі, які в революцію грабували його село, а тепер, засмалені українським сонцем, повертаються в Московщину.

Потяг повільно заїхав під скляний дах над колією, зашипів парюю, заскреготав гальмами і зупинився. Стара, з чорними стінами будівля двірця неприємно вразила Наума. Гіркий дим з паротягів лоскотав у носі. Метушня людей, вигуки вантажників насторожували його. Він пропихався з перону й через браму вийшов на просторий майдан. Тут стояли рядом повози, на передках яких дрімали візники. Трамвай заскреготав колесами об рейки і з-під його залізної дуги посипалися зеленкуваті іскри. Наум такого дива ще не бачив.

— Кудя, парнішка? — гукнув візник з рудою, широкою, як лопата, бородою. Хлопець, не звертаючи уваги на того бородача, тяг свого мішка до трамваю. Перед вагоном вужем посувалася черга до дверей. Наум пристав до тієї черги, але, не знаючи, як йому добратись до школи, звернувся до кругло-видої жінки; від якої пахтіло парфумами.

— Скажіть, будь ласка, яким трамваем їхати до вулиці Жертв Революції?

— Не знаю! Не слыхала такої улци, — і відвернулася.

До Наума підійшов молодий чоловік з течкою.

— Куди, козаче, хочеш їхати? — запитав і глянув співчутливо на Наума. Хлопець зрадив, що до нього звернувся привітний чоловік, показав на клаптику паперу адресу. Симпатичний чоловік пояснив Наумові: — Стій тут і дивись на нумери трамваїв. Як підійде трамвай із номером четвертим, сідай до нього і доїдеш до майдану Третього Інтернаціоналу. Там попри будинки Окрвиконкому пройдеши угору і потрапиши на вулицю Жертв Революції. Якщо не знайдеш тієї вулиці, запитаєш Трисвятительську. Це та сама вулиця, — закінчив пораду чоловік і скочив на приступці трамвая, що якраз у той час відходив.

* * *

Гідро-меліоративна профшкола містилася в колишній епархіяльній дівочій школі, недалеко Михайлівського монастиря. Зразу праворуч школи майже звисала церковця над Подолом. За церквою було круте урвище аж до самого Подолу. Трохи далі, праворуч церковці, блищали золоті бані Михайлівського монастиря.

У широкому й напівтемному коридорі школи метушилися хлопці й дівчата. Вони бігали з течками та книжками під пахвами і зникали в кімнатах по обабіч того коридору. Наум зауважив під стіною двох новаків, що приїхали з села вчитись у Київ. Один у доморобній селянській свитині з мішком, а другий, височенький, з парубоцьким чубком у бобриковому пальті. До них і підійшов Наум. Познайомилась. Той, що був у пальті, назвав себе Михайлом Бондаренком із Кирилівки. І те слово «Кирилівка» промовив з піетизмом, підкреслено, майже урочисто.

— Значить ти — шевченківець? — запитав Наум.

— Розуміється, — чванькувато промовив Бондаренко. Дру-

гий у свитці назвав себе Іваном Олійником із Богуслава. Вони чекали на директора профшколи.

Аж ось пройшов коридором круглолиций, з чорними вусами, в темносиньому елегантному костюмі чоловік. Порівнявшись із хлопцями, запитав:

— На кого ви чекаєте?

— Хочемо бачити директора, — відповів Бондаренко.

— Я є директор.

— Ми приїхали вчитись, — з тоном непевности сказав Наум.

— Добре. Заходьте в кабінет, — промовив директор і показав на двері свого кабінету.

Хлопці ввійшли в кабінет з блискучим писемним столом та великим фотелем, обтягненим чорною шкірою. Директор сів за тим столом, віпрнувши в чорному фотелі. Запитав прізвища хлопців.

— Отже, — почав директор, — навчання на вашому курсі почнеться о третій годині дня. Ви ще маєте час і до лекцій можете оглянути ближчі околиці. Ви ж не знаєте міста, то й походите коло школи. А покищо все. Ідіть!

— Ми не маємо де жити. Дайте нам місце в гуртожитку, — попросив Олійник.

— У цей час немає місця в гуртожитку. Перебудьте якось у знайомих.

— У знайомих?! — здивовано, мов би змовились, вигукнули хлопці.

— А де ж я візьму для вас місце в гуртожитку?

— Дайте нам якесь місце, щоб хоч переночувати, — домагалися хлопці.

Директор усміхнувся в уса. Заклопотано заходився перегортати папери, не дивився на хлопців. Підняв слухавку і кудись зателефонував. Когось переконував, умовляв і, розсердившись, з брязкотом повісив слухавку на телефонний апарат.

— Що я маю з вами робити? — сердито розмахував руками директор. Хлопці мовчали. Директор також мовчав. Він зрозумів, що легко не відв'яжеться від цих селянок. Встав із-за стола, підійшов до вікна й подивився на голубе небо над банями Михайлівського монастиря, на голуба, що сидів на хресті.

— Добре, — обернувшись до хлопців, сказав директор, — переночуйте в моєму кабінеті. Але поведітьесь по-людському. Я маю ще багато праці. Ідіть, не перешкоджайте мені. Ваші клунки покладіть там у кутку.

— Студенти загули в аудиторії, як бджоли. Знайомились, вибирали за столами місця, показували один одному книжки. Наум присів скраю стола під вікном. Перед ним відкрилась панорама Володимирської гірки. На Дніпрі, мов тріски, пливли човники та кораблики.

До стола підбігла дівчина, глянула на вільний стілець і сіла на нього. Струнка, як кримська кипариса, вона сірими очима стріляла по аудиторії, говорила до своїх знайомих російською мовою. Та й не диво: в аудиторії переважали міщучки, які говорили російською мовою.

Дзвінок сповістив про початок лекцій. В аудиторію ввійшов середній на зріст, у гарно випрасуваному костюмі лектор. Він підійшов до професорського стола, що був вищий від столів, за якими сиділи студенти, вклонився й промовив:

— Добрий день! Мое прізвище Венгринівський. Я виклада-тиму вам математику й фізику.

— Как ваше ім'я й отчество? — вирвалася якась студентка.

Венгринівський з ледь помітною усмішкою промовив:

— Ви знаходитеся в українській профшколі і тому прошу звертатися до мене українською мовою, — і назвав своє ім'я та по батькові.

Всі дивились мовчки на лектора, а селюки всміхалися. Їм сподобалась заввага лектора.

Двогодинна лекція пройшла непомітно. Під час перерви студенти знову загули, але російщиною хтось говорив уже зрідка, та й ті звуки губилися в українській стихії, як тріска в морських хвилях.

Дзига-міщанка повернулась випещеним обличчям до Наума і промовила:

— Мое ім'я Тамара Борисенко. А твое як?

— Наум назвав своє ім'я й прізвище. Тамара розсміялась.

— Наум Дубогриз? Чудесно! — і блиснула білим разочком зубів. Наум густо почервонів, але не образився. Вона приємно вразила його українською мовою. Він зрадив, і подумав — може ця дзига й не є міщанка.

Правда, Наум у той час ще не розумів терміну міщанство і уважав кожного, хто живе в місті й говорить російською мовою, міщанином. Тамара повернула обличчя з сірими великими очима до Наума і всміхаючись, сказала:

— Ти не соромся свого прізвища. Це навіть романтично: Наум та ще й Дубогриз.

— Я не соромлюсь, — відповів Наум і глянув теплим поглядом на дівчину. Але їхню розмову обірвав дзвінок, що сповіщав про початок наступної лекції.

В аудиторію увійшов викладач української мови й літератури, професор Іван Григорович Лютий. Цей професор також був середній на зріст, з густим каштановим чубом та запаленим на сонці обличчям. Він говорив плавно, спокійно, добірними словами, як справжній україніст. І він полонив Наумову юнацьку душу.

На останню лекцію прийшов професор ботаніки Олексій Іванович Сабалдир. Він уже напевне переступив п'ятдесятку, бо його голова була вкрита сріблястим і гладенько причесаним волоссям. Говорив протяжно, майже співав. Його мова була пересипана народніми приповідками та гумористичними епізодами, які серед студентів викликали пожвавлення й створювали веселий настрій.

* * *

Хлопці, задоволені з лекцій, розташувалися в кабінеті директора, обговорюючи нових колеґ та хвалили лекторів. Ще перед тим, як вмощуватись спати повитягали з мішків житній хліб, сало та часник і частували один одного. Вранці прибрали з меблів свої речі, відсвіжились з-під крана холодною водою, поснідали тими ж домашніми продуктами і вже намірились були йти на розглядини міста, як прийшов директор. Він понюхав повітря і покрутив головою, промовив:

— Якого чорта ви їли, що так насмороділи?

Хлопці, ніби не розуміючи директора, стояли мовчки. Директор відчинив навстіж двері й вікна, сів за стіл і щось почав писати. Хлопці з-під лоба зиркали на нього і перерговувались.

— Ось вам скерування до гуртожитку! — сердито промовив директор і подав папірець Бондаренкові. — З цим ордером ідіть до коменданта гуртожитку на Червоному майдані ч. 4. Це недалеко. Зійдете попід Андріївською церквою на Поділ, і там знайдете Червоний майдан. Забирайте свої мішки й геть звідси! — крикнув, але його крик не був злісний. В очах світився жарт і по обличчю пропливла усмішка.

Ідучи Боричевим спуском на Поділ, хлопці весело гомоніли:

— Видно директорові не сподобалась наша часникова дезинфекція, коли так швидко знайшов для нас місце в гуртожитку, — сміявся Бондаренко.

В гуртожитку на третьому поверсі в перехідній кімнаті вже були готові ліжка на трьох хлопців. Власне, це були збиті з соснових дощок щити, покладені на двох козлах. На щитах лежали напхані соломою матраци. Кімната мала балькончик, з якого було видно Червоний майдан з сквериком, газетним кіоском, коло якого спиналися трамваї: одні йшли на Куренівку, інші закручували колом і сунули під гору по Олександрівській аж до Хрещатика. За Червоним майданом, перед базаром, біліла своїми стінами церква Братського монастиря. Колись у давні часи там доживали свого віку сивооголові, посічені татарськими та польськими шаблями лицарі Запорізької Січі. Тепер ця монастирська церква була перетворена на магазин річкової фльотилії, а в колишніх монаших келіях жили матроси.

У гуртожитку жили учні середніх фахових шкіл. Були там: майбутні медики, електрики, механіки, меліоратори, кооператори і навіть учні з музичної школи ім. Леонтовича. То була своєрідна студентська комуна з власним клубом. У нижчих двох поверхах знаходився Шкірсиндикат з відгдованими службовцями ізраїльського племені. Студентам було вигідно мати багатого сусіда: службовці часто потребували людей для фізичної праці — пересовувати з кімнати в кімнату меблі, розвантажувати шкіру з автомобілів. За таку роботу платили советськими рублями, які в 1928-29 роках ще мали вартість.

Наум з кожним днем звикав до нових обставин. У вільні від лекцій дні вивчав місто. Відвідав Києво-Печерську Лавру з Дальніми і Близькими печерами, Аскольдову могилу. Успенський собор та дзвіницю, збудовану гетьманом Ів. Мазепою... Виходячи гвинтовою драбиною на верх дзвіниці, оглядав краєвиди, розлогі береги Дніпра та Труханів острів.

Вечорами у неділі відбувались студентські забави. В клубі грали в шахи, доміно, а іноді влаштували «політбої», якими керували комсомольці старших курсів. Ціллю тих «політбоїв» було політичне виховання молоді. Студентів, які давали найбільше правильних відповідей, нагороджувалося преміями. Але справа була не в дешевеньких преміях, а в престижі, в бажанні бути першим. І Наум нерідко виходив переможцем на тих «боях», може тому звернув на себе увагу дівчат.

В профшколі Наумові приходилось зустрічатися із комсоргом Васильєвим. Це був кількома роками старший студент від нього, який керував комсомольською організацією профшколи, а одночасно був членом окружному комсомолу. І хоч

він дружньо ставився до Наума, але Наум його боявся і старався обминати. Васильєв, коли вони працювали разом над стінною газетою, давав Наумові безкоштовний квиток до опери чи драматичного театру. Він одержував такі квитки для розподілу серед комсомольців, алеж Наум не був комсомольцем, і це Наума насторожувало.

Одного вечора Васильєв оголосив, що у «вихідний» день буде лекція в залі Академії Наук. З Москви приїхав професор Богословов і читатиме лекцію на антирелігійну тему. Наумові затамився той професор зовнішнім виглядом. Він ходив без шапки, хоч надворі був тріскучий мороз. Та й не потребував він шапки, бо на його голові настовбурчилась ціла копиця волосся.

На дискусійному вечорі були, крім того Богословова, представники різних релігійних культів, науковці і, зокрема, професор біології Воскобойніков та професор Володимир Чехівський. Публіка бурхливо оплескувала виступи Воскобойнікова й Чехівського, які своїми доводами розбивали Богословова.

* * *

Минув рік. Наум сидів на балконі з книжкою, читаючи роман «Мати» М. Горького. Цей роман його ніяк не захоплював, не давав йому естетичної насолоди. Він більше дивився на скверик, у якому парами сиділи молоді люди. В цей час до Наума підійшов Бондаренко. Подивився на книжку й згіржливо сказав:

— Обосячуєш свою душу? Залиши пролетарський талмуд.

— Я лише так, щоб убити час, — ніби виправдовуючись, сказав Наум.

— Чи ти знаєш, що ми маємо сьогодні? — запитав Михайло.

— А що? — підніс голову Наум.

— Сьогодні в Софіївському соборі буде Великодня служба. Хочеш послухати?

Наум не відповідав. Дивився на закучерявлений скверик і щось думав.

— Чого ж мовчиш? Боїшся втратити стипендію?

— Атож, — промовив Наум і скося глянув крізь двері в кімнату.

— Ніхто не буде знати. Підемо, ніби на прогулянку.

— Ти ж комсомолець, — промовив не зразу Наум.

— Пусте говориш! Мій брат член партії, командир полку зв'язку, а піде на великодню службу.

— Але щоб ніхто . . .

— Ти чудақ. Хіба ж про такі справи розповідають?

І вони пішли.

У соборі було повно людей. Ледве протиснулися наперед, ближче до вівтаря, щоб зблизька бачити священників, а головне митрополита Василя, якому заборонили служити. Але в такі свята буває у вівтарі. Хор співав «Христос Воскрес». Люди ставали на коліна, хрестилися. Наум розглядав різьблений позолочений іконостас та мозаїки, які мов би струщували на людей зорі з небес. З центральної бані в голубій імлі лада-нового диму звисало панікадило. Все виглядало дуже урочисто. А зворушливий спів хору мов би переносив Наума в потойбічний світ. Йому здавалось, що разом з цими співами він підноситься до тих мозаїк. І пригадалися йому слова професора літератури Івана Григоровича, який розповідав про Ярослава Мудрого, що збудував храм святої Софії. Ті слова врзались йому в пам'ять.

— Ах, і хор же! — прошепотів Наум до Михайла.

— Ним дирижує Гончаров, — пояснив Михайло.

Наумові пригадалась старенька церква в Старій Прилуці, де він прислужував настоятелю Василеві Нечаївському, пізніше Методієві Давидовському. Пригадався Вінницький єпископ Іоан, якому також прислужував перед його виїздом за океан. Правда, в селі була ще велика на три бані церква з білої цегли, але там міцно трималися синодальники з попом Йосіфом Крижановским, які не допускали до неї української богослужбової мови. Свідоміша частина населення — вчителі, колишні петлюрівці та повстанці відібрали стару церковцю від синодальників і там створили українську парафію. Та частина населення розуміла, що через українську автокефальну церкву пошириться національна ідея і зросте сила українства. На жаль, цього не могли зрозуміти ті люди, які говорили: моя хата скраю, або — мене ніхто з мужика не скине. На тому тлі розгорілась боротьба. На неї дивилися большевики і з радости потирали руки, що «хахли» самі себе звойовують.

Наумові пригадалась пригода, коли у Великодну Всенічну прийшли під церковцю студенти місцевої сільськогосподарської школи і при світлі свічки читали антирелігійні «Усмішки» Остапа Вишні і вибухали реготом. Не стерпів того реготу церковний староста Митрофан Осіпчук і сучкуватою палицею розігнав тих лоботрясів.

Після посвячення пасок Бондаренко з Дубогризом пішли до

брами під дзвіницею, перед якою в передранковій імлі на рвучкому коні сірів бронзою Богдан Хмельницький. У самій брамі старенька бабуся звернула до хлопців:

— Студентики?!

— Так, студенти, — відповіли хлопці.

— Ось вам свячені крашанки та паска, — дала їм паперовий пакунок. Це нагадало Наумові звичай у його селі. Після Святої Літургії люди хмарою сунули на просторий майдан перед церквою, де під мурами сиділи і стояли старці. Люди обдаровували їх колачами, коржиками, грішми. Наум подякував невідомій бабусі за свячене.

Вийшовши на Софіївський майдан, хлопці спинились біля пам'ятника Богданові Хмельницькому і почали їсти свячене. То було для них останнє свячене в Києві.

— Якби гетьман не пішов на союз з Москвою, то ми не мали б тепер совдепії, — раптом промовив Бондаренко. Наум мовчки подивився на нього, але не сказав нічого. Ішов і думав: пощо він це сказав?

— Як ти думаєш, якби совдепію та в Дніпро? — запитав Бондаренко.

— Ти говориш... — і Наум завагався. Він боявся Михайла.

— Хіба ти любиш совдепію? — допитувався Михайло, а Наум уперто виминав цю слизьку і небезпечну тему.

— Як тобі сказати? Я просто не знаю...

— Ти, я й усі українці можемо вигнати совдепію з нашої землі, в Дніпрі потопити московських комісарів, жидівських чекістів і відновити Українську Народню Республіку »без холопа й пана«, за яку боровся Петлюра й, думаю, хтось із твоїх родичів також.

— Про це, Михайле, іншим разом, — промовив Наум і оглянувся.

— Добре, поговоримо іншим разом. Про нашу розмову ніхто не сміє знати. Нікому ні слова, — з притиском закінчив Михайло.

РОЗДІЛ 13.

Наум Дубогриз довго блукав вулицями Брно, поки не вийшов з міста. А вибравшись уже, не зупинявся. Йшов вузькою пільною дорогою, раз-у-раз оглядаючись. Він не орієнтувався

в місцевості і не знав, йде на схід чи на захід. Над ним клубочились сірі хмари, його огорнула ніч, але він радів тій темряві й почував себе безпечніше. За кілька годин блукання в незнаній місцевості в Наума вже дрижали ноги, м'яса втома просякла всі м'язи. Зрозумів, що треба відпочити, звернув з дороги на поляну. На поляні зарився в копицю сіна, зогрівся й спав до ранку. Проснувшись, висунув голову з сіна, обтрусився й рушив. В небі розсувалися хмари й появилось холодне сонце.

Куди ж тепер? Важка й непевна доріженька, а треба йти. Йти, щоб жити й жити за всяку ціну. Він тепер усвідомив ціну життя. Ціна була висока, майже недосяжна, але він хотів жити, дихати повітрям, дивитись на хмари, грітись під сонцем і навіть бачити людей між цими безлистими деревами. Наум узяв напрямок на захід.

Назустріч гналися советські автомобілі. Тепер він був цілком самотній. Спершу втратив Арденса. Зустрівся з Петром й Іваном, і також утратив їх. Може це й краще. Легше вигоритись перед московськими людоловами. Ідучи групою, можна легко вплутатись в халепу...

Наум вийшов на широкий, залитий асфальтом шлях. Проминув кілька населених пунктів, і ніхто не звернув на нього уваги. Його підбадьорувало те, що він ще мав чеські корони. Їх лише двісті, але це все ж таки гроші. За них можна купити щось поїсти.

В містечку Наум хотів був зайти до пекарні, але щось його стримувало. Не наважився вступити. Пройшов через містечко і вийшов на польову дорогу. Вже перед самим вечором дорога завела його до якогось іншого містечка. При виході з нього побачив на стовпі вказівку із зазначенням віддалі в кілометрах до наступного містечка. Одна з вказівок показувала напрямок на Табор. Це — на захід. Пішов на Табор. Йому все здавалось, що очі всього світу стежать за ним. Це його нервувало, вбивало волю й відвагу. І хоч Чехія маленька країна, яку можна перейти за кілька днів, але, не маючи мапи, приходилось робити зайві зигзаги, вертатися і йти вже пройденим шляхом. Підійшов до Табору.

— Ось тут, — подумав, — треба відпочити. А головне — щось поїсти. Хоч би кусок хліба! Здається така проста річ звичайний хліб, а як тяжко його добути. Навіть за гроші не можна придбати. Треба мати картки, що нормують розподіл хліба.

Наум не витримав голоду і зайшов до першої зустрічної пекарні. Чех зневажливо зміряв його поглядом і запитав:

— А хлібну картку маєш?

— Ні, не маю. Дайте за гроші. Я заплачу потрібну ціну, — просив Наум.

Чех запитав: — Чому не маєш картки? — Наум мовчав і дивився благально на продавця.

— Хліба без картки не продаю. Ти зрадця?! — крикнув він.

Наума це приголомшило, і він піднесеним тоном промовив:

— Я не зрадця. Я просто голодна людина. Не прошу в тебе ласки, не жебрачу. За гроші прошу в тебе хліба.

— Забирайся звідси, бо покличу поліцію! — заверещав чех.

Наум вийшов з пекарні. Він ішов вулицею й нікого не бачив. Властиво бачив людей, але не дивився на них. Це худоба, а не люди! Де б в його країні хтось відмовив би голодному кусок хліба? Хай навіть чужому, може й злодієві? Ось це й є той Захід, яким Наум захоплювався. Це його культура й мораль. Яка іронія над словом моралі! І хіба культура оцінюється мистецькими творами, романами і симфоніями? Де ж людяність? Де євангельське поможи спраглому, нагодуй голодного? Матеріалізм перетканий монгольсько-московською психікою переміг у людині людину. Думки розривали Наумові голову. Він важко ступав рваними солдатськими черевиками по країні Масарика й проклинав скупих і захланних людей.

Виходячи з міста, Наум побачив у промінні призахіднього сонця білий костел. І враз у ньому зникло важке почуття і щось приємне зродилось у його серці. Він не відривав погляду від сніжнобілих стін костелу, на даху якого висіли дзвони. Костел, хай і католицький — місце братерства й любови. А на тому костелі на стіні під дзвонами намальована Божа Мати з немовлям. Вона скорбно схилила голову над дітям. Ось тут він знайде співчуття, знайде рятунок для скривдженої душі й змученого тіла.

Наум завернув до хвіртки в мурованій стіні. За хвірткою між розлогими яблунями побачив біленьку, з зеленою веррандою хатку. Так! Він тут знайде душевну радість і тілесний спочинок. Болю душі він уже не чув. Вона зацімліла.

На веранду на зустріч Наумові вийшла дівчина. Вона, ще дуже молода, видалась Наумові янголом. »Може служниця або родичка ксьондза«, — майнула думка в голові.

— Наздар! — привітався Наум до дівчини.

Вона злякано блимала великими очима. Може тому, що в тому привітанні пізнала чужинця, бездомного волоцюгу.

— Чого пан хоче? — запитала. Наум пояснив, як міг, вживаючи слів чеських і словацьких, але вона нічого не розуміла або вдавала, що не розуміє. Не сказавши ні слова, показала рукою, щоб заходив у хату. Наум увійшов у простору і чисту кімнату, обставлену дорогими меблями. Дівчина щось сказала в бічні двері, і звідтам висунувся круглий, як жлухто, ксьондз.

— Чого тобі треба? — сухо запитав.

Наум сказав йому, що він голодний. Намагався також говорити по-чеському, по-словацькому, але ксьондз лише крутив головою. Тоді Наум промовив до ксьондза по-німецькому. Наум випробував усі мовні знання, але ніяк не міг пояснити ксьондзові, чого він хоче. Показав на яблука у вазі.

Ксьондз мовчки і рвучко повернувся до кімнати, з якої вийшов. Дівчина стояла біля стола і жмакала пальцями білого хвартушка. Наум також стояв. У нього тремтіли з голоду ноги. Тоді він схопив із вази яблуко і жадібно почав трощити його зубами, а другою рукою напихав яблука в кишеню.

Не минуло й п'яти хвилин як у дверях, що вели на веранду, появився поліцей з наставленим на Наума пістолем. Наум вийшов на подвір'я, густо встелене жовто-червоними листочками. За ним ішов поліцей, показуючи рукою на хвіртку в мурованій стіні. На дорозі стояло авто, а в нім сидів другий поліцей. Наума посадили на задньому сидінні, авто загуркотіло, постеливши по дорозі смердючий дим.

РОЗДІЛ 14.

Час летів безжурно. Вже настала осінь другого навчального року в меліоративній профшколі. Наум звик до студентського життя у великому місті. Коли проводив літній час у матері, то в ньому часто зроджувалися думки про Київ, друзів, які десь по-своєму проводили вакаційний час. Де з ким листувався. Писав і до Тамари. А в материнському господарстві важко працював: косив сіно, звозив з поля збіжжя, луштив стерню.

Тепер він знов у Києві. Місто захоплювало його своєю

величністю, строкатою, романтичною історією й мальовничими околицями.

Як і минулого року, крім навчання, відбувалися дискусійні вечори, бренчали гітари, сріблито щебетали дівчата, а в темних кутках на балконах буяло духмяне кохання.

Лекції проходили в аудиторіях, а практичні заняття з хемії в підвалі, в лабораторії під керівництвом професора Залізняка. Хоч професор був суворий, але якоюсь невидимою силою притягав до себе молодь, і кожне його слово, кожна виписана на таблиці хемічна формула були для неї ніби відкриттям нового світу. Якось Бондаренко спитав Наума:

— Ти знаєш, хто є Залізник?

Наум незрозуміло глянув на Михайла і відповів одним словом: — Професор.

— Це ще не все, — значущо шепнув Михайло. — Скажу тобі по секрету. Ти ж про це нікому . . . розумієш? — І, нахилившись до Наума, промовив: — професор Залізник був членом Української Центральної Ради.

Наум дивився на Михайла, але в цій хвилині підійшла Тамара і поклала на його плече руку. Наум оглянувся. Тамара запитала, як у нього проходить процес реакції. Наум написав формулу й пояснив, як треба користуватися реактивами. Тамара всміхнулася, прижмурила око і шепнула: — Після лекцій маю щось тобі сказати. Не втікай зразу.

* * *

— Знаєш, Науме, — на хіднику звернулася Тамара до Наума. Він глянув у її великі очі, які мерехтіли сірим оксамитом юности, променіли теплотою, а в кутику рожевих губ промайнула усмішка й згубилася в ямочках зарум'янених сонцем щічках. Наум мовчав. Він був неговіркої вдачі, але запалювався в розмові, коли хотів щось довести, накинути комусь власну думку.

Вони йшли мовчки аж до брами Михайлівського монастиря. Пройшли доріжкою, вимощеною червоною цеглою до колишньої трапезної, тепер студентської їдальні.

— Ти будеш обідати тут чи вдома? — запитав Наум.

— Тут, — відповіла Тамара. — А потім хочу піти до кіна. Кажуть іде гарний фільм. Підеш зі мною?

— Алеж, — щось хотів промовити Наум і не докінчив.

— Знаю. Ти хочеш відмовитись. Гроші на квитки я маю. Розмієш?

— Так. Розумію . . .

Вони пішли до кіна. У залі театру було темнувато. Наум з Тамарою сіли, пригорнувшись одне до одного. На екрані мигтіли кадри фільму з революційних часів під назвою «Лісовий звір», випуску Одеської кіностудії з участю Юрка Тютюнника, який сам себе представляв у фільмі. Події нагадували Наумові знайомі місця. Це були околиці Вінниці, з яких отаман Яків Шепель напав на будинок ЧеКа, і його козаки вбивали чекістів. Не пропустили нагоди потрусити жидівських прислужників у ЧеКа. Летіли крізь вікна порубані шаблями перини й подушки, хмарою здіймалося над вулицею пір'я. Глядачі в затемненій залі бурхливо апльодували, а з кутків лунали крики:

— Так їх проклятих!

Тамара гулилася до Наума й шептала: — Як це страшно!

— Та це ж тільки фільм . . .

— Фільм. Алеж так було насправді.

— Так, було. Я тоді ще був дитиною, але мої дядьки часто розповідали про Шепеля, і тому я знаю дещо про ті події.

Повертаючись із кіна, Наум провів Тамару до трамваю. Вони були по-юнацькому щасливі. Біля трамвайної зупинки Тамара взяла Наумову руку. — Через пару тижнів будуть святкувати жовтневі дні. Паради з прапорами і напевно під дощем або з холодним вітром. Це все набридло. Поїдемо до моєї тітки в Трипілля?

— В Трипілля?

— Чого ти здивувався?

— Я не здивувався, але це далека дорога. Хіба пароплавом.

— Тільки пароплавом, — сказала Тамара. — Моя тітка має простору хату, багато фруктів, молоко й інші речі, що не існують у Києві. Проведемо гарно час над Дніпровими кручами. Подивимось на осінні пейзажі.

— А твою тітку ще не розкуркулили?

— Ще ні. Може й не зачеплять. Тітка — вдова і має троє дітей.

— Добре. Я погоджуюсь, — промовив Наум.

На прощання Тамара потиснула Наумові праву руку і вскочила в трамвай.

* * *

Трипілля розкинулось на мальовничих кручах правого берега Дніпра. Чепурні хатки ховалися між голими деревами.

Верховіття дерев вгиналися під вітром, ніби борюкалися з ним. Перед церквою, на широкому майдані заглядав у колодязь журавель з дерев'яним цебром.

— Подивимось у колодязь, — промовила Тамара й потягла за руку Наума. Коло колодязя Наум задер голову, дивлячись на журавля.

— Ти що, ніколи не бачив журавля.

— У нас вони також є, тільки нижчі й колодязі вужчі.

Вони похилились над колодязем.

— Тай глибокий! Лець блищить вода, — промовив Наум.

— Чи ти знаєш, що в цьому колодязі було повно комсомольців? — сказала Тамара і значуц зирнула Наумові в очі.

— А чого ж вони тут були?

— Та ж не ловили раків! Хіба ти не знаєш, що в 1919 році Данило Терпило захопив у полон комсомольський батальйон, який прийшов з Києва бити бандитів, і ось тут їх потопив?

— Чув про Зеленого, а от про Терпила нічого не знаю.

— Зелений, це ж і є той самий Терпило. Він тут народився, тут живе його брат. Хочеш, покажу його хату?

— Єй-же Богу не сподівався бачити такі хороші місця! Це ж історія нашого народу! — захоплено промовив Наум.

— Ти не любиш комсомольців? — з жалем запитала Тамара. — Якщо б мене, комсомолку, Зелений втопив у цьому колодязі, то ти також захоплювався б цією історією?

Наум зрозумів недоречність свого вислову, похнюпившись, дивився на воду в колодязі. Вони мовчали. Тамара сперлась руками на почорнілу цябрину і її тоненькі пальці ніби писали на ній символічні візерунки.

— Ти мене не зрозуміла, — почав виправдуватись Наум.

— Зрозуміла, — і Тамара сіпнула головою, — бо ти мене не любиш, — на її очі набігли сльози.

— Любов! Гму. Та ж не твоя вина, що... та залиши про комсомол! Ти хороша й розумна дівчина. Ти, мов троянда української землі, а комсомол — гнояк на нашому національному тілі. Ось ми в твоєї тітки. Гостинної, працювитої й доброї жінки. А ти чула, що вона розповідала про арешти і виселення людей в Обухівському районі? Звичайних селян, трудівників, які власними руками побудували біленькі хатки, які тяжко працювали на землі, вирощуючи хліб, овочі, випасаючи худобу. А що роблять з ними комсомольці? Їхні господарства зруйнували, а їх разом з маленькими дітьми повозили на холодну північ. Чи ж не так говорила твоя тітка?

— Це якесь непорозуміння! — І Тамара рвучко випроста-

лась, витерла хусточкою вологі очі і схопила Наума за руку.

— Ходім до Дніпра!

Вони йшли мовчки. Під ногами шелестіло жовте листя, пахло осінню, а з Дніпра дув пронизливий, вогкий вітер. Тамарині коси вихрились золотими павутинками на її обличчі. Вони вже добрались на стрімкий берег Дніпра. Темносині хвилі бурхали, переганялися, розбризкувалися і підносили білий шум над поверхнею ріки.

— І тут знов історичне місце, — промовила Тамара і глянула сірими очима на Наума.

— Я знаю, — спокійно промовив Наум. — Тут плавали чайки славних лицарів Запорізької Січі.

— Це було в давно давнину. А я кажу про історію нашої епохи. Про комсомол... Про те, що з цієї кручі бандити Зеленого скидали пов'язаних комсомольців у Дніпро і розривали їх гранатами. На цих хвилях плавали трупи людей, а вода червоніла аж до тих кущів верболозу, — і показала рукою на лівий берег Дніпра.

— І в тих кущах врятувався жидок Фастовський, — байдуже промовив Наум.

— А ти звідкіль знаєш?! — скрикнула Тамара.

— З переказів людей, — понуро відповів Наум.

Наум аж тепер помітив її красу. Вже більше як рік вони дружили, разом училися, ходили до кіна, і все те було звичайне. А тепер якесь незрозуміле почуття прокинулося в його грудях. Він глянув на її гнучкий стан, і в його грудях затіпалось серце. В голові блиснула думка: »Її не можна не любити, але й немає сили замиритись з її переконаннями«. Він схопив її в обійми й, цілував до безтями малинові губи, сірі, блискучі очі, розвіяні русі коси і тиснув її до своїх грудей. Це вперше в своїм житті цілував він дівчину.

— Комсомолку? Науме, спам'ятайся! — промовила глузливо Тамара, але не виривалась з його обіймів.

— Ні, українку! — ніжно промовив Наум.

* * *

Пролетіла осінь і непомітно пройшла зима. В студентському гуртожитку відчувався неспокій. Комсомольці-активісти насторожено прислухалися до розмов колег. Більша частина займалася особистими справами і не проявляла ніякого зацікавлення до подій, що ніби нависли в повітрі. А »Пролетарська Правда« щоденно подавала докладні звідомлення про

судовий процес Союзу Визволення України, що відбувався в Харкові. На всіх вулицях та в гуртожитках хрипіли гучномовці міської радіостітки про той суд.

Десь у квітні в студентському клубі Наум і Михайло грали в шахи. Власне, грав Михайло, бо Наум не вмів грати, а Михайлові підтримував товариство. При столі за шахами зручніше ділитися інтимними справами. Отже, грали, а більше приділяли уваги звідомленням з гучномовця. Слухали погромну промову громадського обвинувача Панаса Любченка, запитання прокурорів Михайлика та Ахматова, а також відповіді підсудних.

Письменник Івченко, відповідаючи на запитання прокурора сказав, що «комуністичний устрій, як дика сила, руйнує культурне життя, що література мусить бути національною не лише формою, але й змістом». Панас Любченко прочитав кілька уривків з Івченкової повісти «Землі говорять» і на підставі висловлених у тій повісті думок доводив, що Івченко проповідує фашизм. Академік Єфремов заявив, що «СВУ боролася за демократичну республіку, а не за буржуазію, і сам я вірю в сили українських мас, а не в інтервенцію». На запитання Любченка про організацію національних сил професор Володимир Чехівський відповів, що «сили ці мусимо створити на місцях, не оглядаючись на еміграцію за кордоном».

Михайло, слухаючи ці радіопередачі, нервувався, фігури на шахівниці переставляв механічно.

— Що з тобою? — запитав Наум. Михайло оглянувся. В клубі не було нікого, хіба зрідка хтось проходив з чайником у «кубіву» за окропом.

Михайло нахилився до Наума й промовив:

— Скажу правду, але щоб ти нікому ні слова. Мої брати арештовані.

— За що? — запитав Наум.

— Думаю в справі СВУ, — і перекинув фігуру на шахівниці.

Наум чув про арешти професорів і студентів у багатьох інститутах, але про ті події ні з ким не ділився. Хоч він формально був непричетний до тих справ, але чогось огортав його холодний страх. Одно слово «арешт» чи «в'язниця» морозило його, хоч він і не уявляв, як ті в'язниці виглядають. Михайло деколи говорив йому натяками про якусь політичну організацію, але він мовчав. Думав — провокує. Так вони кожен сховався в собі.

— Науме, борони офіцера! — скрикнула Тамара.

Наум від несподіванки відсахнувся від стола.

— Оце мені герой! Чого злякався?

— А ти не підкрадайся...

— Незабаром поїдемо на практику, — змінивши тему, промовила Тамара.

— Звідкіля ти знаєш? — запитав Михайло.

— Знаю не тільки про це, але й про...

— Про що?! — Він думав, що Тамара підслухала їхню розмову і збентежився.

— Є наказ із центру, — сказала дівчина, — що нашу профшколу переіменують на технікум, а з нашого рибоводно-гідротехнічного відділу створюється окремих технікум. Тепер ми підлягаємо Укробтрестові.

— Знаменито! Тепер ми справжні студенти! — сказав Михайло.

— З цієї нагоди запрошую вас на обід! — засміялась Тамара.

— О, це дуже добре. І почаствуєш борщем? — запитав Наум і глянув на Тамару. Вона показала йому іншою, змужнілою. Її струнки ноги виразно рожевіли під голубою суконкою. Груді під щільно припасованою суконкою пружніли опуклістю, а очі мерехтіли райдужними вогниками.

— Так пам'ятайте! Мама наварить справжнього борщу. Також буде смажена качка така, як ми їли в Трипіллі. Пам'ятаєш, Науме? Чекаю вас завтра на третю годину. Адже це вихідний день. А по обіді поїдемо в Святошино збирати проліски. Тепер до побачення! — і побігла з клюбу по мармурових східцях.

* * *

Уже доходив до кінця другий рік навчання, коли Наум отримав листа від свого шкільного товариша Грицька Турбівця. Наум ні з ким не листувався. Виїхав у Київ і всякі зв'язки з шкільними товаришами урвались. Завелось нове товариство, яке не знало нічого про його родичів. Адже їх треба було вирікатися, як Юда Христа. Вони були не лише українці, але й петлюрівці.

Наум зрозумів, що Грицько одержав його адресу від матері. У своєму листі він скаржився на злу долю, на лиховісне становище українського селянства, що його гнобили не лише висланці з Москви, а й місцеві московські комуністи та свої ж

таки московські вислужники. Починалась колективізація. Грицько писав, що його батькові »довели плян до двору«, а це був перший крок до розкуркулення, а там і заслання на Сибір. Його старші брати кілька років раніше виїхали з села. Йосип — працював окружним меліоратором, Іларіон — агрономом у радгоспі.

Наум вирішив допомогти другові дитинства. І допоміг. Від хеміка Дороша Сидонюка навчився він копіювати печатки. Він і сам зфабрикував для себе деякі документи, щоб уникати переслідування сільських активістів.

Коли не було нікого в кімнаті, Наум виготовив документи на Грицька і поїхав у технікум інтенсивних культур на Куренівку, який знаходився в будинку, що колись належав академікові М. Грушевському. Протягом двох вечорів склав вступні іспити. Наступного дня навідався до технікуму і знайшов у списках прийнятих Григорія Турбівця. Спішною поштою повідомив про це друга, а через кілька днів зустрів Грицька на залізничному дворі.

— Ось тут у мішку привіз я тобі харчів. Мати чогось там напхала. Брат дав на дорогу грошей і сказав, щоб їхати. А чого ти мене викликав? — спитав Грицько.

— Довідаєшся, як приїдемо в гуртожиток, — відповів Наум.

— Ну, а як ти поживаєш?

— Буває всього. А найчастіше згадую село. Знаєш, колись огірки і капуста були звичайною річчю, а тепер — це вже ласощі. Не завжди можна дістати в крамниці.

— Хіба немає цього бур'яну?

— Буває так, що і в студентських їдальнях немає. За 18 карбованців стипендії всього купити не можна. Правда, вже другий місяць дають по тридцять, але треба ще на одяг, взуття. Бачиш в яких шкарбунах ходжу? — і Наум показав на свої подерті черевики з викривленими закаблукками. Грицько дивився на високі будинки, які для нього були дивом.

— А як же моя мати? — запитав Наум.

— Покищо тримаються. Вітчим не хоче йти в колгосп, але напевно піде. В селі заарештовано багато людей. Вже вислано на Сибір 12 родин, — і Грицько почав називати прізвища перших жертв села.

У гуртожитку не було нікого. Наум півголосом розповів Грицькові всю процедуру навчання, радив, як поводитися в технікумі й гуртожитку.

— Листи писати лише до запитання. Я тебе зробив без-

притульним, і ніхто не повинен знати, що ти маєш батьків. А покищо підкріпимося й я завезу тебе в технікум.

— І там я маю залишитись? — здивовано запитав Грицько

— Розуміється. Підеш до канцелярії, і будеш домагатись місця в гуртожитку. Скажеш, що нікого не знаєш у Києві.

* * *

Весна одягла Київ у свіжозелені ризи. Розцвітали каштани по Хрещатику і старий Славутич ожив, поніс на своїх водах човни і пароплави. Наум залишав місто. Його з групою студентів відсилали в Укррибтрест на виробничу практику. І хоч було шкода залишати Київ, але юнаки й юначки раділи, що поїдуть на провінцію жити серед живої природи, поблизу піль і лісів.

Вирушили групою на Поділ шукати Укррибтрест на Нижньому Валу. Знайшли. На тій запущеній вулиці тхнуло вудженою рибою. Ця старовинна вулиця ще з княжих часів була місцем торгівлі рибою, але тепер стояли крамниці зачинені, а їх вікна були забиті дошками. На розі вулиці була лише одна крамниця, в якій продавали тараню та смердючу тюльку. Там стояла велика черга.

У тресті прийняв студентів директор Шеремета та керівник відділом кадрів Серета. Обидва були молодими людьми, одягнені в темносині костюми з краватками на сніжнобілих сорочках. Студентам було соромно стояти перед ними у пожмаканих старих костюмах. Одна лише Тамара Борисенко почувала себе добре у суконці вишневого кольору й такою ж хусткою на голові.

Шеремета, зустрівши студентів ласкавою усмішкою, промовив:

— Що ж, молоді кадри, будемо розбудовувати рибне господарство України. Чи працював з вас хто у рибному господарстві?

— Ні, — відповіли студенти.

— Ви поїдете в рибні радгоспи. Там будете відбувати практику з гідротехніки, іхтіології та гідробіології. Ваше завдання спостерігати всі процеси, починаючи з будівництва водоймищ і, розуміється, виконувати завдання адміністративно-технічного персоналу. Погоджуєтесь на такі обов'язки? — запитав Шеремета.

Всі відповіли ствердливо.

— Вас забезпечать харчуванням, помешканням, робочим

одягом, — сказав керівник кадрів — і ви матимете місячну платню по 80 карбованців. Подихаєте свіжим повітрям, наберетесь енергії для продовження науки.

Студенти з почуттям вдячності слухали начальників. Шеремета щось шепнув Середі, і той вийшов з кабінету, а сам записував ім'я та прізвище кожного студента, потім запросив іти за ним. Вони не знали, куди веде їх директор тресту, але коли зійшли східцями у підвал з розставленими столами, то зрозуміли, що їх приведено в їдальню. Зразу забігали дві дебелі дівчини в білих фартушках і почали розставляти на столах тарілки. Тут їх почастували зеленим борщем, м'ясними котлетами з підсмаженою картоплею, а на десерт дали фруктовий компот. Для них цей обід був винятковим після юшки і соєвих млинців. Той обід не здивував хіба Тамару, яка була дочкою фахівця з цукротресту.

Після обіду студенти одержали відповідні документи та гроші для проїзду на місця практики. Наум одержав відрядження в Пиківське рибне господарство на Вінниччині.

РОЗДІЛ 15.

Чеські поліцаї привезли Наума в Оломовц. Там був величезний табір поворотців до Советського Союзу. В таборі була незначна кількість росіян, але переважали українці з усіх областей України. Всюди панувала російська мова, але галичани тримались української, збираючись окремими групами.

Табір був розташований на західній частині передмістя, за яким зразу простяглося поле. В той час у таборі перебувало понад дванадцять тисяч людей: самітних чоловіків, дівчат й жінок. Були також подружжя з дітьми, але чоловіки були відділені від жінок і дітей.

В східній частині стояли двоповерхові цегляні будинки, в яких була адміністрація табору — військова охорона та офіцери Смершу, які перепускали поворотців через «фільтри». Словом «фільтр» означали політичну перевірку, після якої підозрілих відокремлювали. Коло будинку, де відбувалась чистка стояла довга черга людей. Якщо поворотець відповідь задовільно на всі поставлені офіцером Смершу питання й не викличе підозріння — він пройде «чистилище». Офіцер ви-

рішував долю поворотця — жити йому десь у концентраційному таборі чи вмерти тут, в переселенчому таборі. Такого поворотця відводили в окремих будинках із заґратованими вікнами. Про той будинок розповідали різне: одні говорили, що там сидять німецькі коляборанти, й їх у підвалах розстрілюють, а вночі вивозять вантажними автомобілями. Інші казали, що там сидять англо-американські шпигуни. Насправді ж ніхто не знав, що в тому будинку діялось, бо поворотцям підходити до нього було заборонено.

Табір був обнесений колючим дротом і обставлений сторожовими «вишками» на яких стояли солдати з ручними кулеметами. Дерев'яні бараки в яких мешкали поворотці мали кімнати на 20-30 осіб. За бараками проведена була залізнична лінія, по якій заганяли вагони у табір. Вагони були з заґратованими вікнами. Людей у вагонах забезпечували сухими харчами з розрахунку на три-чотири дні, тобто на кожну дорослу особу видавали по два кілограми пшениці чи гороху. Матері одержували для маленьких дітей хліб та консервований горох у металевих баньках. У самому таборі харчували дещо краще: вранці й увечері кожний поворотець одержував гарячий чай, а в обід півлітри горохв'яної юшки з тельбухами та чотириста грамів хліба.

* * *

Наум стояв у черзі до «фільтру». Черга сунулась повільно. З олов'яних хмар сіялася мжичка. Коли Наум увійшов у коридор будинку, солдат з червоними погонами сказав: «В седьмую комнату».

В кімнаті за столом сидів молоденький лейтенант з рожевим обличчям і курив цигарку.

— Ну, — не дивлячись на Наума, запитав, — як твоє прізвище? — і подивився в грубу книгу. Наум секунду подумав і сказав: — Микола Вишняк.

Лейтенант почав перегортати сторінки книги на яких були надруковані прізвища та імена. Наум догадався, що лейтенант перечитує список на літеру «в». Перечитував з півгодини, а коли прізвища Вишняк не знайшов, запитав:

- Коли й де народився?
- У 1919 році в Білій Церкві.
- Спеціальність?
- Учитель початкової школи.
- Служив у советській армії?

— Ні.

— Чому не служив?

— Тому, що маю хворі легені і призовна комісія мене відкинула.

Він справді виглядав на сухотника. Його очі горіли хворобливим блиском, обличчя було бліде, аж сине, руки тонкі з сухими, синіми жилами. Ляйтенант глянув на Наума і, очевидно, повірив у хворобу.

— Що робив під час війни? — запитав ляйтенант.

Наум розповів докладно: як прийшли німці до Білої Церкви, як перед відступом його вивезли в Австрію, де він працював у бауера біля Лінцу. Про місцевість біля Лінцу він довідався від Петра й Івана.

— У них села нетакі, як у нас. Правда? — запитав ляйтенант.

— Ніякої різниці між селом і містом немає. Хіба що міста більші й мають каналізацію.

— Да, прокляті фашисти! Ми їх провчім, подравняем, — загрозив ляйтенант і щось записав у книзі. — Подумавши хвилину, запитав: — А чого ти так пізно прибув у репатріаційний лагерь?

— Я не думав повертатись на рідину, — сказав Наум. Він рішив грати з смершовцем у відкриті карти. Наум розумів психіку чекістів і знав, що відверта розмова їх зм'якшує і вони менше чіпляються.

— Як? Ти не хочеш повертатись на рідину? — здивувався смершовець.

— Так. Я не думав повертатись, бо я не маю до кого. А до того, що я там, хворий, робитиму на знищеній землі. І так за кілька місяців помру, — сказав Наум і сильно закашлявся просто в обличчя смершовця. Смершовець схопився з стільця, крикнув:

— Падлец! Не кашляй в мою сторону! — і, відійшовши до вікна, закурив цигарку, обернувся до Наума, сказав:

— Харашо. Підпиши протокол, а там розберуться. Ось тут, — і показав місце, де підписатись.

— А тепер що? — запитав Наум.

— З цим документом підеш до коменданта лагерьу, а там тобі скажуть, — і подав рожевенький папірець.

РОЗДІЛ 16.

У першій половині жовтня Наум приїхав з практики до Києва. Гуртожиток ожив. Приймав у свої роками не білені кімнати молодь з усіх сторін України. Хлопці поверталися запалені сонцем, оновлені фізично і почували себе щасливими. Зустрівшись з Бондаренком, потиснули один одному правиці і почали обмінюватися свіжими враженнями.

— А ти не дотримав слова, — з докором промовив Михайло.

— Як то не дотримав?

— Обіцяв писати листи щотижня, а написав лише три за літо.

— Я писав, як обіцяв, але від тебе не одержував відповіді.

— Мабуть, листи не встигали здоганяти мене. Я об'їхав усю Правобережну Україну в експедиції професора Белінга. Досліджували водоймища. Гарні враження залишилися після практики, а разом із тим сумні картини. Селяни залякані колективізацією та висилкою в Сибір. Збіжжя поклякло на полях. Ніхто не хотів збирати врожаю, бо не знали, що їх чекає завтра. Одним словом, як тепер співають по селах: «Батько в созі, мати в созі, діти плачуть на дорозі».

— Бачив і я те саме, — промовив з гіркотою Наум.

— Ну й що ж, подобається соціалізм? — з іронією запитав Бондаренко.

— Захоплюватись немає підстав. Але що можуть зробити селяни, як проти них влада? Я чув у потязі розмови міщан. Їдуть чисті, відгодовані й нарікають на селян, які, мовляв, відмовляються працювати в колгоспах. Вони не хочуть зрозуміти, що ті селяни пограбовані, й не знають, що влада зробить з ними в майбутньому. Для кого працювати?

— Сотні тисяч, вивезли з жінками й дітьми в Сибір на загибель!

— Тихіше! — оглянувся Наум.

— Хіба я брешу? — і Михайло блиснув вишневими очима.

— Агов, бурлаки! — зненацька вигукнула Тамара.

Розмова про село припинилась. Віталіся з Тамарою, як належить друзям. Вона, глянувши грайливо на Михайла, промовила:

— Вибач, Михайлику, я хочу пройтися з Наумом. Ви ще маєте час наговоритися, — підхопила під руку Наума.

Вони пішли в скверик на Червоному майдані. Сіли на лавці під деревами. Дерева шелестіли відмираючими листочками, ніби скаржились на осінь.

— Чого ж ти мовчиш? — запитала Тамара і пильно подивилась у Наумові очі.

— Я слухаю шелест листя, і в тому шелесті чую сумну мелодію епохи, — не зразу відповів Наум.

— Без поезії! Ти ж знаєш, що я прозаїчна реалістка.

— Чи й справді прозаїчна? Ні, ти вся — поезія! І мова твоя, як спів солов'їний, і сама ти...

— Вже почав! Перестань, непоправний мрійнику! Краще розкажи про свої успіхи, про місцевости і людей, яких бачив.

— Був і бачив те, що й ти.

— Я нічого не бачила! — промовила Тамара. — Увесь час була на твоєму Поділлі, у місті над кам'янистим Бугом. Я тобі писала, що моя практика нічого мені не дає. Сиділа в конторі Меліосоюзу з головним інженером Йосипом Турбівцем. Подумай тільки! За ціле літо кілька разів виїжджали подивитись на рибні ставки при цукроварнях. Оце й всі враження.

— У місті також можна побачити щось цікаве.

— Правда, місто мені подобається. А той інженер знає тебе, розпитував, як ти живеш. Звідкіля він тебе знає?

— Мій сусід з дому. Був другом мого першого вітчима. Вони разом воювали за батьошку-царя, а пізніше за Україну.

— Оце ж він і навчив тебе не любити радянську владу. Він так, як і ти, не любить комсомольців. Називає їх нетямуючою камсою.

— А ти ж що йому?

— Я мовчала, і він, мабуть, думав, що я не належу до «камси».

— Камса тепер у моді, — усміхнувся Наум. — Немає нічого в крамницях крім камси й творів Леніна. І на вулицях камса, але ця покищо не смердить, шліфує підошвами хідники та горлає «ми маладая гвардія».

— Ти ж бо уїдлиий, Науме! Я не співаю про гвардію.

— Тамарцю, ти хороша, розумна, і як ти можеш бути серед тих горлохватів? — з жалем промовив Наум.

— Залиши вже про це. Ти все своє: за рідний край — хоч помирай.

Наум пильно глянув в очі Тамари і тихо промовив:

— Невже тепер радісно народові жити: не собі, а Москві робити?

— Науме, хіба ми для цього зустрілися? — й схилила голову Тамара.

Наум дивився на дзвіницю Братського монастиря і думав про Йосипа Турбівця. Згадав його розповіді про славні часи, про козаччину. Може він справді мрійник, як сказала Тамара? Та йому байдуже — народився без сорочки, то й вмерти не страшно без штанів. Думки про село пекли його гарячим залізом. У роздумах навіть забув про Тамару, яка сиділа поруч, спустивши голову. Згодом глянула сумними очима на Наума і запитала:

— Ти розсердився на мене?

— Ні, хіба ж можна на тебе сердитись?

— Можна, Наумцю. І мій тато так дивиться на комсомол, але я не можу тобі всього сказати, — і відвернулася з сльозами на очах.

— Ти мене не бійся, говори, — ніжно промовив Наум.

— Знаєш, мій батько належить до високої інтелігенції, до промислових фахівців, і дітей таких батьків не скрізь приймають до школи. Тому я ще в семилітці вступила в комсомол, щоб легше пройти в середню, а пізніше у вищу школу, — допитливо глянула Наумові в очі. Наум хотів був пригорнути Тамару, але вона відсунулася, запитала:

— Чи будеш сердитись?

— Ні. Я ж сказав . . .

— Мені вже пора йти додому. Поки дійду до трамваю . . .

— Добре. Я тебе проведу. Куди? Попід Андріївську?

— Так. Я завжди йду туди аж до Софії, — відповіла Тамара, і вони пішли в напрямі Боричевого узвозу.

* * *

Наум з Тамарою домовились піти в театр. Ставили оперу »Кармен«. Надворі тріщав мороз, і трамваї ходили з перебоями. У соціалістичній системі це було нормальне явище, бо перебої були в усіх сферах життя. Біля трамвайних зупинок тупотіли, підскакували, зігривались на морозі громадяни Советського Союзу.

— Іде! — хтось вигукнув радісно, і всі посунули до підходячого трамваю. Вагон зупинився, для Наума й Тамари знайшлося місце.

— Ти чудова! — промовив Наум до Тамари. — Твоє волосся

кольору спілої пшениці. І коси твої пахнуть свіжістю степу, — шептав Тамарі.

— Перестань! — І в її очах блиснула іскорка роздратовання.

— Легко сказати перестань, — продовжував Наум.

— Кажу, перестань! — рішуче промовила Тамара. Наум відкинувся на спинку лавки.

Важко скреготали колеса об рейки. Крізь замуровані морозом вікна ледь видно було Дніпро і Труханів острів. Трамвай посувався під гору Олександрівською вулицею, наближався до Думського майдану.

— На наступній зупинці виходимо, — сказав Наум. Тамара кивнула головою і почала поправляти зелений берет. Наум дивився на неї, не відриваючи очей.

Освітлена вулиця в той час була майже порожня. На розі Володимирівської білили колони оперного театру, а трохи праворуч стояв пам'ятник славному композитору Миколі Лисенкові. Легко вибігли вони по східцях і опинилися в затишному, оздобленому вестибюлі.

В театрі було повно людей. Розмови зливались у суцільний гамір. На обличчях глядачів світилась радість. А в той час по селах гуляв холодний сум і плакали голодні діти.

РОЗДІЛ 17.

Американські вантажні автомобілі привезли у репатріаційний табір в Оломовці коло двох сот хлопців. Поворотці з цікавістю дивилися на авта, з яких зіскакували хлопці в американських військових одностроях. Але ще з більшим зацікавленням почули вони серед тих людей українську мову. Виявилось, що ті хлопці працювали в Німеччині, а після окупації американськими військами її західньої частини, залишили працю у бауерів та в фабриках і поступили на допоміжну службу до американських військових частин. Там вони служили на рівних правах із американцями, а тому виглядали свіжими й здоровими.

— Звідкіля ви? — запитав Наум, тепер Вишняк.

— З Лінцу. Там збірний табір, куди приїжджають з Німеччини й Австрії наші люди, а звідти американці доставили нас сюди.

— Тепер поїдемо додому, — сказав радісно рослий хлопчисько.

Всі вони походили з галицьких зсмель. Наум розпитував їх про Німеччину, а як хтось із них запитував щось у нього, звертав розмову на іншу тему й переходив до іншої групи. Він довідався, що в Німеччині є сотні тисяч українців, які не хочуть повертатися на «родину» і живуть у колишніх німецьких касарнях. Американська військова влада їх годує та одягає.

— А чого ж ви повертаєтесь додому? — запитав Наум присадкуватого, ротатого хлопця. Той зміряв Наума здивованим поглядом.

— А що я маю робити в Німеччині? — відповів і пояснив: — Я працював на німців, бо змушували, а тепер їду до свого села.

— А звідкіль же ти родом, козаче? — запитав Наум.

— Зі Стрийщини.

— Стрийщина чудова, простора, розкинулась попід Карпатами.

— Може ви знаєте моє село? — зв'язуючи разом дві шкіряні валізки, запитав юнак і з-під лоба глянув на обірваного й худого Наума.

— Не знаю, алеж ми українці, а Стрийщина — частина України.

— Ви файно говорите по-нашому. Отті, — показав юнак на гурт людей, — говорять по-московському.

— Бо вони москалі. А все ж таки, як називається ваше село?

— Ямельниця.

Наум розповідав про порядки у таборі, про Смерш, хлопці уважно слухали. Дехто захвилювався, зрозумівши свою помилку, але мовчав. Один з них запропонував Наумові цигарку, інший дав плитку шоколяди.

— Усіх вас, хлопці, повезуть у замкнутих вагонах, — продовжував Наум, — а ці валізки, напхані добром, відберуть.

— Хто має право відібрати? — наїжився бльондин з кучерявою головою.

— Тут право сильного. Побудете кілька днів — переконаєтесь, додав Наум і відійшов.

— Я ж нічого не вкрав. Заробив за три роки важкою працею, — почув позаду нарікання когось із «американців», але оглянувся. Розумів — треба бути обережним.

* * *

До табору пригнали з триста вояків. Вони були в советських одностроях, але без відзнак. Їхні шинелі були просякнені брудом і кров'ю. Серед них були колишні фронтовики, які пройшли з боями шлях від Волги до німецької землі. Бачили гори людських трупів, спалені міста й села, тисячі безпритульних дітей. На різних фронтах і в різні часи вони попали в неволю до німців. Сиділи по таборах полонених на території Польщі під Гродно. Під кінець 1944 року советські війська визволили їх з тих таборів смерті і зразу включили у дієву армію. Були серед них полковники, майори, лейтенанти і найбільше рядових. Після розгрому гітлеризму їх демобілізували, але не пустили додому, і тепер вони мали проходити «фільтр», як і всі цивільні невільники. Їхню долю вирішать смершівські офіцери, згідно з наказом Сталіна, включивши в категорію «ізмінників родини» за те, що були кілька місяців у німецькому полоні.

Вчорашні військовики стояли групами і про щось говорили. Радилися, висловлювали обурення, що їх так несправедливо оцінила партія. До однієї з груп підійшов високий солдат і запитав:

— Товаришу майоре, що все це значить?

— Це значить, голубчику, що ми воювали ні за цапову душу. Повезуть нас у Сибір, як злочинців, і ніхто не промовить слова в нашій обороні. Ніхто з нас не побачить своїх дітей, дружин і батьків.

— Чому?! — аж скипів солдат.

— Тому, що ми вже партії непотрібні, — промовив майор.

— Не журись, Альошо, Сибір тоже русская земля, — з іронією сказав хтось з гурту.

— Треба писати листа до міністра оборони, — порадив один з колишніх офіцерів.

— Ти думаєш, що він не знає? Він і підписав наказ про нас, — промовив широкоплечий колишній капітан гвардії.

— Я був усього три місяці в полоні. Від часу закінчення училища в 1938 році ні одного дня не був у відпустці. Навіть по закінченні війни у Фінляндії 1940 року не бачився з своїми рідними. Витримав облогу Ленінграду і попав у полон разом з дивізією в 1944 році. Всього три місяці був у полоні.

— І за це матимеш десять років заслання, Ванічка, — хтось проказав за плечима капітана.

Увечорі над колючою загородою спалахнуло яскраве електричне світло. В таборі було видно, як серед білого дня. Коло бараків збиралися люди, в кухні кричали п'яні голоси. Там були таборіві «аристократи» з поворотців, які за особливі заслуги користувалися привілеями. Вони працювали на кухні, в магазині, бараковими. Декого випускали за браму табору і вони ходили до міста, за пограбовані у поворотців речі, купуючи горілку та спирт. А потім заходили в жіночі бараки і гвалтували дівчат. В основному це були кримінальні злочинці, які під час війни попали на працю в Німеччину. Це був соціально й ідеологічно близький советській системі елемент, на якому вона тримається, з якого комплектуються кадри таємної поліції — донощики, шпигуни, провокатори. Нерідко виходять з них і керівники партії та державних установ.

Наум лежав на голих нарах і обмірковував плян утечі з цього пекла. Він розумів, що через дроти чи попід дротами ні вдень, ні вночі пролізти не можна, бо варта на «вишках» пильно обсервувала табір. Єдина можливість втечі — через браму, легальним виходом. Але як це здійснити? В нього ще були чеські корони, і за них він думав купити американських цигарок у тих хлопців, що приїхали з американської окупаційної зони.

* * *

Наум стояв посеред подвір'я табору, що нагадував розворушений мурашник. Одних поворотців шикували в ряди з мішками та валізами, інших заганяли у вантажні вагони. Комплектувався черговий транспорт на Україну. Наум перейшовся по порожніх кімнатах. В одній із них нараз побачив зібганий, кимсь покинутий старий бушлат. Наум його одягнув і вийшов на подвір'я.

Біля бараків було гамірно. Люди хвилювались, кричали. Більшість їх приїхали сюди добровільно, щоб повернутись на батьківщину, а їх, як худобу, зачиняють у вантажні вагони з загратованими вікнами. Що значило таке відношення влади до них?

До Наума підійшов здоровенний солдат у розпаханій шинелі, з тих штрафних, що їх пригнали в табір з-під Берліну.

— Що, земляче, збираєшся на родіну? — запитав здоровило і глузливо всміхнувся щербатим ротом. Наум глянув на солдата, на його сіре в зморшках, як печене яблуко, обличчя і сухо відповів:

- Розуміється, на родину.
- А де ж ти був у Германії?
- Я був в Австрії, — спокійно відповів Наум.
- Ну, і як там, розкажи, браток.
- Так само, як і в Німеччині.
- Я бачив Німеччину, але нічого не знаю про ту, що під американцями. Чув, що там багато наших людей і що вони не хочуть повертатися. Ніби їх там добре годують і одягають. Чи це правда?
- Правда, меланхолійно промовив Наум.
- Ти, як папуга! Правда. Так само. Не знаю. Розкажи докладно...
- Хто ж ви такий, що не знаєте докладно? — запитав Наум.
- Я сам з Білої Церкви. Це довга історія розказувати про себе.
- А куди ж ви поспішаєте?
- Солдат глянув прижмуреними очима на Наума, підступив ближче.
- Чудак ти. Нас учора привезли в цей табір, мати їх!
- А чого ж вас, військових, сюди привезли?
- Нам буде ще гірше, як цивільним. Не вірять нам батько Сталін і повезе туди, де Макар чортам роги править. А я там уже був і більше не хочу.
- Не розумію вас.
- Бо ти тухтій. Як же ти можеш зрозуміти? — розсердився солдат, оглянувся навколо, підступив ближче до Наума і почав розказувати:
- Я колись був головою сільради. Розкуркулював, організував колгоспи, як наказувала партія, а коли наші мужики почали бунтуватися, Сталін написав статтю »Запаморочення від успіхів«. І після тої статті судили мене за перевищення влади. Ніби я і подібні до мене комуністи порушували партійні вказівки, мати їх з ними! Я попав на п'ять років в Архангельську область рубати ліс. Термін відбув тухтою і повернувся додому і в колгосп уже не пішов.
- Як же це так?! Ви організували колгоспи, а після заслання... Хіба колгосп гірший від заслання?
- Солдат засміявся.
- А щоб ти знав, що куди гірше! Але не про це я хочу сказати. Я дістав службу в кінському заводі. Був завгоспом і почав обживатись, аж тут почалася війна. Мене взяли на фронт. Під Житомиром попав до німців у полон, і зразу ж

втік. А коли повернувся до свого села, бувші куркулі, петлюрівці та всяка інша сволоч вирішили віддати мене в гестапо на мило. Тоді я втік на північ Київщини. Там у лісах зібрався багато таких, як я. Ми організували партизанський загін і жили по-бандитськи. Переходили лісами на Житомирщину, Вінниччину. Біля Турбова нас потріпали німці з поліцією. Я ледве вирвався звідти. Коли прийшла наша армія, ми влилися в регулярну армію. Понімаєш? — запитав солдат і сам відповів: — Ти нічого не розумієш. З фронтом пройшов усю Польщу, брав Берлін, а тепер батько Сталін хоче мене знов заслати на Сибір.

— Я вас не розумію, — промовив Наум.

— В тім то й суть, що не розумієш! Не твоєї голови ця справа, — сказав солдат і вже намірився був іти, але зупинився й, сунувши пальцем попід ніс Наума, гаркнув:

— Усіх тих, що були якийсь час у німецькому полоні, а також і партизанів, додому не пускають. Таким, як ми, не вірять. І ти дурень, що їдеш!

— Там свої люди й своя земля, — промовив Наум.

— Немає тепер своїх людей! Усі пововчилися й гризуть один одного. Ти ще не бачив, а як побачиш, то вже буде пізно. Моему фронтовому товаришеві, також з Білоцерківщини, нагородженому орденом Слави, рік тому відрізали ногу. Він повернувся в своє село і, як герой, став комірником у колгоспі. Тепер пище мені, що там самі баби та інваліди. Працювати немає кому, а баби домагаються хліба. Кілька разів розбивали комори й забирали посівний матеріял. Хто ж хоче вмирати з голоду? — закінчив солдат і почав крутити з махорки цигарку. Наум вийняв з кишені пачку американських цигарок:

— Ось спробуйте капіталістичну, — дав солдатові. Той засміявся, блиснувши жовтими зубами. — Я не хочу чекати, поки мене замкнуть у товарняк, — і показав рукою на червоні вагони, в які заганяли людей.

— Давай разом втечемо з табору і до американців. Ти знаєш, як там, і ми примажемося, як колишні остарбайтери. Додому не їдь! — закінчив солдат. Наум повірив цьому колишньому сталінському активістові, що рвався на капіталістичний захід, але боявся виявити йому свій плян.

— Як хочете, але я поїду додому. Ви думаете, що там, на американській зоні, нікого не зустрінете з тих, кого розкуркулювали та висилали на Сибір? — запитав солдата, й лукаво глянув на нього.

Солдат здригнувся, мов на нього хлюпнули холодною водою.

— Ти ж той... будь людиною. Роби що хочеш, але не капни на мене, — і зник у юрбі.

РОЗДІЛ 18.

У коридорі будинку третього КОС ОГПУ білені вапном стіни, навощена паркетна підлога блищала під електричними лампочками. Під стіною стояло з десяток віденських стільців. На тих стільцях мовчки сиділи люди. Їхні обличчя були сірі з глибоко запалими очима. Від багатьох безсонних ночей вони налилися кров'ю. В цьому ж коридорі гепеушник. Жовтий ремінь через плече обтягував його сіру шинелю, а збоку у новенькому кобурі висів наган.

— Не спати! Тримати рівно голову! — крикнув гепеушник до сивоголового чоловіка. Насправді це вже був не чоловік, а останки людини, професор архітектури Крижанівський. Він закликав віями, як метелик крильцями над полум'ям, і тихо зідхнув.

Поруч професора сидів Наум. Він час від часу облизував язиком сухі, потріскані губи. Голод паралізував його думки і він відчував нестримне бажання спати. Ось так на голій підлозі лягти і заснути. І знов ніби сон, ніби міраж вставали перед очима: сотні електричних лампочок, співи матадорів і прекрасна Кармен. Так. Це було чотири дні тому, коли він з Тамарою був в опері. Яка разюча зміна! Тепер нова, зовсім інша опера — опера ОГПУ, а в ній ролі артистів грають арештовані, а диригентів — слідчі. Очі заслонюються тьмяним серпанком, пам'ять тяжіє і думки розсвіаються. Спати... Наум намагався сидіти рівно з простягнутими на колінах руками.

Гепеушник ритмічно вистукував підкованими чобітьми по підлозі, ніби ні накого не дивився. Враз зупинився перед Наумом і холодною цівкою нагана штовхнув у підборіддя.

— Не спати! Сидіти рівно!

— Дехто з арештованих уже навчився спати з відкритими очима. Змучений професор Крижанівський зібгався на стільці, як сушений гриб, а з його очей променював боже-

вільний блиск. Раптовий скрип стільця, і він зсунувся на підлогу. Гепеушник натиснув електричний гудзик в одвірку. Відчинились двері і ввійшло два чоловіки з ношею. Третій у білому халаті помацав пульс професора.

— Скільки часу на стільці? — запитав лікар.

— Восем суток, — сухо відповів гепеушник.

Санітари винесли професора, і знов у коридорі тихо, тільки ритмічний стук підкованих чобіт гепеушника. »І я маю сидіти до божевілля? — промайнула думка в голові Наума. — Ні, я хочу жити! Мені тільки вісімнадцять...«

Раптом зродилась ідея: прикинутись мертвим, упасти, як професор. Вибрав час, коли гепеушник підійшов до вікна, і звалився на підлогу. Та сама процедура: санітари і лікар.

У просторій кімнаті було дві медичні сестри. Одна з них бризнула холодною водою на хлопця, промовила:

— Какой молоденькій!

— Молоденькій, а займається контрреволюцією, — холодно відповіла друга. Наум не ворухився і старався не дихати. За кілька хвилин у кімнату ввійшов гепеушник і крикнув:

— Давольно прітворяться. Следуй за мной!

* * *

У просторому кабінеті стояв масивний стіл, покритий зеленим сукном. За столом у шкіряному фотелі розвалився вже знайомий Наумові слідчий Онищенко. На його малинових петлицях червоніли емальові прямокутники — відзнаки високої чекістської ранги. На грудях блищав орден »Красного знамені«. Усміхаючись, Онищенко запитав Наума:

— Хочеш їсти?

— Хочу, — відповів Наум.

Слідчий натиснув на електричний гудзик, і в кабінет увійшла молода, повногруда з червоними щоками дівчина. Слідчий показав на Наума, і вона вийшла, а за хвилину вернулась з тарілкою смачної юшки, склянкою чаю й французькою булочкою. Наум їв жадібно й швидко. А коли впорявся з їжею, слідчий простягнув йому пачку цигарок з написом »Кремльовські«. Але Наум відмовився. Слідчий говорив поправною українською мовою з виразним м'яким »л« полтавської говірки:

— Молодий ще ти, хлопче. Треба вчитись, а ти он що подумав. Чи ж ми боролися за радянську владу, щоб ти її валив, продавав міжнародній буржуазії? Хай Єфремов, Ніковський,

Чехівський, Павлушков та інші. То — панки! Холуді буржуазії. Вони втратили маєтки і тому проти радянської влади. А ти селянський син, сирота. Тобі наша влада розкриває шлях до науки, до кращого майбутнього, а ти . . .

Наум мовчав.

— Чого ж ти мовчиш? Говори!

— Не маю про що говорити. Не розумію, чому мене арештовано.

— Знаєш добре. Розкажи, як ти попав до СУМу? Кого там знаєш? Розкажеш — і підеш на волю.

— Нікого я не знаю.

— Не валяй дурня! — підвищив тон слідчий. — Я тебе пожалів, звільнив від стільця, а ти викручуєшся, вдаєш дурника. Це тобі легко не пройде.

За вікнами спадали білі пушинки снігу і лягали на підвіконнях кабінету. З вулиці було чути голоси дівчороби, сигнали автомобілів, а здалека лунала солдатська пісня «Чорний ворон на полянку». Горобець ударився об шибку, затріпотів крильцями. Наум розсміявся.

— Чого ти регочеш?

— Бачите, сам, дурень, хоче в цю пастку, — показав Наум на горобця.

— Я тобі посміюсь. Так посміюсь, що ніколи вже не схоцеться скалити зуби.

— Хіба ж я що? — хотів виправдатись Наум.

— Не хочеш признатися? Тоді не бачити тобі більше зелених левад Поділля. Ось я передам тебе такому слідчому, в якого ти зразу заговориш, — і промовив це спокійно, навіть ніби співчутливо. Знов натиснув на гудзик, і в кабінет увійшла людина з обличчям неначе нерухома маска і мертвими очима.

— Забрать! — гукнув Онищенко і черкнув сірником, припалюючи цигарку.

* * *

Гепеушник завів Наума в камеру ч. 8 на Катеринівській ч. 16. Колись за царських часів там містилось жандармське управління Київської губернії. Будинок був обнесений двометровим муром, за яким щоденно, мов на конвеєрі, проходили сотні людей через кабінети слідчих. Проходили не капіталісти, а звичайні робітники і селяни «робітничо-селянської республіки». Як же це так сталося, що здобувши владу, вони тепер караються тією владою?

Ось тих робітників і селян агенти ОГПУ вкидають у брудні камери у вигляді чотирикутних коробок із заґратованим вікном, що виходить на подвір'я. У них попід стінами дощаний піл. У кутку, коло дверей, символ цієї установи — «параша». Кожна камера величиною 6 на 3 метри, а в ній 12 арештантів. Слово «арештант», як і «параша» належать до основного словникового фонду соціалістичної країни.

В камері, до якої потрапив Наум, більшість в'язнів були українці: професор української літератури Іван Григорович Лютий, аспірант катедри хірургії Іван Іванович Ковадло, заступник начальника залізничного двірця Шполи Черняхівський, студент художньо-архітектурного технікуму із Золотоноші Льоня Литвиненко, студент останнього курсу КПІ з Бишева, з-під Києва Сергій Олексієнко, студент хемічного факультету КПІ Євген Кутовий з Ічні, студент хемічного технікуму з села Вишеньки Юрій, колись дрібний торгівець, а потім кооператор вірменин Асараф'ян, майстер Київської дрiжджевої фабрики Олексій Луценко, соліст Київської опери Притиско, двірник з Подолу Гупалюк і єдиний мойсеєвої віри, курсант артилерійської школи Арон Переяслав. Як сам він заявляв, арештований був за «правильне розуміння комунізму», тобто троцькізм.

В кінці 1930 року, коли начальником ОГПУ УССР був Балицький, арештантів годували не зле — щодня давали півкілограма хліба, вранці і ввечері чай, півлітри баланди «на рило», як висловлювались кримінальні злочинці. Баланду приготувляли із недоїдків з ідальні персоналу ОГПУ — хлібних шкуринок, кусників котлет з рижем, варених у молоці макарон, супу. Все це скидали в казани, перемішували і підігрівали. Свіжі арештанти дивились на це їстиво з огидою, але час — найкращий лікар. Згодом звалили, та ще й заздрили, коли розливач баланди зачерпував комусь густішої мішанини. Арештанти, які побували в камерах Лук'янівської в'язниці, говорили про умови життя в камерах ОГПУ, як про щось люксусове.

Наум фактично не належав ні до яких підпільних організацій, але своїм молодечим розумом не мирився з відношенням влади до селянства. Це соціальне середовище він знав достеменно, бож народився, виріс у ньому і тому не міг погодитися з політикою руйнування життєвих основ народу. В цьому й полягала його «контрреволюційна діяльність».

В камерах ОГПУ існувала своя неписана конституція. В'язні вибирали з-поміж себе старосту, який вів облік арештантів,

призначав щоденно чергових стежити за порядком у камері, наглядав за розподілом харчів. Якщо з камери забирали старосту, на його місце вибирали іншого.

О 6-й годині ранку сюрчок сповіщав про «підйом», і всі арештанти схоплювалися з нар, згортали (в кого були) постелі й чекали на перевірку та вихід до виходку. Після цього їм давали чай та хліб, а вполудень баланду. Вечорами викликали на допити.

— О, душа лубезной! Тут можна жити, — звертаючись до Наума, промовив Асараф'ян.

— Хіба ж може бути гірше? — запитав Наум.

— О-го-го! Як попадеш, браток, на Лук'янівку, там палучіш двесті ґрам хлеба. Но то не хлеб, нет, дорогой, то — гліна. Маленькій кусочек, а тяжьолий, как камень. Баланда — гнілой памідор с камсой.

Староста камери проф. Лютий походжав по вузькому проходу між стіною та нарами і все повторював »от так воно е«. Що значило »так воно е« ніхто не розумів і не допитувався. Арештанти знали, що професор ночами не спав, важко зідхав, а цілий день був задуманий. Наум знав його з технікуму. Він навіть був у нього на квартирі на Пушкінській вулиці і бачив двох його дітей. Не запам'ятав — хлопчики чи дівчатка.

Арештанти проводили час у розмовах, згадуючи про минулі події, а іноді на пропозицію старости хтось із них читав лекцію на тему за своїм фахом. Дні в тих умовах видавалися надзвичайно довгими, одноманітними, а ночі в тісному скупченні були безсонні. Чекісти починали допити вечорами і свої жертви відпускали перед ранком. Головним начальником тієї зграї катів Київського ОГПУ був рудий і присадкуватий москвин Іванов.

Наумові Дубогризіві не прийшлося довго сидіти в тій камері. Як обіцяв слідчий Онищенко, так і сталося. Десь на п'ятий вечір його викликали »с вещамі« і завели в пересильну камеру. Там уже не було нар, ogrівання і »парашік«. Кімната без вікон з тьмяною жарівкою під стелею. В ній завжди було повно людей: одних відвозили, інших привозили на слідство. Говорити було заборонено. Арештантів пильнував вартовий з конвойної команди військ ОГПУ.

Наум ще не вспів як слід розглянутись у цій пересильні, як його покликали до »чорного ворона«, що стояв з відчиненими дверима при виході в подвір'я. Напхали »чорний ворон« арештантами, і він рушив. Довго кружляв вулицями Києва і нарешті зупинився на чотирикутному цементованому под-

вір'ї. Тут уже Наум міг розглянути «чорний ворон», бо не стояв він дверима до коридору, з якого вивели в'язнів. Ніхто й не подумав би, що в ньому возять в'язнів. І він навіть був не чорного, а сірозеленого кольору з написом по боках «хліб». На табличці при брамі написано крейдою: «2-го январа 1931 года», а під цією датою стояли слова: «Состояніе — 18.974». Далі ліворуч: «Прібило — 378», а праворуч: «Убило — 861». Це значить статистика руху арештантів протягом доби. Куди вибуло — 861, залишалось для Наума таємницею. В кожному разі на волю в той час не вибували. Хіба що переступали поріг тюрми під кожним оглядом надійні для режиму. Була ще в Києві друга в'язниця на Бульварі Шевченка, де ніби тримали «битовиків». То ж коли взяти одинадцять більших міст України і в них по одинадцять в'язниць і до того в'язниці в районних центрах, то ув'язнених людей у 1930-31 роках було щонайменше 380-500 тисяч.

З «чорного ворона» арештантів повели в оперативний відділ, і тут Наум уперше побачив в'язничне начальство. Вони були в темносиніх одностроях з темносиніми трикутниками у нижчих чинів і шестикутниками у вищих на петлицях. В'язні називали вищих начальників «парашниками», бо ті шестикутники формою були подібні до параші.

Після перевірки анкетних даних Наума Дубогриза покликали на подвір'я властивої в'язниці. Один із вартових ішов попереду, за ним арештанти, а за арештантами ще вартовий. Подвір'я було обгороджене високим муром, а на мурі під «грибками» стояли солдати, озброєні гвинтівками. Посеред подвір'я височів непорушний пам'ятник царя Миколи Першого — Головна в'язниця збудована була в формі літери «Е» на честь Катерини Другої.

Ліворуч за муром сірів чотириповерховий будинок в'язничної лікарні. В тім будинку до революції була жіноча в'язниця, але за «робітничо-селянської» влади жінок зрівняли в правах із чоловіками, то вони сиділи у спільній в'язниці. Наум разом з іншими арештантами прийшов у так званий спецкорпус, в якому перебували політв'язні.

Це був коробкоподібний на чотири поверхи будинок із головним входом не з фронту, а в боковій частині. Коридор першого поверху мав склепінчасту форму і здавалось, що ось-ось він упаде і своїм тягарем задавить усіх у ньому людей.

Черговий спецкорпусу переглянув список і сказав Наумові йти за надзорцем. Надзорець завів Наума по гранітних східцях на четвертий поверх і там загуркав у сталеві двері, з

яких вийшов інший надзорець. Він узяв Наума з собою й привів до дверей ч. 6.

— Давай на перевірку свої речі, — сказав.

— Можеш перевіряти, — промовив Наум і подивився на штурпака.

— Де ж вони?! — крикнув надзорець.

— Хіба не бачиш? Я увесь тут . . .

Надзорець відімкнув ковані двері і крикнув:

— Староста, принімай пополненіє!

У камері не було де ступити ногою. В дореволюційні часи тут поміщалося шістнадцять в'язнів, а тепер було в ній 84. Старостою камери був професор Іван Онуфрійович Бойків. Він розвів руками і мовби почувуючи себе винним за тісноту, промовив:

— Друже, ваше місце біля параші . . .

І так Наум Дубогриз став в'язнем С-К, 4-6, що означало — спеціальний корпус, четвертий коридор, шоста камера.

Іван Онуфрійович був перед арештом науковим робітником Інституту мовознавства при Академії Наук, в час, коли писалися ці рядки — учений бібліограф АН УРСР.

* * *

У камері С-К люди мінялися щоденно: одних забирали на етап, на північ, а нових привозили. Серед 84-х в'язнів було щось із десятка селян, заарештованих за антисоветський спротив. А цей спротив полягав лише в тому, що вони не хотіли добровільно здавати свого майна в колгоспи. Советська влада причепила тим трудівникам тавро «куркулі». Їх ізолювали від народу в таборах важкої праці на півночі, в Сибіру — на лісових розробках чи копальнях золота на Колімі. Інші арештанти були люди різних професій і студенти.

Іван Онуфрійович Бойків, як згадано, був науковим працівником Інституту Мовознавства Академії Наук. Мойсеев — летун, родом з Києва. Почав службу в авіації ще за царату, в період революції перейшов на службу до большевиків і перед арештом служив як летун-інструктор на військовому летовищі в Києві. Заарештований був за «зв'язок з контрреволюційними елементами». Його антисоветська діяльність полягала в тому, що він висловив незадоволення з приводу руйнування селянства колективізацією, у висліді якої передбачав розвал сільського господарства. Десь висловився: «Як розуміти революційний клич — вся влада робітникам та селянам

і в той самий час ожебрачувати селян і вивозити їх на Сибір».

Серед арештантів був адвокат Микола Дем'янович Пухтинський, якого вік перескочив сімдесятку. Цей чоловік закінчив юридичний факультет Московського університету. За участь в РСДРП у 90-х роках був засланий царським режимом у Красноярський край над річкою Ілімпєя. В революцію відійшов від політичної діяльності, а в час, коли постала УНР, хоч і був змосковщений, став членом Комісії для складання Конституції УНР. На процесі СВУ-СУМ виступав як оборонець підсудних.

Професор богословія Київського університету св. Володимира. Прізвище не запам'яталось. Стояв уже на порозі смерти, бо доходив віком до 80 років. Спокійний, увічливий, з високим інтелектом аскет. Завжди сидів у кутку й молився. Нагадував святого Теодосія Печерського.

Борисов — родом із Харківщини. Перед першою світовою війною закінчив Чугуївську військову школу. На фронті дослужився ранги штабс-капітана. У 1918 році перейшов до червоної армії, а після демобілізації в час НЕПу відкрив у Києві кіоск мінеральних вод на майдані Третього інтернаціоналу.

Притиск — соліст Київської опери. Біографія його не збереглася в пам'яті автора. Поляничко — черговий на залізничному дворці в Ічні. Заарештований за приналежність до СВУ. Кошелівець — кооператор з Лівобережної України. Високий, широкоплечий, з чорною і довгою бородою. Без однієї ноги. Замість ноги мав приправлений дерев'яний костиль із залізним наконечником. Заарештований за приналежність до СВУ. Приходько — родом із Полтавщини. Приїхав з Далекого Сходу на відвідини батьків. Був комісаром дивізії, нагороджений у 1919 р. орденом «Красного Знамені» за бойові заслуги в боях з японським десантом. Заарештований за приналежність до СВУ. Інженер-архітект Мешковський. Походив із зубожілих поміщиків. Все життя працював інженером. Хворів на астму і в приступі хвороби турбував усіх в'язнів. Заарештований, як «клясово чужий елемент». Душечкін — професор хемії й ґрунтознавства Київського сільсько-господарського інституту. Заарештований у справі Кондратьєва, який ніби вів шкідливу політику в Комісаріяті Земельних Справ СССР.

Бончковський — шляхтич з Умані. За фахом агроном, задирчастий, у кожного знаходив якісь вади, хворів на геморої і щоденно підмивався водою з пляшки над парашею. За-

арештований за те, що домагався дозволу виїхати до рідні в Польщу. Абрам Мільштейн — київський жид, який займав посаду головного агента Московського Видавництва Політичної Літератури. Заарештований за фінансові зловживання та приналежність до троцькістів. Іноді в жартівливій формі висловлювався, що за гроші, які привласнив із продажу літератури міг би купити Хрещатик. Борис Гінзель — київський жид, колишній банкір. Заарештований за переховування золотої валюти. Потапенко — бандурист. Середній на зріст чоловік із хворими очима у віці коло 60 років. Заарештований за те, що в клубі Київського медичного інституту на вечорі з нагоди «Великого Жовтня» разом з аспірантом Іваном Ковадлом проспівав український національний гімн. Леонтій — жид-вихрест. У царській армії був підполковником. За польових праць працював у штабі Київського гарнізону, яким командував Дубовий. Слідчі зажадали від нього, щоб сам собі придумав обвинувачення. Михайло Сенік — інженер-меліоратор, начальник торфорозробок в Ірпині біля Києва. Високий, стрункий, смаглявий, років з 28, з гарними манерами. Заарештований за участь в СВУ. Соловйов — студент Київського будівельного інституту. Походження робітничого. Говорив доброю українською мовою. Висловлювався проти совєтської системи. Заарештований за приналежність до військової організації, якою керував колишній царський генерал Козаков.

Це такий загальний образ арештантів 6-ої камери. Він не повний, бо автор цих рядків не втримав у пам'яті всіх спів'язнів.

У сусідній камері сидів Михайло Кривенюк — учений секретар Всеукраїнської Академії Наук, чоловік Ольги Косач. Був засуджений у справі СВУ. В тій же камері сиділи мовознавці Іван Кирилук, брат Євгена, та Овсій Ізіюмов. З ними нав'язав контакт Іван Бойків з допомогою абетки Бестужева.

* * *

6-та камера мала два вікна в протилежній до дверей стіні. З тих вікон, коли підтягнутись на руках, вчепившись за ґрати, можна було бачити Київ, але розглядати місто не дозволяли. »Попки« (так називали арештанти солдатів під »грибками«) попереджали сюрчком, коли хтось дивився у вікно, а потім стріляли з гвинтівок. Кулі часто відбивались рекошетом від цементової стелі.

В камері по обидва боки були прикріплені до стіни залізними клямрами дерев'яні нари. Праворуч — вісім і ліворуч — вісім. Після вранішнього «підйому» нари треба було підняти й зачіпляти до залізного прута, прикутого до стіни, а після вечірньої перевірки опускати. Кожних двоє нар опускались на дерев'яні козли, і на тих нарах спали два арештанти. Разом на нарах спало 16 осіб, а решта розміщалась у проході між нарами, і камера вночі нагадувала трупарню, густо набиту людськими тілами.

Розпорядок був той же, що й у камерах ОГПУ, тільки з суворішою дисципліною. О 6-й годині вечора сюрчок сповіщав про перевірку. Бряжчали у дверях замки, і арештанти ставали по чотири в ряд із старостою попереду. В камеру влітав начальник спецкорпусу Хохлов із словами «здравствуйте, граждане!» На темносніх петлицях мав він по дві «параші». Староста рапортував начальникові приблизно так: «В камері наявних 84 осіб. Прибуло від ранішньої перевірки 5, вибуло 6». Начальник кидав монотонне «спасібо» і сам рахував арештантів. Після вечірньої перевірки арештанти мали право опускати нари, і, хто заслужив на них, лягав відпочивати. Інші збирались групами грати в карти. Грали, стежили уважно за «вовчком», у який кожної хвилини міг подивитись вартовий з коридору.

Іноді хтось починав співати якусь пісню. Його підтримували інші і пісня звучала щораз сильніше. Тоді відчинялись двері і в них появлявся черговий корпусу в супроводі двох вартових. Арештанти з відкритими ротами завмирили. А начальник водив розлюченими очима.

— Якщо ще раз порушите тюремний порядок, позбавлю камеру прогулянки, — говорив суворо і виходив.

Гарний настрій змінювався на тихий смуток. Арештанти розміщувались спати. Були й такі моменти, коли на прохання в'язнів соліст Притиск співав арії з опер. Тоді всі замовкали і, затамувавши дихання, слухали його оксамитовий тенор. Навіть коридорний штурпак слухав, а по закінченні співу потихеньку відходив від дверей. Одного разу Притиск проспівав «Відлітають сірим шнурком», яка чомусь глибоко врізалась у пам'яті Наума й викликала сльози на згадку про тих журавлів, що в леті «крилонька зітнуть».

Арештанти, що довший час перебували в камерах, розміщувались на нарах. З нар, на тих, які лежали під ними, падали блящиці й воші. А до того тверда цементова підлога сприяла розвитку ревматизму, зокрема у старших людей.

У камері постійно горіло червоне світло, мало прикрий морально-психічний вплив на в'язнів. Наум, як найсвіжіший член колективу камери, спав біля параші, на вогкому цементі. Вогкому тому, що, спорожняючись, арештанти бризкали сечою на підлогу й Наума. Але найбільше дошкуляв сморід з параші, що подразнював слизисті оболонки очей і дихальних органів. Початково Наум не міг заснути й прикривав носа долонею, але згодом «окліматизувався», лежав горілиць на своєму пальті, та думав про те, що ж буде далі. Спершу вважав, що його арешт, то якась помилка, яка буде незабаром виправлена. А потім зрозумів, що навіть помилки советськими законами кваліфікується, як злочин.

Наума мучило ще й те, що після виходу з тюрми прийдеться залишитись на тім самім курсі. Він також не забував про Тамару. Все думав: як же вона? Чи турбується його положенням? А може це вона «капнула» на нього в ОГПУ? Але зразу відкидав таке припущення — Тамара не з таких!

* * *

— Падйом! — крикнув хрипкий голос в коридорі.

— Ранішня зоря! — промовив хтось із арештантів. Напевно пригадав військову службу. Але це не була «ранішня зоря». Арештанти підводилися на нарах, виповзали з-під нар, струшували постелі. Як тільки брязкнув замок у дверях — всі стояли в чотиролоаві.

— Доброе утро! — вскочив начальник корпусу Хохлов і, ходячи перед першим рядом арештантів, тицяв пальцем у ніс кожного. Вислухав рапорт старости і зник за дверима.

В камері метушилися, гули, як бджоли в вулику. Розповідаючи свої сни і просили «тлумачників» розгадати їх значення. У сни вірили навіть ті, що на волі були завзятими безбожниками і доводили, що всякі сни є результатом давніше баченого і пережитого. Тепер вони ті наукові теорії відкинули. Камерні «жерці» щоранку тлумачили сни, і до них стояли черги людей.

На коридорі забряжчали казани. Сніданок приносили упривілейовані в'язні. Це були так звані вуркагани, «соціально близький» елемент. У відчинені двері линуло холодне повітря і неслась клубками пара з казанів на в'язнів, які ставали в чергу.

— Получай чай! — крикнув м'язистий вуркаган з таранкуватим обличчям. Арештанти підходили з мисочками, з

баньками із-під консервів і отримували по півлітри окропу, що його тут називали чаєм. Більшість арештантів одержували від своїх рідних передачі і додавали до того окропу цукру чи меду, намащували хліб товщем. Наум і ще півдесятка таких, як він, упосліджених не одержували передач. Вони пили гарячу воду, і на тому їх сніданок кінчався.

Після сніданку арештантів виводили до виходку.

— На оправку! — і вони групами виходили на коридор. Виходок не вмщав усіх арештантів камери, а тому їх виводили двома-трьома групами. Двоє арештантів несли попереду парашу, яку у виходку спорожняли, полоскали водою й знов занесли до камери.

Вмивалися холодною водою з кранів. Наум з першого дня перебування в Лук'янівському університеті (так іронічно називали в'язницю) систематично робив гімнастичні вправи. У виходку висів металевий бак для води, прикріплений штабами до стіни. Наум ставав на умивальник, брався руками за штаби і підтягався на руках. Він легко робив 10-12 таких вправ. Старші люди або такі, що з »волі« принесли товсті животи могли підтягнутись лише 4-6 разів. Виходок служив поштовим пунктом для в'язнів цілого коридору. Під рурами під зливальницями, у щілинах в рамах вікон запихали цидулки з цигаркового паперу, в яких писали своїм друзям про новини, про хід слідства... Між арештантами існувала солідарність, і, якщо цидулка не стосувалась до котрогось з арештантів, він її не брав.

Адміністрація в'язниці навіть з поміччю сексотів не була спроможна докладно перевіряти виходки після кожної партії арештантів.

Після повернення з виходку арештанти сідали на підлозі й грали в карти, шахи, а інші мовчки ходили або розмовляли. Були й такі, що цілими днями сиділи, взявши голову в руки.

На обід кожен арештант одержував півлітри баланди, яка складалась з води, гнилої капусти або зелених, засолених у цементових ямах помідорів. Крім цього до баланди додавали ще гнилу тюльку — (камсу) і двісті грамів гливого хліба.

Після того обіду в'язні присвячували час на культурні розваги. Хтось із них читав лекцію на літературну, мистецьку, або наукову тему. Повчальні спогади розповідав адвокат Микола Пухтинський про умови життя політичних засланих за царських часів. Він перебував п'ять років на засланні в Красноярському краї в селі над річкою Ілімпя. Заслання в Красноярському краї за царських часів у порівнянні з побу-

том у Лук'янівській в'язниці було ніби курортом. Пухтинський платив селянці 5 карбованців місячно за кімнату, харчі й прання білизни, а одержував від держави 19 карбованців. Отже, йому ще залишалося 14 карбованців, за які він випишував літературу з Берліну, Парижу та Петербургу. Мав рушницю й ходив полювати в тайгу чи болота над річкою Ілімпєя. Щоп'ятниці мусів їхати в жандармську станицю на реєстрацію.

Недарма Ленін село Шушенское Єнісейської області називав російською Швайцарією. Там цей творець советських в'язниць був з 1897 року на засланні в умовах заслання творив ідеологію московського большевизму. Який парадокс — Ленін бунтар проти царської системи жив на засланні як на курорті, а для робітників і селян створив найгірші в світі в'язниці. Студент Соловійов, слухаючи спогади Пухтинського, вигукнув:

— На такому засланні я готовий провести все своє життя!

Камера вибухла сміхом.

Після лекції чи спогадів староста камери призначав годину санітарної профілактики. Усі в'язні роздягалися догола і, сидючи один біля одного, полювали у рубцях власного одягу за вошима. Вимищували паразитів з таким завзяттям, мов би вони нищили всіх членів Політбюро ВКП(б). А паразитів було багато. І кожен день вся камера проводила таку «профілактику». Правда, умови були цілком сприятливі для розмноження такого типу чекістів.

Частина арештантів не мали контакту з рідними, а ті, що отримували передачі й чистий одяг, не могли ізолюватись, бо паразити дуже швидко переходили на свіжий одяг. Адміністрація санітарними умовами не турбувалася. Раз на місяць водили в лазню у головний корпус і перед тим, як міститись наказували роздягатись і чекати в холодному приміщенні хвилин 15. І, вже, коли в'язні синіли від холоду, починала литися з душі ледве тепла вода. І зразу крик:

— Вихаді, сволота!

В сусідній кімнаті на підлозі валялась купами їхня білизна й одяг, викинуті з дезінфекційної камери. Арештанти шукали свої речі, але обслуга лазні, вуркагани, кращий одяг часто підмінювали своїм лахміттям. В дезінфекційній камері властиво ніякої дезінфекції не було — одяг перепускали крізь пару, і паразити лише нагрівались і ставали ще більш рухливі. Це й називалося санітарною обробкою.

На допит возили до ОГПУ вночі. І тільки перед ранком їх привозили назад. І щойно лягав арештант спати зразу «пад-йом!» Удень спати в камерах забороняли.

Так викликали на допит і Наума. Він навіть зрадів, подумавши, що слідчий закінчив справу, і він піде на волю. На цей раз привезли до слідчого Мугермана, що сидів за столом, нахиливши голову з великими червоними вухами. Почав він за трафаретною формою. Він ставив провокативні питання, але, не видушивши з Наума того, що бажав, почав іронічно співати «Ще не вмерла Україна». Наум мовчав. Тоді Мугерман, як божевільний, кинувся до Наума, намагаючись всунути цівку нагана між його зуби, але Наум відхилив голову. Це ще більше злостило Мугермана. Він ходив довкола Наума і ставив йому різні питання, але Наум мовчав. Так возився з годину і нарешті виматюкавшись, натиснув на електричний гудзик. В кабінет вбіг «страж революції», і виструнчився перед сутуловатим дегенератом.

— Уберіте етаво петлюровського бандіта! — крикнув Мугерман.

Вартовий привів Наума в почекальню, де той віч-на-віч зустрівся з комсоргом технікуму Васильєвим, якого завжди побоювався. Васильєв усміхнувся й показав на губи, мовляв, мовчи. Наум кивнув головою.

В почекальні, крім чоловіків, були й жінки. Всі з різних камер спецкорпусу. В цій стиснутій мішанині людей дехто зустрічався з своїми знайомими чи з співучасниками в тій самій справі. В цій напханій людьми коробці було абсолютно тихо. Коло дверей стояв вартовий. Якась жінка протиснулася між людьми до нього і щось попросила. Вартовий тільки буркнув «ніззя». Жінка стояла, її обличчя кривилось гримасами, з-під розкошланого волосся по обличчю текли струмки поту. Вона знову щось сказала вартовому, і той повторив «ніззя». Тоді вона щосили затарабанила кулаками в двері. Брязкнув ключ і в дверях показався Мугерман: «В чом дело?» Жінка просилась до виходку, але Мугерман мовчки зачинив двері. Жінка ще постояла хвилину й зойкнула. Вона стоячи спорожнялася. Арештанти закричали: «Садисти! Бандити! Чого знущаетесь з людей?» — Крик перейшов у загальне ревище. Прибігли кілька чекістів і вивели жінку.

Наума посадили до «чорного ворона». Сидячи в темряві,

він рахував повороти вправо, вліво. Коли »чорний ворон« важко рвонувся і заревів мотор, Наум догадався, що їх везуть по Прорізній до Софіївського майдану.

За час відсутности Наума в камерах сталися зміни. Багатьох арештантів забрали. Можливо до інших камер. Староста Іван Бойків підійшов до Наума, що сидів на підлозі і промовив:

— Тепер ви маєте право зайняти місце на нарах. Переходьте до мене.

Наум подякував, але не рушив з місця.

— Чого ж не переходите? — запитав Бойків.

— Ви знаєте, — сказав Наум.

— Ви не маєте ковдри і взагалі нічого не маєте. Це нічого. Поділимося тим, що є в мене.

Наум перейшов до професора, і між ними зав'язалася розмова. Наум розповів докладно про себе, про те, де вчився, хто були його лектори.

— Це добре, — вислухавши, промовив Бойків, — ви можете прочитати нам доповідь про рибне господарство.

— Не знаю... — завагався Наум.

— Чого ж відмовлятися? Розкажете так, як зможете. Це буде цікаво. Нова галузь господарства.

У цей час відчинились двері і в камеру влетів арештант у розхристаній шкiрянці. З-під сорочки, коло самої горлянки виглядала голова гадюки наколена тушшко. Пройшовся по камері і підійшов до старенького селянина. Зміряв його поглядом згори донизу і наказав:

— Ану, тюхтях, потруси сидором.

— Забирайся, поки я тобі не потрусив... — відгризнувся селянин.

Блотняк блиснув очима і став у бойову позу, але в цей час гукнув Кошелівець:

— Гей, Троцький, відійди від нього!

Блотняк обернувся на голос Кошелівця.

— А, це ви, дядю? Я ж нічого. Тільки пожартував, — і відступився до дверей. Сів біля параші, блимаючи очима по камері. Староста підійшов до Кошелівця, запитав:

— Ви його знаєте?

— Не тільки я його, але й він знає мене і розповів історію знайомства з Троцьким. А та історія така.

Кошелівець заперечував на слідстві обвинувачення. Слідчий доводив його приналежність до СВУ, але Кошелівець своїми аргументами розбивав слідчого. Слідчий вкинув його у камеру вуркаганів. Кошелівець був у Зеленого і там у боях

з більшовиками втратив ногу. Пізніше мав контакти з членами СВУ.

Отже, Кошелівець зразу зорієнтувався, куди його привели. Всі вуркагани стали в два ряди. Один зразу впав перед ним, а другий коло дверей крикнув: «Яма!» Кошелівець сильним ударом костиля розвалив голову вуркаганові, що лежав перед ним. А потім по черзі кожного з вуркаганів почав бити дерев'яною ногою з залізним наконечником. Вуркагани, побачивши, що мають справу з бувалим чоловіком, кинулись втікати. Він наказав їм усім залізити під нари попри лівій стіні, а сам уместився на нарах під правою стіною. Поклав свій клунок і, підмостивши під себе паровицю, закурив люльку. Вуркагани затаїлись, як щурі. В обідню пору відчинились двері, й вартовий побачив під дверима мертвого із закривавленою головою вуркагана. Прийшло кілька охоронців і забрали мертвого. Кошелівця не покарали, і слідства в тій справі не переводили.

Такий трюк, як з Кошелівцем вуркагани робили з кожним новоприбулим арештантом. І коли він падав у «яму», роздягали його догола, а замість відібраного одягу давали свій рваний і смердючий.

— Оцей, — і Кошелівець показав рукою на Троцького, — був у них верховодою. Він послуговувався іменами провідників Жовтня: Троцьким, Зінов'євим, Бухарінім і іншими.

В той час існував у в'язницях відносно ліберальний порядок. Раз на тиждень приходив в'язничний бібліотекар і записував замовлення на книжки та газети. Наум переглянув каталог і замовив задачник з альгебри та повість Ірчана «Трагедія першого травня». Ця повість читалася легко, може тому, що в ній автор описав Наумову місцевість і події, коли Українська Галицька Армія перейшла на сторону більшовиків. Прочитавши повість, Наум попросив Бойкова з'ясувати йому деякі незрозумілі місця. Бойків розповів усю ту трагічну історію, бо він був сам старшиною УГА в районі Жмеринки. У той час до штабу УГА приїхали від більшовиків на переговори Затонський та галицький націонал-комуніст Порайко. Вони намовили командування УГА й підписали договір про перехід її на сторону більшовиків. І тоді УГА переіменовано на Червону Українську Галицьку Армію — ЧУГА. В травні ЧУГА розформовано, декого із старшин ЧеКа заарештувала, а якась частина втікла до Галичини.

На працю до більшовиків в органи ЧеКа перейшов Балицький, на політроботу — Гоца, на військову — Григорій Коссак та інші. — Я вступив у Київський університет на

історико-філологічний факультет. Закінчив університет, коли повернувся з-за кордону проф. Михайло Грушевський. Я ще встиг прослухати в нього курс історії України, і з його підписом зберігаю студентську залікову книжку. Ми тоді вірили, що будемо будувати українську державу, але вийшло інакше.

— Іван Онуфрійович, а що ви робили по закінченні університету?

— Працював кілька років інспектором Укрлікнепу, а пізніше був аспірантом Інституту Мовознавства. Там і працював до арешту. Мене обвинувачують за ст. 54-6, тобто за шпіонаж на користь Польщі. А вас за що?

— Мене за приналежність до СУМу, в якому я не був.

РОЗДІЛ 19.

Над Оломовцем пливли важкі, кучеряві хмари. Ранок був холодний. Це вже був кінець жовтня 1945 року. Наум вийшов до брами переселеного табору. Вартовий суворо сказав:

— До брами підходити не можна!

Наум пізнав з акценту, що той вартовий його земляк і спробував нав'язати з ним розмову. Закурюючи американську цигарку, промовив:

— А з яких сторін будете ви, земляче?

Солдат не відповів. Ніби зважував: чи варто заходити в розмову з цим, може, гітлерівським прислужником. Він знав про те, що серед поворотців є колишні поліцаї, службовці німецьких окупаційних установ і гестапівці.

— А що тобі до мене? — промовив солдат, поглянув на сірі, важкі хмари і запитав: — Ти звідкіля?

— З Києва, — відповів Наум, витяг з кишені пачку цигарок і запропонував солдатові. Той оглянувся навкруги і взяв цигарку. Затягнувся і закашлявся.

— Міцні цигарки. Я ще таких не курив.

— Це американські. До них треба звикнути, — сказав Наум і додав: — Я мав багато цигарок і шоколяди. Але в польському переселеному таборі в Лінці мене антики пограбували. Забрали дві валізи з одягом, здерли з мене костюм, а дали ось це барахло, — і показав на старий одяг. Солдат не любив поляків.

— Польські свині! Фальшивий народ. Кожен поляк вдає з себе пана. Якби ж то був пан, а то чорт-зна що. Тільки й чуєш: прощу пана, кжечний панс. О, я їх знаю! — і перейшов на іншу тему: — А де ж ти був?

— Працював біля Лінцу в Австрії, а тепер їду додому.

Солдат розповів, що він сам з-під Умані. Під час війни працював у колгоспі, а коли повернулася советська армія на Уманщину, його мобілізували і так у домашньому одязі послали на передову. — Знаєш, було нам не з медом. Гнали, як худобу, під німецькі кулі. Багато нас лягло, але мене Бог помилував. І сам не знаю, як я залишився живим. Кажуть, що мій рік незабаром буде демобілізований. Коли б уже скоріше, бо вдома страшно бідують.

— Повернетесь додому і життя поправите. Добре, що залишилися живі.

— А ти маєш родину? — запитав солдат.

— Ні, не маю нікого. Увесь тут, але хочу додому. Все ж таки свій народ.

— О, це так! — зідхнув солдат і оглянувся на адміністративний будинок.

— А чого ви тут? Адже цей табір обслуговують спеціальні військові частини, — ніби байдуже промовив Наум.

— Я не знаю, як це сталося. Всю нашу сотню після війни перевели в конвойну команду. Дехто проводить потяги до кордону України, а частину наших поставили на охорону цього табору.

— Знаєте, земляче! Я хочу піти до міста. Маю чеські гроші і хочу купити собі ліпші штани, а заразом пляшку горілки, — і при цьому вийняв пачку американських цигарок. — Візьміть собі. Я ще маю в бараці. А як куплю горілки, то й вам дам, — і так невинно подивився на солдата, що той не міг не повірити йому. Але ще раз оглянувся на адміністративний будинок, щось подумав і глянув на шлях за брамою.

— Нікого не видно, можете йти, але довго не баріться.

Наум зразу сягнув за ворота й швидким кроком під дощем пішов у напрямі міста.

* * *

Місто жило буденним життям. Обивателі, втягнувши голови в коміри плащів, ішли хідниками, а на вулицях де-не-де проїжджали військові авта. Наум обдумував плян подорожі на захід. На мапі він вивчив шлях на Пільзен. Знав, що

треба пройти приблизно дві третини шляху й звернути вліво. Там десь проходить демаркаційна лінія між альянтськими окупаційними зонами. На схід від лінії — советська, а на захід — американська. Власне туди, на американську зону Наум тримав курс.

Він вийшов з Оломовців і по шляхових стовпах взяв напрямок до Пільзену, що славилось своїм пивом. Але, щоб вийти на бажаний напрямок, треба було ще пройти Чеські Будійовичі, місто хоч невелике, але наповнене советськими солдатами.

За кілька кілометрів від Оломовцу передощило і легенький вітерець лоскотав скроні. Наум ішов швидко, а як зауважував спереду підводу чи авто, сповільняв ходу, щоб не викликати підозріння. Іноді проїжджали кіньми советські солдати, щось запитували у Наума, але він тільки махав рукою й гукав «наздар», удаючи чеха. Уже натер черевиками на ногах кров'яні пухирі, але не відчував болю. На полі Наум побачив чеха, який габлями накидав на віз буряки. Наум хотів попросити у нього закурити, але зразу ж здушив у собі це бажання. Він говорив сам із собою без слів. Чогось пригадався сон, що його бачив у Лук'янівській в'язниці. А привидівся він на передодні звільнення.

Наум їхав парокінною підводою з поля. Віз сухі коноплі. Вони лоскотали гірким запахом у носі. Саме в'їжджав у Нову Прилуку аж раптом завалилася церква. Вона стояла на майдані перед жидівськими будиночками. На її місці знялась у небо вапняна курява. Коні сполохались і несамовито погнали шляхом через греблю над бурхливою водою з-під лотоків. Наум прокинувся й вже не спав до ранку. В камері розтлумачили йому той сон, як добру прикмету — піде на волю. Минуло вже чотирнадцять років з того часу, Наум порівнював сон, тодішню дійсність із сучасною. Сучасність була складніша.

На обрії показалось передмістя Чеських Будійовичів. Наум думав, як йому пройти містом непоміченим, і не зчувся, як увійшов у вулицю, захаращену битою цеглою та розвалинами будинків. Місто, як і більшість міст Європи було тяжко зранене війною.

Наум вийшов на широке поле, яке сіріло стернею.

РОЗДІЛ 20.

Троцький-Бухарін-Петровський освоївся в камері і був тихий та смиренний. Лаяв адміністрацію в'язниці, що покарала його камерою політичних в'язнів. Для вуркаганів це була найтяжча кара сидіти з «астрономами». Наум розговорився з Троцьким-Бухаріним. Розпитував про життя вуркаганів. Троцький-Бухарін не крився і розповів усю історію свого життя. Він учився в Одеському медичному інституті, але Чека розстріляла його батька-священика. Його вигнали з інституту й тому він пішов у вуркаганський світ. З того часу все минуле для нього зникло, і він став іншою людиною. Світ він ділив на дві категорії — роботів і паразитів. Вуркагани в його розумінні були чимсь вищим, і це слово для нього звучало гордо. А паразитами в його розумінні були партійці, чекісти, комісари, урядовці й військові старшини. Цей прошарок суспільства вуркагани вважали найнебезпечнішим, хоч партія вуркаганський світ вважала за соціально близький елемент. Може тому, що партійні й урядові чиновники в більшості самі походили з вуркаганського світу — грабувати та вбивати було для них нормальною річчю.

— У робітника чи службовця немає що красти. Комуністичне ракло має гроші, хороші чоботи, одяг і всяке барахло, і тому в них є що зашухарити, — пояснив Троцький-Бухарін.

— А де вуркагани постійно живуть? — запитав Наум.

— Ех ти, недоучений астроном! Чув про одеські катакомби?

— Щось чув, але не уявляю, як вони виглядають, — відповів Наум.

— Там, брате, можна переховати цілу армію! Ми знаємо такі місця в катакомбах, що ні один лягавий не посміє всунути туди носа. Ми його зразу по кумполу, за ноги і в море. Годувати акул! У нас там окремі магазини, окремі приміщення для розваг з біксами, пухові перини і шовкові ковдри. Маємо запаси консервів, ковбас, коньяків, лікерів, шоколад та інших продуктів на кілька років. І ніхто з пересічних вуркаганів не знає місця, де їх зберігається. У нас своя адміністрація. Тільки пахани знають усе! Після вдалої шухе-

рухи, коли облатаємо товстосума — робимо баль. Всі п'ють і гуляють з шлюхами. В нас оркестра, що й самому Утьосову втре носа.

— Виходить з твоєї розмови, що вуркаганський світ створився внаслідок несправедливого відношення влади до людей. А яка ж це справедливість у вас, коли є поділ на касты — пахани й вурки?

— Ех, ти сьвка! Що ти розумієш? Хочеш, я навчу тебе шухерити. Що ти маєш у кишени? — запитав Троцький-Бухарін.

— Нічого! — відповів Наум.

— Ходім до астрономів, — сказав Троцький про тих, що грали в преферанс. Підійшли. Наум присів біля Бойкого, Троцький біля Пухтинського. Троцький запитав:

— Дядю, котра тепер година?

Пухтинський мацнув у кишени, але годинника там не було. Він до іншої кишени, але й там його не було. Пухтинський знизив плечима.

— Дядю, друга година, — віддаючи годинника Пухтинському, — сказав Троцький.

— Ховай, дядю, краще, бо наша братія гав не ловить.

Всі розсміялися.

— Як ти його витяг? — запитав Пухтинський.

— Просто, і тоді, коли ти не сподівався. Тепер усі ви, астрономи, хто має годинники й портсигари, бережіть їх, — сказав Троцький, дивлячись на розкладені карти.

— Професоре, дайте закурити! — звернувся Троцький до Бойкова.

Бойків засунув руку в кишеню й мацав за портсигаром, але його там не було. Троцький простягнув до нього портсигар і запропонував:

— Закурюйте, професоре!

* * *

Вже вечоріло. На коридорі засюрчали. Знов та сама процедура, і той самий Хохлов. Після перевірки арештанти, не змовляючись, заспівали. Якось сталося це несподівано. Паляничко затягнув ніжним тенором «Ой, не цвіти, зелений катране». До нього прилучився інженер Сенік і ще кілька співаків. «На вгороді верба рясна» уже лунала, виповнюючи камеру. А як почали «Закувала та й сива зозуля» і дійшли до слів «плачуть, стогнуть козаченьки в советській неволі» — раптом відчинились двері і в них стояв Хохлов з кількома охоронниками. Відразу всі замовкли.

— Хто з вас диригент? — гукнув Хохлов.

— Я громадянин, начальник! — виступив наперед Троцький-Бухарін і став перед Хохловим на струнко.

— Пошол вон, блатной! Я тебе не спрашиваю, — і злісно глянув на всіх. — За пеніє позбавляю на трі дня всю камеру прогулки! — крикнув Хохлов і вдарив дверима, аж сколиснулось повітря.

— Доспівались! — хтось невдоволено пробурмотів.

— Дубогриз, іди сюди! — гукнув Паляничко. Наум підійшов. — Сідай і закуримо, — сказав, витягаючи портсигар.

Наум до арешту не курив, а в тюрмі навчився. Курив, хоч у тому не знаходив смаку, а так, щоб затьмарити свідомість.

— Ти, Науме, щасливий. Тебе випустять, а мені буде клямка.

— Чого ви так думаєте? — запитав Наум. Паляничко гірко всміхнувся в коротко підстрижені вуса, які стирчали щіточкою на круглому обличчі.

— Мене всипали мої спільники, дурні боягузи. Вони не витримали психічного тиску і призналися. А мені випадає найгірше, бо я був у Петлюри. Добре, що при обшуках нічого не знайшли, а то б розміняли зразу.

— Хіба ви щось робили? — запитав Наум.

— Що робили? Збирались, готовились до повстання. Тепер пропало все. Колись не послухали Петлюри, а він говорив правду про большевиків. Наші селяни казали: »Мене з мужика ніхто не скине«. А от жиди з кацапами скинули. Ще й як скинули! Аж загуло за ними і тепер вкривають своїми трупами сибірську мерзлоту. А всьому винні вони, бо Петлюра не мав на кого спертися. Змобілізують кілька полків, одягнуть, видадуть зброю, а за тиждень у тих полках залишилось по кілька старшин з десятком козаків. Всі розбігались по своїх селах та хуторах. Та й отаманів намножилось. Кожен по-своєму хотів порядкувати на Україні. Я був у корпусі Оскілки. Чув про такого?

— Ні, — відповів Наум.

— Ти ще зелений. Корпус Оскілки був добре озброєний і дисциплінований. Але Оскілко зв'язався з білогвардійцями і вони намовили його на переворот. Головну роллю у нього грав кацап генерал Агап'єв, який водив Оскілка за носа, як хлопчика. Оскілко був молодий, недосвідчений, не мав власного розуму. Петлюра здушив заколот, але що з того? Корпус розвалився, ослабив український фронт на північно-східньому напрямку і большевики вдерлися на Волинь. Я

передягнувся в селянську свитку, взяв пару коней і поїхав додому. Большевики не раз спиняли мене, а я їм казав, що втік з петлюрівського обозу й добираюсь додому. Мене відпускали, а тепер уже не відпустять. . .

* * *

Ранок приніс сумну несподіванку. Після сюрчка арештанти пішли до виходку, частина залишилася в камері, а частина з парашею тупцювала в холодному коридорі. В камері також залишився артист Притиск. Він був усю ніч на допиті і виглядав дуже пригнічений, обличчя посіріло, очі запали в темних орбітах. Хоч він був людиною зрівноваженою, але той допит залишив на ньому важкий відбиток. Обличчя нервово сіпалось. Притиск не курив, але вранці виміняв у когось за хліб пачку цигарок і курив одну за одною.

Покликали до виходку останню партію арештантів, і з нею пішов Притиск. За кілька хвилин арештанти повернулися без нього. Подали окріп, а Притиска не було.

— Де ж наш соліст? — запитав староста.

— Щось у нього з шлунком і штурпак дозволив залишитися у виходку.

— Вже й випили »чай«, дехто ходив по камері, дехто примощувався на підлозі розігравати пульку. Бойків набрав у коробочку з-під сірників цукру, відрізав скибку хліба, намастив смальцем і це все приніс Наумові, що стояв коло Палянички.

— Ні, дякую, я не хочу, — почервонівши, відповів Наум професорові.

— Не дякуй і не відмовляйся. Даю — бери. Ти ж зовсім виб'єшся з сил. Наум узяв, і в його очах блиснули сльози. Майже всі арештанти одержували від родичів передачі, а дехто й мав побачення. Кияни одержували передачі щотижня включно з теплим обідом, а Наум уже третій місяць не мав навіть відомостей від матері. Щось сталося? Він не мав грошей, і арештанти давали йому поштові марки й папір для листів. Писав до матері, але з дому не було ніякої вістки. Догадувався, що проклятий Мугерман не дозволяє йому побачення з матір'ю. І в нього наростала ненависть до влади й жидів.

Відчинилися двері і вбіг переляканий коридорний надзорець:

— Граждани! Ваш товариш повісився! — крикнув і за-

мовк, зрозумівши, що йому невільно заходити в камеру. Метнувся назад до дверей, а за ним юрбою вискочили в коридор арештанти.

— Притиск повісився! — кричали в коридорі. Почався гамір в інших камерах, і штурпак опам'ятався:

— Назад у камеру! Назад, кажу вам! — кричав він.

Притиска витягнули із зашморга, але він уже був холодний і синій. Повісився на власному шовковому шаліку, прив'язавши його до штаби під водозбірником, де Наум щоранку підтягався на руках.

Штурпак, загнавши арештантів у камеру, зателефонував до начальника корпусу. Незабаром прийшов Хохлов з якимсь цивільним. Вони нічого не запитували, а тільки забрали речі Притиска. Троцький-Бухарін звернувся до начальника корпусу:

— Гражданин, начальник, залишіть мені ковдру. Вона йому вже непотрібна!

Начальник обернувся до вуркагана і скрутив йому дулю. Арештанти мовчки дивились. Ніхто вже не грав у преферанс, а професор-богослов, ставши в кутку навколішки, молився.

* * *

Сонячні промені скісно падали в камеру. Почалася весна 1931 року, і про неї першими дали знати пташки своїм щебетанням. Наума не викликали на допит, і не було вістки від матері. За п'ять місяців білизна розлізлась від поту й бруду. На ньому висіло лахміття, прикрите обшарпаним піджаком. Бобрикове пальто служило за постіль і ковдру, як у солдата шинеля в поході. Недарма у народі склали саркатичну сміховинку: »На чому солдатика спиш? — на шинелі. — А чим укриваєшся? — Шшнелею«.

Але немає зла без добра. Тепер його обминали воші. Вони лізли на »свіжих« людей і тих, що мали на собі чисту білизну.

Іван Онуфрійович постійно підтримував Наума. Адвокат Пухтинський також ділився з ним своєю передачею, і Наум почав свіжити на обличчі. Щоправда, все ще випиналися гостро плечі та ребра, коли він робив гімнастичні вправи. Зате мав широку грудну клітку, в якій билосся ще здорове серце. Навіть заздрили йому Кутовий та Олексіенко, яких пізніше привезено з ОГПУ в С-К, 4-6. Руки в них були тоненькі, груди вузькі.

Іван Онуфрійович одержав чергову передачу. У близнятах був обід — борщ і гречана каша з вишкварками. В передачі також були: півхлібини, кусок, відвареного сала та кілька цибудин. З одягу — білизна, светер та рушник. Один рушник Іван Онуфрійович ще раніше подарував Наумові.

— Науме, Маруся питає, що передати на наступний раз. Що ми їй напишемо? — запитав Іван Онуфрійович і глянув крізь скельця окулярів. Наум знизив плечима і нічого не сказав.

— Цим разом ти мусив придумати. Розумієш? — наполягав професор.

— Добре, — погодився Наум. — Напишіть дружині, нехай передасть коржів з маком.

— Отже, так і напишемо: Наум замовляє коржів, вимочених у тертому макові.

Відчинились двері, і в камеру вступив широкоплечий, з круглим обличчям чоловік. Обличчя сіре й заросле густою щетинястою бородою. Наум пізнав його. Це ж той самий Черняхівський з камери ОГПУ.

— Де ж ви були стільки місяців? — запитав Наум.

— Через тиждень після вас мене привезли сюди на третій коридор. Вчора був на слідстві. Справу веде інший слідчий, і він перевів мене сюди, щоб починати стаж від параші, а вже два місяці я спав на нарах, — пояснив Черняхівський. Клацнув «вовчок» і в нього крикнув штурпак: «Хто на «ка»?»

Обізвалося кілька голосів, але той за дверима мовчав. Серед в'язнів не було того, кого він потребував, і він відійшов. З сусідньої камери хтось обізався. Наум, наслуховаючи під дверима, сказав:

— Кривенюка викликали. Може на волю.

— Ні, його на волю не пустять, — хтось промовив.

— Сьогодні гарний день, — сказав староста, — починається рух. — Може нас тепер розвантажать.

— Не думаю, — флегматично промовив Пухтинський.

Наум не тратив марно часу. Проробив усі справи з альгебраїчного підручника, слухав лекції з хемії професора Душечкіна. Професор складав для нього хемічні справи, і він їх розв'язував на клаптику паперу або крейдою на підлозі. Такі ж справи придумував для нього з фізики астроном Костянтин (зять Пухтинського), а з української мови давав завдання Іван Онуфрійович. Всі вільні від лекцій години, які читались майже щоденно кимсь із арештантів, Наум вбирив

у себе, як губка. І це йому скорочувало час, відтягало його від болісних думок. Астроном Костянтин хотів був навчити розв'язувати проблеми з астрономії, але це виявилось для нього непосильним. Треба було знати вищу математику, зокрема аналітичну геометрію. Насидівшись над вправами, Науум починав ходити по камері. Старші арештанти сиділи на підлозі чи, після вечірньої перевірки, на нарах.

— У сидячих позиціях атрофуються мускули ніг. Раджу всім прохажуватись, — говорив Бойків, але сивоголові інтелігенти тільки усміхалися, мовляв, уже запізно прохажуватися.

Науум підійшов до валютчика Бориса Гінзеля.

— А чого ви весь час сидите? Не журіться, колись вийдемо на волю.

— Я сиджу тут нізащо, — сказав Гінзель. — Мене повинні випустити. Вже минуло три місяці від часу останнього слідства, але ніхто не кличе, — промовив старий і заблимав банькатими очима.

— А що ж вам пришивають?

— Нічого! — сердито відповів Гінзель.

— Цього не може бути. Може людина нічого не зробила протиурядового, але архангели шукають причин, щоб склепати справу.

— Ці бандити хотіли золота, і я їм віддав, — пояснив Гінзель.

— А чого ж вони тримають вас?

— Ще хочуть. Де я їм візьму? Таких жидів, як я, — почав розповідати Гінзель, — замкнули вісімдесят у меншу камеру, як ця. Всіх за валюту. Посередині поставили залізну пічку, а той свиня з коридору приходив і підсипав у неї вугілля. Вікон відчиняти не дозволяли і духота була така, що не можна було витримати. Всі сиділи голі й мліли. Їсти не було чого. Після двох днів такої муки кинули кожному по оселедцеві. Голодні люди зразу ж їх з'їли. В камері гаряче, а в животі палить від спраги, бо води ці бандити не давали. Люди мліли, тоді прийшов слідчий. Він теж був жид, але гірший за свиню.

— Хто має золото, признавайтесь! — сказав.

— Я вмирати не хотів і признався — маю золото. Мене забрали в лазню. Я добре вимився, відсвіжився. Вони дали мені смачний обід, і та сама свиня питає: »Скільки маєш золота?« Я сказав: десять тисяч миколаївськими п'ятками. Поїхали автом до моєї хати. Моя Ривка неймовірно зраділа, по-

бачивши мене. Але я їй нічого не сказав, почав довбати стіну і вийняв пуделко з золотом. Поїхали назад. Вони порахували ті гроші, а там було 15 тисяч.

— »Ну, добре, — кажуть, — а де ж десять тисяч? Давай десять тисяч!«

— Що я мав робити? Поїхали знов, і я дістав гроші під підлогою. Вони порахували, там було 12 тисяч. — »А де ж десять?«

— Я сказав їм: я забув, скільки було, бо ховав дуже давно. Вони бандити, вкинули мене сюди, щоб я пригадав, де тримаю десять тисяч.

* * *

У червні викликали на допит Бойкова. Його довго не брали на слідство, і він думав, що про нього забули. Навіть нагадував кілька разів прокуророві Батракові. І от його бажання здійснилося. Цілу ніч тримали Івана Онуфрійовича на слідстві, і тільки перед ранком Наум почув скрипіння нар. Він розплющив очі і побачив усміхненого професора.

— Скоро додому, Іване Онуфрієвичу? — запитав.

— Ще ні, хоч слідчий не може знайти злочину за мною. Спершу намагався пов'язати мене з СВУ, але побачив, що ця справа не клеїться, то переключився на статтю 54-6.

— Шийоть шпигунство, — сказав Наум.

— Отож. Це просто насмішка. Шпигунство на користь Польщі. Я сказав слідчому: якщоб я був здібний на таке заняття, то шпигував би для солідної держави. Слідчий подивився на мене і:

— »Ви походите з Галичини, а Галичина належить Польщі, то й шпигуете на користь Польщі«. — Я сказав йому, що його обвинувачення позбавлене елементарної логіки. Я воював проти Польщі і тому залишився на Україні. Не має значення, в якій частині України я живу, бо всю Україну вважаю за свою батьківщину. Слідчий морочив мені голову різними запитаннями і зрештою відправив до в'язниці.

— Ви підете незабаром додому.

— Сподіваюсь такого кінця, але ви, Науме (професор звертався до всіх через ви, не зважаючи на вік арештанта), підете раніше від мене. За вами немає ніякої справи.

— Справи немає, але вже пропав навчальний рік, — і Наум задумався.

Іван Онуфрієвич ліг на нари і замислився. Його турбувало життя родини. Дружина Маруся працювала в централь-

ній дитячій бібліотеці, що знаходилась у Софіївському соборі. Заробляла мало, пайки на картки були мізерні, а на її утриманні були старі батьки, сестра студентка та два синочки — Олег і Святослав.

Наум думав про своє село. Ще так недавно бігав там босоніж у полотняних штанцях з однією шлейкою. Бігав по луках, по м'якій траві, а Десна несла свої чисті води в Буг. Там же на луці ловив волохатих джмелів. Пригадав Мерінгів ліс над річкою, і Прилуку, де ще над ставом збереглися укріплення козацької сотні Кальнишевського. Ті насини являли собою замкнені вали, з яких він із хлопцями збігав у прозору воду ставу.

Пригадалася минулорічна практика в Пиківському рибгоспі, будівництво рибного розплідника на річці Сніводи. Директор рибгоспу, колишній чекіст Сваре, та парторг Кашуцький — обидва чужороди не хотіли відпустити Наума, умовляли залишитись працювати техніком, але коли він рішуче відмовився, бо хотів закінчити технікум, Кашуцький почав загрозувати йому.

Припливла в уяві Олена Павлівна — дружина місцевого лікаря. Красуня, яка знала собі ціну. Її коси хвилясто спадали на спину. А очі? О, чудо небесне! Тоді Наум ще не розумів жіночої принади, хоч іноді в його серці прокидалось лоскітливе почуття на згадку про Тамару Борисенко, але він те почуття вважав виявом дружби. Інакше було з Оленою Павліною, коли знадвору в хату вливався жасміновий запах, а вона під звуки гітари сопраном співала »в чарах кохання, мос дівування«. . . Наум милувався голосом цієї жінки. Її чоловік був значно старший за неї, не був гарний, зате його серце було виповнене добротою. Він наливав у склянки чай і припрошував Наума до свіжого меду з лісових квітів. Мед тягнувся з ложечки прозорими, зеленкуватими ниточками і падав у гарячий чай. Наум любив лікаря, а його дружини чогось боявся. Вона ніби вгадувала його думки, і одного разу, коли не було вдома лікаря пристрасно пригорнула Наума до себе. Після того він уникав Олени Павлівни. Зустрівшись з ним випадково на вулиці, вона з іронією промовила: »Коли ж ви будете мужчиною?« Наум почервонів, як макова пелюстка, і відійшов від неї.

* * *

Липнєве сонце стояло високо в небі, надворі було свіжо й тепло, а в камері стояла смердюча спека. Наум утратив на-

дію на волю і вже не думав ні про технікум, ані про Тамару. Нехай, думав він, уже везуть на Сибір, аби не гнити тут. В камері бували випадки, коли в'язні, протестуючи проти несправедливого арешту, проголошували голодівки і їх тоді забирали до тюремного шпиталю. Кооператор Пилипенко голодував десять днів. У шпиталі його годували насильно, вливаючи через задній прохід парене молоко з розбавленими яечними жовтками. Вмерти не дали, але ніхто не знав, чи випустили його на волю чи вивезли на Сибір.

Наум також проголосив голодівку. Арештанти відраджували його від цього, особливо Бойків, просив не руйнувати передчасно свого здоров'я.

— Мучитись тут і поволі вмирати я не хочу, — рішуче заявив Наум. На другий день голодівки черговий корпусу забрав Наума і перевів у коридор «одинокників», у камеру до колишнього генерала Козакова, арештованого за нібито участь в антисоветській організації. Того самого Козакова, про якого Наум наслухався багато різних історій. Козаков був начальником військової підготовки студентів технічних вузів. З ним було цікаво сидіти в одній камері. Генерал оповідав про різні речі про які Наум не довідався б на волі. Він був комендантом царського Зимового Палацу в Петрограді і знав інтимні справи двірської челяді, про які розповідав Наумові. Під час Першої світової війни командував Сибірським корпусом. Наум уважно слухав, запам'ятовував, але вже на третій день голодівки його увага притупилася. Він лежав на нарах, у голові шуміло, перед очима плавали жовті кола і тремтіло все тіло. Він уже не міг твердо стояти на ногах і, намагаючись наслідувати генерала, який увесь час ходив по камері, як ведмідь у клітці, спотикався і падав.

В останніх днях липня приїхав начальник ОГПУ УССР Балицький на інспекцію спецкорпусу Київської в'язниці. Він увійшов в камеру, де сиділи Козаков з Наумом, привітавшись з генералом, почав розпитувати Наума про його справу. Хлопець докладно розповів про арешт, про слідчого Онищенка та Мугермана і заявив, що не знає, за що його арештовано. Балицький запитав про родичів та місцевість, звідки Наум походить.

— Ви ще хлопчина і вам треба берегти здоров'я, — сказав.

— А як же його тут зберегти? — хрипким голосом промовив Наум і глянув сухими очима на Балицького.

— Відмовтесь від голодівки і я накажу слідчому припинити вашу справу. Вас випустять на волю. Треба вчитись, щоб

бути гідним громадянином радянської України, — промовив Балицький.

— Я вам сказав всю правду про себе і, якщо хочете зробити добре діло, то випустіть звідси негайно.

— Так не можна, юначе. Треба формально закрити справу. За два тижні вас випустять, якщо припинете голодівку.

— Добре. Я вірю вам, — сказав Наум і глянув в очі все-сильного начальника терористичної установи.

— От і добре. Тепер я дещо запищу про вас, — і Балицький витяг з бічної кишені бльокнот. — Вам зараз принесуть їсти, — і вийшов з камери.

За кілька хвилин надзорець приніс Наумові чашку якоїсь юшки, щось подібне на вивар з курки. За годину після того прийшов з чашкою рижового супу. Наум, під'ївши, запитав генерала:

— І що з цього буде?

— Підете, козаче, на волю. У вас немає ніякої справи. З вас ще буде добрий большевик, яких потребує партія, — сказав Козаков і всміхнувся.

Перед вечірньою перевіркою принесли Наумові на тарілці трошки пюре і чашку теплого молока.

На другий день Наум випив чашку справжнього чаю і з'їв півфранцузької булки з маслом. Перед десятою годиною знов чашку рижового супу, а в обідній час тарілку юшки та грамів двісті хліба. Після цього підкріплення він почав ходити по камері вслід за генералом, але йому ще крутилось в голові.

Перед третьою годиною дня ввійшов у білому халаті лікар.

— Голодуючий, як себе почуваєш? — запитав і сказав зняти одяг. Наум скинув піджака, а сорочки й знімати не треба було, бо з неї висіли самі клапті. Лікар вислухав серце, зміряв температуру, помацав пульс і, закінчивши огляд, всунув свої інструменти в кишеню халата.

— Все в порядку, — і з тим вийшов.

— Отже, підете на волю, — промовив генерал Козаков.

— Не знаю, може. . .

— Що там «може»? Поправишся у матері й знов до науки. Побачив, як виглядає Лук'янівський університет, і будь обережний. Тепер архангели будуть стежити за тобою.

Перед вечором надзорець викликав Наума «с вешамі», а інший штурпак завів його до С-К, 4-6.

* * *

Товариші по камері зраділи поверненням Наума. Підходили до нього, віталися й розпитували про голодівку. Наум розповів про розмову з Балицьким, про їжу, яку йому приносили, про Козакова. Одні передбачали прискорення слідства й відправу на етап, інші запевняли, що Наум піде на волю. І кожен просив його виконати якесь доручення: написати дружині листа, відвідати родину в Києві, пхали свої адреси. Наум усім обіцяв виконати доручення, а про себе думав — нікому нічого не робити, щоб знов не потрапити в «чистилище».

Вночі, коли всі спали, Іван Онуфрійович повчав Наума, як треба триматися на волі, розповів, як знайти його помешкання і що сказати його Марусі.

— Науме, адресів брати невільно, — шептав під ковдрою професор. — Якщо хочеш комусь допомогти, запам'ятай адресу. Мою квартиру знайти легко. Зразу біля Єврейського базару вулиця Леніна в невеличкому червоному будинку під числом 53. Як увійти в коридор, направо перші двері. Дзвонити два рази. Марусі розказати все, що знаєш про мою справу. Нехай піде до Кагановича — директора інституту мовознавства. Він жид, але людяний чоловік, і може допомогти. Також розкажеш про Ізюмова, Малечу та Івана Кирилюка. Вони сидять на цьому коридорі. Їх лише підозрівають, але нічого пришити не можуть. Маруся дасть тобі білизну, костюм і черевики. Тільки не відмовляйся. Не забувай про нас. — І вкінці запитав: — В який вуз думаєш поступати?

— Іване Онуфрійовичу, ще ж нічого невідомо...

— Я раджу не повертатись до технікуму. Там будеш почувати себе непевно і пощо втрачати рік? Напевно зможеш скласти іспити в інститут. Раджу вступити в профос на мовно-літературний факультет. Там є мої товариші і вони тобі допоможуть.

Було десь коло другої години ночі, але Наум не спав. Він жив думкою про волю, бажанням дивитися на сонце, грітись під його ласкавим промінням, бродити по зеленій траві, говорити з людьми мовою людини, а не в'язнів.

Наступного ранку Наум ходив по камері в піднесеному настрої. Сама думка про волю вливала в нього енергію. Але час від часу ще мучила непевність: а що, як замість волі — Соловки? А також і сумніви: чи повірить мені Маруся, що я прийшов з доручення її чоловіка? Адже вона може подумати, що ОГПУ підслало свого «архангела» для провокації.

Так провів Наум десять днів, живучи в двох світах — на

волі й у в'язниці. Реальним був другий світ: підйом, параша, оправка, кип'яток, баланда, штурпаки, начспецкорпусу, смо-рід, блощиці і воші, »давай-давай«, »позбавлю прогулки«, »посаджу в карцер!«

Одинадцятого серпня відкрилось у »вовчку« вічко і штур-пак крикнув: »Хто наде«?»

Посипались прізвища на »д«, а штурпак мовчав. Коли На-ум вигукнув своє прізвище, він спитав:

— Як ім'я?

— Наум.

— Рік народження?

Наум сказав.

— Коли арештований?

І так аж до всіх дрібниць штурпак перевіряв анкетні дані, щоб не випустити когось іншого. Нарешті крикнув:

— Собірайсь с вещами!

І Наум заметушився. Тих »вещей« у нього не було, і він у нервовому напруженні втратив рівновагу. Біг до Бойкова, то до Пухтинського, ще до когось без потреби. Арештанти зас-покоювали Наума. Дехто просльозився: з співчуття чи з жалю за власну долю.

Наум попрощався, а з Іваном Онуфрійовичем і адвокатом Пухтинським розцілувався.

— Давай-давай! — крикнув штурпак у дверях.

РОЗДІЛ 21.

Перед вечором показалось рожеве сонце. Воно немов ску-палось у сірих верховіттях лісу і сховалось за обрієм. Неда-леко лісу було видно хутір. Наум звернув з пільзенського шляху на польову дорогу, що йшла попід хутором, і пішов стежкою просто до хати. Тут заступив йому стежку рябий пес. Він розставив ноги й розлючено гавкав. Потім замахав хвостом, обсервуючи чужу людину. Наум знав, що ніколи не треба виявляти перед собакою страху, а, навпаки, треба стоя-ти на місці і пильно дивитись йому в очі.

З хати вийшла вродлива господиня з білим хвартухом на повних грудях. Вона гукнула на пса, і він мовчки пішов до стодоли.

— А чого пан хоче? — запитала жінка.

Наум почав вияснити, добираючи чеські та словацькі сло-

ва. Жінка мало розуміла Наума, але догадалась, що він просить їсти, запросила в хату.

У просторій кімнаті, що була одночасно кухнею й їдальнею, господиня запропонувала Наумові сісти за великим столом і за хвилину подала повну тарілку теплих книглів, заправлених вишкварками із засмаженою цибулею, і поставила кухоль з гарячою кавою. Голодний Наум з жадібністю їв. Господиня, спостерігши його нервові рухи може догадалася, що цей чоловік пережив важкі події.

Поївши, Наум перехрестився до ікони на стіні й подякував господині.

— Ти не комуніст? — дивлячись на нього промовила чешка.

— Ні, пані, я не комуніст. Я втікаю від комуністів. Чи можете сказати мені, де проходить демаркаційна лінія? Я хочу дістатись до американців.

— О, то ти йдеш до американів! — скрикнула господиня.

— Так, до американців, — признався Наум.

— А чий ти будеш?

Наум розказав про себе правду. Він не боявся цієї жінки.

— Ось так просто підеш цестюю і вийдеш у Наталіци. Там уже америчани. Та будь уважний, бо по цій стороні чатують руські, і вони перевіряють лігітемації. Америчани нікого не затримують. Як дійдеш до рогачки, то америчан підніме шлягбавм і не запитає нічого. Як хтось їде автомобілем, тоді перевіряють.

— Дякую вам за все! — сказав Наум і пішов на дорогу. Він піднявся польовою дорогою на горбок, з якого було видно в долині Наталіци. Підходячи до того містечка, вирішив зупинитись на ніч у якогось господаря. Зайшов у подвір'я з стайнею та стодолюю і просторою хатою. Перед хатою був колодязь з журавлем. Господарство обнесене було високим частоколом. Наум привітався до господаря, який у кориті мняв картоплі і запитав, хто він. Наум говорив відверто, лаяв комуністів. Чех живав головою, згоджуючись з Наумом.

— Чи хочеш їсти? — запитав Наума.

— Дякую. Я недавно поїв. Але я хочу відсвіжитися, а голвне — помити ноги, — сказав Наум. Чех гукнув своїй дружині, і вона винесла з хати велику миску з теплою водою, кусок мила та чистий рушник. Наум зайшов за клуню, роздягнувся, зняв черевики й всунув у воду ноги.

— Що це в тебе, хлопче? — запитав чех, побачивши в кров'яних пухирях Наумові ноги.

— Намуляв черевиками. Засохне, загоїться, — сказав На-

ум, і почав обмивати кров на пухирях. Вода від крові пору-діла, а чех співчутливо хитав головою.

— Видно здалека йдеш, що так покалічив ноги, — про-мовив.

— Сьогодні вийшов з Оломовець, — пояснив Наум.

— З Оломовців! Та це ж, мабуть, буде сімдесят кілометрів.

— Страх шляху не міряє, а людину гонить, — промовив Наум, витираючи зашкарубленими онучами зранені ноги.

Чешка побачила, вийшовши з-поза клуні, як боляче кри-вився Наум, зрозуміла в чому річ, і винесла стару спідни-чину. Розірвала її на два куски.

— Витри ось цим ноги, а з другого куска зроби онучі.

Наум подякував господині й взувся в старі, зашкарбані солдатські черевики.

— А куди ж ти підеш тепер? — запитав господар.

— Не знаю, — коротко відповів Наум.

— В мене були українські й польські хлопці. Працювали в господарстві. Добрі були хлопці, але після війни поїхали до-дому. Я потребую тепер робітника до коней. Може будеш працювати у мене?

— Буду! — відповів Наум.

— А що тобі платити? — запитав чех.

— Плати не потребую. Даватимете харчі — і все, — відпо-вів Наум.

— А вмієш працювати з кіньми?

— Невелика наука. Покажете й буду працювати.

— Ходімо у стайню, — сказав господар і повів Наума до стайні. В окремих переділах стояло четверо породистих ко-ней. На стовпах біля перегоронок висіла упряж доброї ри-марської роботи — хомути та уздечки. Господар, показуючи на хомут, запитав:

— Що це?

— Хомут, — відповів Наум.

— А наклади його на коня, — сказав господар. Наум нак-лав хомут на коня, стягнув його супонями, наклав решту упряжі.

— О, ти вмієш! — задоволено промовив господар. — Будеш працювати з кіньми. Як не буде праці в полі, доглядатимеш корів, — і показав на другу половину стайні, де стояли кор-ови голяндської породи.

— Буду робити все, що скажете, — промовив Наум.

І так став Наум наймитом у чеха, який по-братньому лю-бить слов'ян, а зокрема «руських братів». Господиня дала

Наумові чисте простираadlo, подушку й ковдру. Все те Наум узяв на оберемок і пішов з господарем у стайню.

— Спати будеш тут, — і господар показав рукою на другу пловину стайні, де було складене сіно.

— Добре, — промовив Наум і подумав: »Слов'янин кладе спати слов'янина разом з худобою. А хата простора! Напевне на п'ять-шість кімнат. Та треба дякувати й за це...«

— А цигарок вночі не пали, бо можеш спалити мені господарство, — сказав чех.

— Ні, не буду. Та й я не маю цигарок, — сказав Наум і почав розгортати сіно. В'яле сіно видавало духмяний запах лісу, диких квітів. Наум зняв з ніг черевики, скинув бушлат і ліг на зроблену з сіна постіль. Спокійне ремигання корів, форкання коней, м'яка постіль приспали стомлене тіло Наума, і він заснув мертвим сном. Крізь сон чув ремигання корів і гарячий запах коров'ячої сечі.

Наумові придивився сон. Два жандарми в чорних одностроях з простягнутими до нього пістолями щось говорили, термосили його ногами, а він лежав мов би в колиці, ще й посміхався.

— Встань! Встань, тобі говорять! — чулося Наумові, але він спокійно спав. Його м'язи розм'якли і він, перевернувшись на другий бік, захріп. А жандарми кричали, лялялись і нарешті підняли Наума. Він кліпав віями, незрозуміло дивився на них і бачив перед собою чеха.

— Пан має бронь? — запитав один із жандармів.

— Ніякої броні я не маю, — стаючи на ноги, промовив Наум і запитав: — Чого вам треба?

— Легітимацію! Покажи легітимацію! — закричав жандарм.

РОЗДІЛ 22.

От і Борисполь. Від станції до містечка над брукованим шляхом стоять двома рядами тополі. Хіба це ті тополі, про які згадує Шевченко в поемі »Сотник«? А може на тому самому місці вирости інші? Коли Наум Дубогриз їхав на селянському возі із залізничної станції до райземвідділу, ті тополі нагадали йому Шевченка.

Наум запитав у селянина, як вони тут живуть, а селянин змряв його холодним поглядом, глянув на портфель у Нау-

мових руках і промовив: — Живуть. Бодай і не жити! На кожного мужика комуністи присилають з Києва рептуха.

Під рептухом селянин, очевидно, розумів портфеля. Наум більше нічого не питає. Він розумів настрої селянина і причини того настрою.

У райземвідділі зустрів завідувача Корча:

— Ти будеш відбувати практику в колгоспі ім. Шевченка, тут, у Борисполі. Там тепер погані справи. Треба бути щоденно на тваринній фермі й дивитись за тим, щоб куркулі не нищили молодняка та не крали молока. Розумієш?

— Розумію, але мене прислали з інституту на практику, а не для того, щоб стежити за злодіями, — відповів Наум.

— Оце й буде твоя практика. Компартія тебе вчить і го-дує, то й роби те, що наказують, — і Корч устав із-за стола, дав Наумові папірець і суворо промовив: — З цією бомажкою підеш до голови колгоспу. Він має забезпечити тебе всім необхідним, — і почав поправляти на собі сталінську гімнастерку. Наум сказав »до побачення« і вийшов.

На вулиці ще лежав драглистий сніг з-під якого виступала вода. Ішов обережно стороною вулиці, де ще не був розтопаний кінський копитамі сніг. Вулиця тяглася вздовж містечка попід колишній панський парк, над яким зграями крикали ворони. На вулиці бачив обірваних людей, які йшли в напрямі незграбно збудованих великих будівель. Так, за тими людьми дійшов до канцелярії колгоспу.

В канцелярії Наум зустрів голову колгоспу і дав йому папірець з райземвідділу. Він зразу зорієнтувався, що той голова був один із тих, що їх компартія прислала з міст обдирати селян. Надиво голова говорив з Наумом ввічливо, але також повчав бути пильним супроти куркулів. А потім написав на клаптику паперу до комірника, щоб видавав Наумові щотижня три кілограми хліба, сім кілограмів картоплі, півкілограма соняшникової олії та квашеної городини. Одному з присутніх колгоспників сказав, щоб завів студента на квартиру.

Ішли розквашеною вулицею. Сніг, перемішаний з рідкою тванню, прилипав до черевиків. Недалеко якогось будинку з великими вікнами Наум запитав:

— А що то за будинок з віконницями?

— То школа для малих дітей. Колись там жив власник гуральні, але гуральню розібрали. У центрі містечка є велика школа для старших дітей, а там за колгоспом, у колишньо-

му панському будинку, сільськогосподарський технікум, — пояснив селянин.

Прийшли на подвір'я свинячої ферми. Тут колишній господар хати і подвір'я працював, як доглядач. Хата його простора, на дерев'янім помості. Селянин, що привів Наума, сказав колишньому господареві, в чім справа, і він завів Наума в хату.

— Маєте щось із постелі? — запитала господиня.

— Ось це все, — показав Наум на портфель

— То нічого. Заходьте ось сюди, — і завела у кімнату, в якій стояли застелене ліжко, стіл та два стільці. Мабуть та кімната була призначена для приїжджих. Наум поклав на стільці портфель, в якому були білизна, рушник, кілька книжок та довідник наркомзему про раціони кормів для тваринництва.

— Ви з дороги, то, мабуть, їсти хочете? — запитала господиня.

— Хочу, — соромливо промовив Наум.

— Чи дали вам наряд на харчі? — встряв у розмову господар.

— Ось, — показав Наум папірець з колгоспу.

— Я візьму його й буду відбирати для вас продукти. Розуміється, їх мало для прохарчування, але якось обійдемося, — промовив він.

* * *

Почалася Наумова практика. Спершу він оглянув короварню, яка була запущена і примітивна. В ній по одній стороні стояли ялівки та молодняк, а по другій, в окремих клітках дійні корови і ті, що мали незабаром телитися. Там же було кілька дівчат, що доглядали і доїли молочних корів. Усі дівчата були одягнені вбого, але в їхніх молодих очах світилися теплі вогники. Навіть і нужда не в силах знищити дівочих прикмет. Кожна з них усміхалася, кожна по-своєму була гарна і ласкава.

— Товаришу, ви будете контролювати надій молока? — запитала дівчина з кирпатим носиком і ластовинням на щічках.

— Ні, я не ревізор. Просто хочу бачити вашу ферму.

— Короварню тримаємо чисто. Дійних корів годуємо половою з макухою та ще додаємо грису. А от ялівки стоять на самій соломі і вже покошлатіли. Бачите, як на них завихрилася шерсть.

Наум слухав, але нічого не казав. З короварні пішов до канцелярії колгоспу й сказав голові, що має завдання скласти плян кормової бази для тваринної ферми, а для цього потребує статистичні дані. Всі ті дані дав рахівник, і Наум узявся за працю, яка була доручена студентам практикантам в облземвідділі. Там же кожен студент одержав відповідні інструкції та довідники про кормові норми, на підставі яких треба було сплянувати посів окремих культур. Розуміється, пляни мали складатися за науковими даними, але в практиці було так, як вдавалося, чи хотіло начальство. Праця в Наума була така одноманітна, як і оточення: убогі й обшарпані колгоспники, нарікання на голод, на владу, яка була причиною всього лиха.

З нудьги Наум іноді виходив у містечко до кооперативи, кінотеатру, що містився у гарному будинку, в парку колишнього поміщика. Туди заходили переважно службовці районних установ і молодь з технікуму.

В щоденних турботах, у метушні на фермі, в розмовах з доярками та в колгоспній брудній канцелярії з ранку до вечора, Наум проводив час. Непомітно прийшла весна. Шелестіли двома рядами тополі над шляхом до залізничної станції, а біля школи попід поламаними штахетами розцвітав жасмін.

З райземвідділу зателефонував Корч. Сказав, щоб Наум на зборах колгоспників роз'яснив закон уряду й партії про обов'язкову поставку продуктів державі.

— Що ж я буду їм говорити? — завагався Наум, думаючи про те, що колгоспники вже припухають з голоду.

— Вас партія прислала для праці! — крикнув Корч у телефонну слухавку. Наум ще щось хотів був сказати, але промовчав і рішив не відмовлятися. Небезпечно.

Увечері бригадири зігнали колгоспників на збори. Наум знав, що вони не хочуть ходити на збори, але відмова трактувалася, як «куркульська вилазка» проти советської влади. Отже, хочеш чи не хочеш, а мусиш іти. І тому вони слухали доповідь Наума, а думали про себе: «Чисто бреше, що й віяти не треба». Від спілки вчителів була там Октава Севастьянівна.

На зборах почували себе добре лише ті селяни, які сиділи по темних кутках, на задніх лавках. Там вони спокійно дрімали, а дехто аж хропів. Інші палили цигарки з самосаду, закрученого в газети, що їх примусово передплачували селяни. Вони не сумнівалися, що доповідач бреше, а ті, що забирають слово в дискусії підбріхують. І все таки після допо-

віді односторонньо прийнято резолюцію про те, що збори схвалюють постанову партії й уряду та запевняють батька Сталіна, що всі пляни й зобов'язання покладені на них виконують і перевиконують. Виходячи з зборів, хтось із селян потихеньку сказав: »Папір не кобила — вивезе все«.

Наум повертався на квартиру разом з учителькою Октавою. Вона жила в тій невеличкій школі, попри яку Наум ходив кожен день до колгоспу. Октава була в повному розквіті жіночих сил, добре вихована, інтелігентна, розумна, щира в розмові. З нею можна було говорити, дискутувати на різні теми. Її фігура і клясично правильне обличчя з великими голубими очима, хвилясто-золотаві коси доповнювали чарівність цієї жінки. Їй ішов уже тридцять п'ятий рік, однак вона знала собі ціну. Хоч Наумові йшов щойно двадцять перший рік і він захоплювався не її розумом, манерами, а її жіночістю. Вона ж з першого погляду оцінила Наумову юну недосвідченість, щирість, і на тому ґрунті між ними зав'язалась дружба. А тій дружбі допомогло й те, що вони мали спільні погляди.

Вона читала Наумові власні вірші, які насторожили хлопця. Бо, як говорить народня мудрість: попікся на молоці — дмухай на воду. Наум зрозумів ідейне спрямування тих віршів, але мовчав. Він боявся знов попасти в лапети ОГПУ, і обережно завважив:

— У ваших віршах небезпечні вислови.

— А хіба ви погоджуєтесь з тим явищем, коли голодні матері стоять з маленькими дітьми в черзі до колгоспної кухні, щоб одержати трохи пшоняного кулешу. Адже вони колись були статечні господині, мали подостатку молока, яєць, масла, м'яса, хліба, всяких овочів не лише для своїх дітей, а й на продаж.

Наум хотів був звернути розмову на іншу тему.

— Ви кажіть, так чи ні? — з блиском в очах суворо промовила Октава.

Її відвертість подобалась Наумові, і він ще глибше захоплювався Октавою. Він дивився в її голубі очі, в зіницях яких виблискували зеленкуваті вогники. Він погоджувався з її думками, але боявся признатись. Сидів перед нею, ніби в чомусь завинив, і не мав відваги признатися. В ньому двоїлася душа, і це було помітно в його очах.

— Скажіть, Октаво Севастьянівна, хто ви є, тобто з якого роду походите? — зненацька запитав Наум.

Октава усміхнулася. З її зіниць зникли зеленкуваті вог-

ники і очі стали м'якими і теплими. Вона сіла рядом з Наумом.

— Знаєте що? — промовила пошепки. — Я вас не боюся, і скажу вам правду. Мій батько походить із старої польської аристократії, народився в Польщі, закінчив за царату університет у Варшаві, але в силу обставин переїхав у Переяслав на посаду директора гімназії. Ви, може, цього не знаєте, що в Україні всі школи царський уряд обсаджував чужинцями, зокрема, поляками, історичними ворогами України, щоб її русифікували. Та все ж таки мій батько ненавидів москалів. Він поважав український народ і його культуру. Знав добре українську мову, пісні, поезії Шевченка і нас виховував в українській духовості. Ми ще малими дітьми читали Шевченкові вірші й знали українське письмо тоді, коли українські селяни були здебільша неписьменні. Отже, я українка з польською кров'ю. Науме, ти не бійся мене, — і Октава перейшла на «ти».

— Ти хороший хлопець і обережний, — сказала Октава. — Таким і треба бути. Я скажу тобі відверто — я тебе відразу покохала. Смійся з мене, зневажай, але я не можу погасити в собі цього почуття.

Наум пригорнув до себе Октаву й юнацькими, ще чистими очима дивився на її витончені риси обличчя, на кучеряво-золотисте волосся, у сині очі.

— Чому нічого не скажеш про себе? — запитала м'яким голосом Октава.

— Не маю чим хвалитись. Селянський хлопець, ще й сирота.

— Це не порок. Особиста гідність і високі чесноти набуваються в житті, — промовила Октава і поклала свою голову на коліна Наума. Він утратив душевну рівновагу і почав незграбно цілувати її уста. Октава, мов вивірка, обринулась на його колінах і вп'ялася своїми устами в його по-юнацькому привабливі уста.

— Ну, й що ж далі? — згодом прошептала вона.

— Я вчився в меліоративному технікумі, але вкінці 1930 року мене арештувало ОГПУ, і я просидів у Лук'янівській в'язниці до середини серпня 1931 року. Випустили, бо не знайшли вини. Поступав до хеміко-технологічного інституту, але мене, як селянського сина, прийняли в зоотехнічний у Голосієво. Знаєте Голосієвський ліс під Києвом?

— Ще б пак! Я знаю Київ, як свій Переяслав. До річі, мій брат працює головним інженером у залізничному депо. Але

я вертаюсь до того, з чого ми почали. Тебе прийняли в зоотехнічний, як українця, щоб не допустити до керівництва промисловістю, — промовила Октава, а її гаряче тіло тремтіло в обіймах Наума.

— Я не знаю вашого віку, — перебив її Наум, але мене дивує: ви така хороша жінка й досі не одружена. Чому?

— Це не проста справа. Одружитися — це не продати козу на ярмарку. В щасливому одруженні першу роллю відіграють душевні прикмети. Отже, я була одружена тричі. Перший мій чоловік був розстріляний чека, як старшина української армії. Він був справжній лицар. Його я кохала. Другий — советський прокурор, обмежений комуністичний фанатик. Я його залишила. Не могла жити з цим злочинним примітивом. Третій був агроном, але безпринциповий і прислужливий хам. Безпартійний, але гірше за партійного хижака ставився до селян. Вислужувався. Розкуркулював, колективізував селян. Застудився й помер на туберкульозу.

РОЗДІЛ 23.

Жандарми привели Наума в «окресний» суд міста Наталіци. Там перебрав його наглядач в'язниці і завів у камеру, де вже було 17 в'язнів-чехів. І хоч камера була простора, але від сімнадцяти осіб повітря в ній було важке. Спали на нарах, бо в цій країні після гітлерівської окупації з камери викинули ліжка, а на їх місце настелили з дощок поміст. Частина в'язнів спала на підлозі. Коло них і примостився досипати ночі Наум. Після пахучого сіна в клуні ця камера нагадувала советську в'язницю. Але ще збереглися деякі старі порядки: в'язні мали право користуватися ножами, електричними бритвами, що видалось Наумові чудом. В камері була також зливальниця, а поруч неї умивальник і дзеркало. Отже, на «оправку» ніхто нікого не водив. Це викликало несмак — в присутності в'язнів, де всі дихають одним повітрям приходилось сідати на унітаз.

Сиділи тут німецькі коляборанти, вже засуджені на п'ять, а то й десять років, які чекали на вирок вищої судової інстанції. Їхня коляборація здебільша полягала в тім, що під час окупації Чехії гітлерівцями вони залишилися на старих становищах, вважаючи, що служать свому народові. Але всі

ці службовці були зараховані до категорії національних зрадників і носили на лівих бортах одягу жовті нашивки з чорним написом »зрадця«.

Одні з в'язнів сиділи і про щось розповідали, дехто писав листи чи може записував в'язничні враження, а дехто грали в карти.

Вранці Наума покликали до судді. Він уже встиг довідатись від співв'язнів про ту людину. Це був доктор права, активний соціал-демократ. Наум уперше побачив аристократа західнього світу. Він був людиною середнього віку, трохи мішкуватий, товстий. Одягнений у темний, добре випрасуваний костюм, білу сорочку з темною краваткою. В його кабінеті було дві секретарки. Одна середнього віку й, як здалося Наумові, занадто ввічлива. Друга зовсім молода в тісно припасованій суконці, крізь яку випиналися жіночі принади. Вона мала коротко підрізане волосся, перев'язане голубою стрічкою, яка пасувала до кольору її очей.

Суддя запропонував Наумові сісти й простягнув коробку з цигарками. Наум вмовстився в шкіряному фотелі, запалив цигарку і був повний надії, що з цим соціал-демократом домовиться в людський спосіб.

— Хто ви такий і як сюди попали? — почав суддя. Наум розповів хто він такий і куди мандрує. Але його щирій розповіді суддя, очевидно, не повірив. Він ставив Наумові одно запитання за другим, а Наум відповідав, а потім перейшов на політичну пропаганду. Розповів про українську національну революцію, про те, як Москва завоювала Україну й створила антинародно систему, про розкуркулення, масові арешти, заслання на Сибір, розстріли, голод 1932-33 років та злощасну ежовщину і вкінці додав: »Таке саме буде в Чехо-Словаччині«. Жінки слухали й тихенько плакали. Старша пані порадила судді відпустити Наума, нехай іде, куди хоче.

— Не можна цього робити, — відповів їй суддя. — Президент Бенеш наказав усіх руських підданих передати руським представникам.

— А хіба ж Бенеш знає про моє перебування у ваших руках? — запитав Наум, і так подивився на суддю, що той опустив голову.

— Ні, не знає, але я не маю права порушувати закон, — сказав, крутячи пухкими пальцями олівця. Наум подумав: »Він має білі руки, а чорне сумління«.

— Ваші жандарми арештували мене безпідставно. За який злочин?

— Я не сказав, що ви злочинець. Я вам вірю, але не можу зламати закону, і тому мушу відправити вас до руських.

— Нещасний ви чоловік! А ще й демократ. Займаєтесь політикою, а нічого не розумієте. Ви передаєте мене московським агентам, але я від них так чи інакше втечу на Захід, де шанують людські права. Ви ж боягуз і нікуди не втечете. Разом з вашим Бенешем Сталін вас тут знищить. А якщо не знищить тут, то вашим лосем угноїть сибірську тундру. Це запам'ятайте. Ви ще згадаєте мене, але тоді буде пізно! — скрикнув Наум, і з його очей потекли сльози. Він відвернув голову від судді.

* * *

Наума везли із наручниками на руках в американському джипі. По боках сиділи з автоматами два жандарми. Третій керував джипом. Переїхали рогачку попри американських солдатів, які не спитавши документів у чеських жандармів, сиділи на пеньках і жували гуму. Вже й проїхали хутір, в якому чешка сердечно гостила Наума книжками. Джип вискочив на пільзенський шлях і поїхав у напрямі Чеських Будійовичів. «Знов до вихідного пункту», — подумав Наум. Жандарми курили дешеві цигарки, але Наумові їх не пропонували.

В'їхали в місто, і один жандарм, коли авто зупинилось, побіг до якоїсь установи. Шофер позіхав, широко роззявляючи рота.

Жандарм повернувся, і джип рушив далі. Їхали поміж будинками з пошкрябаними кулями стінами й розбитими дахами. Знову той самий жандарм зіскочив з джипа і побіг у ворота до червоного будинку. Чекали хвилин з десять, але повернувся він, очевидно, також без результатів.

У місті вже не було советської репатраційної місії, і жандарми вирішили здати Наума у військову частину. Під'їхали до будинку біля якого стояли вантажні автомобілі і танки советського виробництва. Наум побачив знайомі однострої і здригнувся, коли жандарм сказав йому злазити і йти з ним. На ганку стояв військовий з двома орденами й капітанськими зірками на погонах. Жандарм подав йому листок паперу. Капітан читав, дивився на Наума й знов читав, а потім звернувся до жандарма: — Він крав у вас?

— Ні, пане капітане, — відповів чех.

— Когось убив чи згвалтував?

— Ні, він спав у стодолі одного господаря і ми його арештували.

— Навіщо ви наклали наручники? Звільніть руки й...у!

— крикнув капітан і звернувся до Наума: — Звідки ти, хлопче? Наум пізнав з мови й широкого обличчя колишнього селянського дядька чи може агронома, що став орденоносним капітаном.

— Я, товаришу капітане, з Києва. Ішов з Пільзену до своїх товаришів у Чеські Будйовичі. Там я мав товаришів, які разом зі мною були вивезені на працю. Хотів їхати з ними додому, але ці лягаві арештували мене, — показав рукою на жандармів.

— Чого ви без причини пристали до нього? Він сам знайде дорогу додому. Забирайтесь звідси! — гукнув капітан до чехів, і моргнув до Наума. Мандрівник хотів подякувати капітанові, але зміркував, що цим може пошкодити ситуації. Повернувся й вийшов на вулицю. Жандарми ще трохи повотузились коло джіпа і виїхали на вулицю. Наум почув за собою гурчання автомобіля і оглянувся.

— Сідай, пан, підвеземо, — сказав один із жандармів, зрівнявшись із Наумом. Наум, нічого не підозріваючи, сів у той самий джип, який покрутився вулицями міста і погнав польовою дорогою. Підїхали до дротяної загороди і джип вскочив у браму коло дерев'яної будки. За загородою Наум побачив бараки, а біля них багато нужденних людей у німецьких одностроях. Він зрозумів, що чехи його обманули. Скочив з джіпа й хотів був вийти на вулицю, але йому перегородив вихід чеський солдат і показав рукою на барак.

— Я не маю потреби йти до того бараку? Чого ти пристав до мене?

Жандарми, сміючись, виїхали на шлях.

РОЗДІЛ 24.

Восени 1932 року Наум слухав лекції на третьому семестрі зоотехнічного інституту. Довкола інститутського корпусу шелестів ліс, але більшість студентів не помічали краси голосіївської природи. Студенти голодували й намагались рятувати життя крадіжками. Вночі збирались групами і йшли в сусідній радгосп красти помідори та картоплю. Разом з ни-

ми ходив і Наум. Але адміністрація радгоспу поставила варту, і нічний промисел студентів припинився.

На лекції органічної хемії професор Качаловський виводив на таблиці складні формули. Наум дивився на ті формули органічних сполук, а в його очах ввижалися хліб, сметана, м'ясо, молоко.

Коли ректор інституту Муженко на лекції політичної економії виводив за Марксовою теорією формулу додаткової вартости, Наум підвівся і запитав:

— Товаришу професоре, а як назвати ту вартість, яку нагороджує держава внаслідок недоїдання, точніше — голодування робітників і селян?

Зачеплений цим питанням, Муженко глянув на аудиторію, щось подумав і сказав:

— Це явище тимчасове. Ми живемо в період загостреної класової боротьби із залишками капіталізму у психіці людей.

Схопився Таран, який користувався серед студентської молоді популярністю за дотепність і щирість. Він почав з Марксової теорії: »Якщо буття визначає свідомість, то ми свідомі того, що поки советська влада закінчить боротьбу із залишками капіталізму в свідомості людей, то нас уже ніколи не буде в живих. Будемо будувати комунізм на Байковому цвинтарі. Там зникнуть усі класові різниці!«

Аудиторія Загула. Студенти реготали, професор не знав, що сказати і врятував його дзвінок. Він вийшов з аудиторії разом із своєю теорією додаткової вартости.

Наум не витримав умовин життя і, щоб не вмерти з голоду, залишив інститут. Поїхав у Липовецький район, таки в свої рідні сторони. А його товариші подались у різні краї »необ'ятной родни« — одні в Москву, інші до Ленінграду, деякі повернулись на Україну, а частина »окліматизувалась«, пристосувалась і покінчила вуз.

Вдома Наум зустрівся з ще більшими труднощами. В інституті на картки можна було дістати бодай двісті грамів хліба та півлітри юшки, а в селі й того не було. Селяни доїдали зі своїх городів буряки, картоплю, гарбузи, огірки та капусту. Хліб, м'ясо, молоко держава забрала з колгоспів, включно з насінними фондами.

Друг дитинства, Петро Дерев'янку, запропонував Наумові працю в Михайлівській школі у Вороновицькому районі. Наум вагався, казав товаришеві, що не має відповідної кваліфікації.

— Дурниці говориш! Будеш викладати природничі науки.

Думаєш учителі з соцвихів більше знають ці предмети від тебе? За вечір покажу тобі порядок плянування і дам методичні настанови. Нічого складного немає.

Наум погодився поїхати в Михайлівку.

— Не бійся, з голоду не згинемо, — сказав Дерев'янку. — В школі є досить збіжжя. Все це я дістав без акту. Одержав і в РайВНО ключі від школи, бо попередній директор кудись утік.

І справді, Дерев'янку не обманув. Вже першого тижня в колгоспному млині, користуючись знайомством з мельником Попелем, змололи два центнери пшениці. Появились паляниці, за борошно вимінювали в селі півнів і варили з півнячим м'ясом галушки. І ще поталанило Наумові: директор сільськогосподарської школи в Гуменному, що знаходилась за три кілометри від Михайлівки, запросив Наума викладати хемію й ботаніку.

— В моїй школі добре господарство: молочні корови, сад, город і збіжжя, бож потрібні харчі для учнів, — хвалився директор.

У сільськогосподарській школі навчання відбувалося вечорами. Крім грошової оплати Наум отримував 18 кілограмів борошна, щоденно літру молока, щотижня відро квасини на вибір — огірки, капуста, яблука, помідори. Директор школи був комуніст, але порядна людина. Мабуть, випадково попав у комуністи.

А як же жилося селянам?

У той час села виглядали, як під час чуми. В Михайлівці щоденно вмирало 6-8 осіб. Їх навіть не ховали за християнським звичаєм, а за нарадом голови сільської ради кілька колгоспників, які ще могли ходити, їздили гарбою попід хати й забирали трупи на цвинтар. Там їх скидали в спільну яму...

Наум прийшов на залізничну станцію зустріти Дерев'янка, який мав повернутися з Вінниці. Уже вечоріло. На плятформі і в почекальні засвітили світло — гасові лампи. Над залізничними лініями біля магазинів »Заготзерна« також засвітили гасові лампи. Попід тими магазинами ходив вартовий з гвинтівкою, який охороняв пограбоване в селян зерно.

Наум зайшов у почекальню, де в буфеті продавали горілку, пиво, хліб по 12 карбованців за кілограм, оселедці по 3 карбованці, склянку чаю за 50 копійок. Буфетниками та завідувачами ресторанів були виключно жида, які, крім плат-

ні, крали продукти стільки, скільки вдалося вивезти й сховати від очей голодних людей. Заробітна платня низової й середньої інтелігенції була мізерна, починаючи від 80 карбованців і до 250 на місяць. Промислові робітники заробляли більше і, крім того, держава постачала їм продукти й час від часу промислові товари. Селяни були упослідженою верствою советського суспільства, бо за працю в колгоспах їм не платили, а збіжжя й худобу держава забирала за безцінь. Отже, найбільш продуктивна верства суспільства була приречена Москвою на вимирання. Тяжкий стан доводив окремих людей до божевілля і людоїдства. Людоїдів арештували й розстрілювали. Свідком одначе з багатьох прикладів людоїдства був Наум.

Разом з Дерев'янком у потязі приїхала з Вінниці молода вчителька Катруся. Вона працювала в Оленківській школі, недалеко Гуменного. На станцію виїхав лінійкою дільничний агроном Саранчук зустріти свою дружину, яка також мала повернутись того вечора з Вінниці. Вона чогось не повернулася, і агроном запропонував всіх забрати на свою лінійку. Але Катруся відмовилась.

— Небезпечно їхати з трьома козаками, — жартуючи, промовила й пішла стежкою навпростець полями. Хлопці зайшли в буфет, купили кілограм хліба, по куску оселедця та горілку.

Посідали всі трое на лінійку й поїхали в напрямі Михайлівки. Десь за кілометр між Гуменним і Михайлівкою на полі стояли стоги соломи, і коло тих стогів палав вогонь.

— Хлопці! — гукнув агроном. — Дивіться, мабуть хтось украв у колгоспі кабана й смалить перед Великоднем. Давайте сполохаємо злодіїв, а кабанчика заберемо собі.

— А справді, давай! — погодилися всі й погнали коня в напрямі вогнища. Злодії зауважили лінійку й кинулись втікати. За ними ніхто не відважився гнатися вночі, навпаки, — зраділи, що злодії залишили кабанця. Розгорнули попіл... О, страхіття! Там лежало обгоріле тіло людини, а недалеко вогню голова з довгими косами. Це була Катруся, та мила дівчина, яка ще годину перед тим жартувала, сміялась...

Кого ж учителі вчили? А вчили тих селянських дітей, які ще не вимерли. Дітей, яких після смерти батьків партія в березні 1933 року наказала забрати в патронати, поспіхом організовані при школах будинки для сиріт. Там вони жили й їх харчували. При всіх школах створено пункти, в яких дітям давали після другої лекції гарячі сніданки. Після того

сніданку діти втікали додому. Уряд давав харчові продукти керівникам шкіл під суворим наглядом партійних чиновників.

* * *

По закінченні навчального року Наум повернувся в своє село. Хоч у Старій Прилуці його дитинство пройшло в убозстві, він любив її. Мати розповіла, що з голоду померла по батьковій лінії бабуся Марія, по материній лінії дідусь Лазор (той самий, якого большевицькі бандити побили на власній пасіці в 1919 році), а також материн брат Антін Ямчук (каліка на ноги, але господарний пасічник).

Мати з вітчимом рятувались від голодової смерти макухою, захованою в минулім році від «ударних бригад» пшеницею. Пшеницю мололи на жорнах, мішали з макухою й з того пекли коржики. Крім того мати варила юшку з лободи і кропиви. Наум привіз 36 кілограмів борошна, п'ять кілограмів пшона, дві літри олії, трохи цукру й відро квашеної капусти. Це вже були не абиякі достатки, з якими треба було ховатися від голодних сусідів. Навіть завжди насуплений вітчим повеселішав.

А що ж це таке «ударні бригади»? Це були люди, зорганізовані партією з найбільш бідної частини селян, які робили обшук по хатах, шукали збіжжя і відвозили його на збірні пункти. Вони також стежили за селянами, щоб виходили на працю в колгоспи, і користувалися необмеженою владою. А проте, в другій чверті 1933 року більшість тих «ударників» також вимерла з голоду.

Через кілька днів Наум пішов оглядати село, ті закутки, де він хлопчаком бігав з іншими дітьми. Але того села не можна було впізнати. Стайні та клуні, що виглядали колись із кучерявих садків зникли, а залишилися тільки облуплені хати. В більшості їх вікна були забиті дошками. З садків не залишилося й сліду. Довкола пустих хат поросли колючі будяки, над якими гули джмелі. В хатах, в яких залишилися живі люди, був ще сякий-такий порядок, навколо них росла картопля та плелася гарбузиня. Соціалізм усіх і все зрівняв. Кого з майном, кого з могилою. І недарма навіть місцеві комуністи, глузуючи з дійсности, говорили: «Ленін умер, але діло його живе». Характерне, що зауважив Наум: запущені хати — це були хати колишніх активістів, тих «ударників», які розкуркулювали, висилали на Сибір своїх земляків, часто навіть родичів. Вони не здібні були думати про результати своєї діяльності і тому Москва використала такі елемен-

ти для руйнування України. Вони жили часом — їли, пили, веселились, а пізніше пішли у спільні могили. Москва цілком заслужено нагородила послідовників ленінізму.

Нау́м прийшов до кооперативи. На полицях, мов солдати, стояли півлітрові пляшки з горілкою та лежали запорошені тарілки, бляшані тертки і висіло кілька краваток. Що то значить соціалізм — краватки для голодуючих!

У кооперативі хліб продавали по 12 карбованців за кілограм, а влада забирала пшеницю з колгоспу по одному карбованцеві за пуд. Продавали також оселедці, але цукру не було й порошини, хоч в районі постійно діяло дві цукроварні. Той цукор вивозили до Індії, підживляли комуністичний рух проти «англійського колоніялізму». Свій комунізм, Москвою створений — морили голодом.

За прилавком стояв Іван Приймак, колишній просвітянський діяч і читач «Апостола» в церкві. Якимсь дивом уцілів він від всевидючого ока ЧК-ОГПУ. До кооперативи ввійшов Йосип Коваль — ветеран революції, про якого вже була мова. Він ледве ступав опухлими товстими ногами, з яких капала смердюча рідина. Спираючись руками на стіну, він підійшов до прилавка. Глянув з-під волохатих брів на Нау́ма й промовив:

— Я знав твого батька. Добрий був чоловік. І дід твій був добрий. Вони щасливі, що не дожили до цих днів. От бачиш, як я виглядаю. А я ще переміг би смерть, якби мав на півлітри. Розумієш?

Нау́м глянув на його ноги, набрякле, ніби наляте водою обличчя і пригадав колись цього сильного чоловіка. Пригадав той час, коли цей Коваль лупив мокрим мотузком советського комісара Четверга; пригадав і те, як він разом з іншими був на дядьковому хуторі в ніч знищення грабіжників українського народу разом з военкомом Родіним. Нау́мові було шкода цього умираючого хлібороба.

— А ти не дивись на мене так, — почав Коваль, — а купи півлітри й оселедця. До віку молитиму за тебе Бога.

— Я можу купити вам півлітри, але боюсь, щоб ви не вмерли.

— Е, гівно ти говориш. Купи, і я буду жити!

Нау́м сказав Приймакові, щоб дав півлітри горілки, оселедця й чверть кілограма хліба. Коваль зразу скрутив сергучову опечатку з шийки пляшки і встромив її між зуби. Закусив оселедцем і хлібом.

— Дякую тобі, козаче. Дай же тобі, Боже, пережити мос-

ковську заразу, — промовив Коваль, і вже не спираючись на стіну, вийшов з крамниці.

Минули роки: сірі, важкі, трагічні і Наум зустрів Йосипа Ковалю сторожем клубу в Старій Прилуці.

* * *

Перший день оглядин села залишив у Наума гнітюче враження. Одначе він не сидів у хаті. Батьки, як і інші ще здібні до праці, ходили на колгоспні плянтації. В селі не було видно нікого з дорослих людей, хіба хтось конав у бур'яні під хатою.

Наум пішов до сільської ради, щоб переглянути центральні газети. Під загородою сільради завважив скорчену людину. Приглянувся і пізнав Василя Лепетуна, свого сусіда й однолітка, активіста й місцевого комсорга, який уже спускав останні сили — готувався в дорогу до соціалізму, де всі зрівняні й немає клясової боротьби. Його очі були безбарвні, він ворушив набряклими губами, намагаючись щось промовити, але в ньому вже не було сили.

Наум увійшов у сільську раду. В першій кімнаті біля вікна дрімав виконавець, а над ним роїлися мухи. У другій кімнаті сидів за столом, з посірілим обличчям секретар. Секретарював він ще з часів Непу і був ветераном цієї установи.

— Добридень! — привітався Наум. Лука Федорович (так називали секретаря) підвів голову:

— Наум! Де ж ти взявся? Давно не бачив тебе. Як живеш?

— Помаленьку ще ходжу.

— О, ти ходиш добре, — сказав Лука Федорович.

— Ще трохи і підгодуємося молодим хлібцем, — пожартував Наум.

— Ще поки буде молодий хлібець, то можуть вивезти на гарбі.

— Дивуюсь, що досі вас не вивезли.

— То була помилка, Науме. Хліб забирали під мітлу, і я не мав часу подбати про себе. Та хто міг подумати, що влада по-злодійському поступить. Он у Вінниці на елеваторі хліба повно, аж тріщить. Та навіть у Турбові чотири великих магазини з пшеницею й горохом, але не дають. Ще й постійно стоїть там озброєна охорона. Я одержую кілограм на день, а в мене ж двоє дітей і дружина. Тільки внесу до хати, так зразу й злопають. А приварку немає ніякого. Хіба трохи картоплі, з якої дружина варить юшку.

Наум мовчав і дивився в газету, на портрет Сталіна, що

тримав на руках якусь дитину з чорненьким волоссям. Під портретом напис: »Друг дітей«. В тому написі крився безсоромний цинізм. »Друг дітей« не турбувався тим, що в селах України й Кубані щоденно тисячами вмирали від голоду малі діти.

— Чого ти дившися на ту х. . .ю? Ходім до кооперативи. Ти ж маєш гроші, то купиш кусок хліба і хоч ударника.

— Добре, підемо, — погодився Наум, а про себе подумав: »Кусок би граніту в твою пельку, уроде фальшивий!«

Коли проходили коло комсорга, Наум сказав:

— Як же влада допустила, щоб комсорг спух?

— Він тепер владі не потрібний. Ти думаєш влада не знала, що робила. Руками цієї гололи знищила працьовитих людей і тих, що ставили їй опір. А решта, що залишилася, тягнучиме колгоспне ярмо, — злісно промовив Лука Федорович.

В цей час підїхали на гарбі колгоспники.

— То чи й брати його? Він ще ворушиться, — показав один з них рукою на Лепетуна.

— Беріть, беріть — хай мух тут не годує. Поки довезете до цвинтаря, він сконає, — ніби це не про людину сказав Лука Федорович.

Розмова не в'язалася й вони йшли мовчки, після павзи Наум запитав:

— А багато вмерло людей цієї весни?

— Зареєстровано 860, а десь зникло близько 160. По закону, коли людина вмирає, треба вказати причину її смерті. Тепер, щоб не писати справжньої причини, пишуть »білкове переродження«.

— Скільки було населення в нашому селі? — запитав Наум.

— До розкуркулення й колективізації п'ять тисяч. Тепер трохи більше як три.

— Справа погана, — сумно промовив Наум.

— А хіба ми винні? Наказували з центру, ми й робили, — закінчив Лука Федорович, коли підходили до дверей кооперативи.

В час, коли писалися ці рядки, в »Історії міст УСССР«, виданій у Києві 1972 року, подано, що в селі Старій Прилуці населення становить 2.371 особу.

* * *

У Старій Прилуці під час голодової облоги України був молочний комбінат, який складався з підсобного зернового

господарства, молочарні, збудованої німецькою фірмою 1928 року, та молочарського технікуму, в якому вчилось понад двісті студентів. Керівником комбінату був комуніст Нагорнюк з цілою купою родичів, які разом з ним керували у роках 1931-33 тим комбінатом, і знищили село, виморивши голодом понад 20% населення. До речі, в тім технікумі працював викладачем загальної й прикладної хемії Дорош Миколайович Сидонюк — одnodумець і краший друг Наума. Часто в розмовах вони обмірковували питання, як припинити нищення села комуністичними п'явками, виробляли пляни, але не можна було підібрати відповідних людей. Хто був здібний і відважний ще до 1930 року зник з села, а залишились люди праці й страху.

Наум пішов відвідати одnodумця і в його квартирі зустрів шкільного товариша Михайла Козинця. З ним не бачились кілька років. Зустріч була радісна.

— Що ж ти тут робиш? — запитав Наум Михайла.

— Прийшов просити Дороша Миколайовича за сестру. Вона закінчила семирічку і треба, щоб продовжувала освіту...

— Я радо допоміг би, але Нагорнюк затявся — куркулів, каже не приймаю до технікуму. Що ж я можу зробити? — запитав Дорош Миколайович.

— Треба їхати далі від своїх донощиків і фарисеїв, — порадив Наум.

— Як і куди? — здивовано запитав Михайло. Його біографія була типова тих часів: батька розкуркулили й вислали на Сибір, матір з малими дітьми викинули з хати. Усіх їх забрав дід, який мав понад сімдесят років і мале господарство.

— Науме, знаєш що треба зробити? — глянув Дорош і лукаво підморгнув оком. Вони розуміли один одного без слів.

Дорош збирався до Києва і не мав часу для гостей. Хлопці попрощалися й вийшли в парк. Технікум містився в будинку колишнього цукрового промисловця Сергія Мерінга на півострові площею вісімнадцять гектарів. Півострів обливала вода величезного ставу, і виглядав він, як оаза, заросла старими липами та кленами і помережана доріжками та клумбами, грядками з городиною, садком з овочевими деревами. Хлопці йшли доріжкою понад ставом у тіні крислатих лип. Михайло скаржився на своє безправне життя.

— Заставляють працювати в колгоспі, а нічого не дають. Живи як хочеш або вмирай. Мати працює кухаркою в лікарні, то підтримує нас. Актив села домагався, щоб матір виг-

нали, але головний лікар Гольденберг, заступається за неї. Він знає, що мати дещо тягне з кухні, але нічого не каже.

— Так, то так, але куди ми підемо обговорити справу твоєї сестри. Тут може хтось підслухати з кушців, — сказав Наум.

— Можна б до мого діда, але я не маю чим тебе пригостити.

— Можна й без цього. Але, якщо хочеш, я дечого куплю, а ти нестимеш.

Вони йшли з кооперативи й Михайло ніс пляшку горілки, два оселедці та кілограм хліба.

У хаті діда Сави Наум уперше побачив Михайлову матір та його сестру Гафійку. Мати була гарна й господарна жінка. Вона була заскочена несподіваним гостем, засоромилась, що не має чим його погостити. А колись вона гостила у себе поважних людей. Михайло щось шепнув матері, і вона, поки хлопці говорили, відварила картоплю, нарвала молодій цибулі й приправила оселедці, та ще й поставила на стіл тарілку свіжого меду, бо мала кілька вуликів, які були записані на діда.

В той день Наум приглянувся до Гафійки. Вона виглядала майже як дитина, без життєвого досвіду, її рухи були стримані, а коли вона говорила її щічки рожевіли. Це перше знайомство з Гафійкою залишило в душі в Наума якийсь гострий біль.

Вдома Наум взявся фабрикувати документи для Гафійки. Він уже довідався від матері, що Гафійка записана на дідове ім'я, але в сільській раді у довідці про соціальне походження писали про батька куркуля, і тому з такими документами вона нікуди не могла показатися. Наум виробив необхідні документи, тільки треба було погодити справу з матір'ю про поїздку Гафійки до Вінниці. Мати перешкод не робила, навпаки — була дуже рада, що Наум узявся допомогти її дочці.

У Вінниці заходили до всіх фахових середніх шкіл, але всюди без успіху: то школа не має гуртожитку, то технікум не забезпечує студентів стипендіями, то вимагали рекомендації від комсомольської організації, вона стомилась і ледве тягла ноги. Наум запропонував зайти в торговельний технікум.

— Може тобі не подобається цей фах, але здобудеш середню освіту, а там буде видно. Та й в торгівлі тепер краще, як у промисловості, — радив Наум.

Зайшли в торговельний технікум, і тут їм пощастило. За-

відувач навчальної частини був знайомий Наумові з Києва. Вони колись разом мешкали в келіях Михайлівського монастиря. Пізніше Наум переїхав у Голосієво, але часто приходив до свого земляка, що в той час був студентом останнього курсу кооперативно-промислового інституту. Поговорили про справу, і знайомий залагодив усе якнайкраще. Сказав, щоб Гафійка приїхала першого вересня, тоді він приділить їй місце в гуртожитку і постарається про стипендію. З технікуму вийшли задоволені і на Гафійчиних устах пробігали радісні усмішки.

Увечері влаштувалися на лавці у вагоні й чекали, коли рушить потяг, але він ще довго маневрував, дзенькаючи буферами. Люди чіплялися за поруччя, тиснулися всередину вагонів, ставали одне одному на ноги. Більшість несли на собі мішки з хлібом — везли з Москви. У вагонах було темно. Для злодіїв був найкращий час «контролювати» клунки та валізи пасажирів. Гафійка сиділа в темряві, притиснена до боку Наума і була щаслива. Вона почувала себе добре під його опікою.

* * *

Події не встигали йти за часом. Виглядів на краще, на поліпшення життя не було, і люди боролись за існування хто як умів. Наум залишив працю в школі, і поїхав до Києва вчитись. Але, щоб зайняти належне місце в «соціалістичному суспільстві», він був змушений зфальшувати деякі документи. Треба було пускатися на ризик. Однак не відважився підробити комсомольську чи партійну рекомендацію, бо це могло б закінчитись трагічно.

У серпні 1934 року Наум Дубогриз вступив на літературний факультет Київського університету і з нетерпеливістю чекав на початок навчання. Та вчитись не прийшлося. Першого вересня того року нарком освіти Затонський видав наказ, у якому писалося, що в зв'язку з тим, що в університеті не підготовлено гуртожитків для студентів, навчання на філологічному та економічному факультетах відкладається на наступний рік. По суті справа була не в гуртожитках, а в тому, що НКВД виарештував професорів тих факультетів і серед них визначного вченого й поета Миколу Зерова. Пізніше стало відомо, що Зерова вивезено на північ, де він і загинув. І так Наумов плян зірвався вдруge. Що ж робити?

Випадково Наум довідався про відкриття вищих літературних курсів при Наркомосвіті УССР. Але й там він натра-

пив на перешкоди. Директор курсів Мільштейн зажадав він нього, крім представлених документів, ще й комсомольську чи партійну рекомендацію. Наум добився авдієнції у Затонського. На диво, нарком говорив спокійно, розпитував Наума про батьків та місце походження, а вкінці сказав:

— Вашу місцевість я знаю. Я також з Поділля. Я дам вам листа до Мільштейна, але з умовою, що по закінченні курсів ви будете працювати в школі.

Наум подякував і знов пішов до Мільштейна, який, прочитавши наркомового листа, зразу змінив до нього відношення.

Наум почав вчитися на курсах, які мали стислу програму вчительських інститутів. Термін навчання був лише десять місяців. Але на курсах викладали висококваліфіковані професори. Павло Филипович читав курс історії дореволюційної української літератури, його асистент Ярута — пореволюційний курс української літератури; Євген Адельгейм викладав історію російської літератури, Сахарний — світову літературу, Павлович — російську мову й історію мови, Бондаренко — українську мову й історію мови, Панасюк — теорію літератури. Методику, педагогіку, психологію, діалектичний матеріалізм та історію СРСР — професори з різних інститутів.

Державні іспити Наум склав на «відмінно» за винятком російської мови, з якої одержав добру оцінку від голови іспитової комісії професора Грунського. Наркомос УРСР призначав «відмінників» на працю за вибором, і Наум побажав їхати в прикордонну зону, в Новгород Волинський.

Там була вища оплата, а крім того краще постачання промислових товарів і харчових продуктів.

* * *

Наум виїхав з Києва до Вінниці відвідати Гафійку. Приїхав уночі. До ранку сидів на залізничній станції, а як сонце розбризкало по бруку серпневі проміння, пішов до Гафійки. Вона йому писала, що залишила остогидний гуртожиток і вдвох з подругою винайняли кімнату в жидівській родині Зельманів недалеко залізничної станції на Замості. Господиня будинку знала про приїзд Наума, бо тількищо натиснув він на дзвінок у дверях, зразу появилася кругловида, з червоними щоками і високими грудьми Соня Зельман в прозорому шляфроку. Наум глянув у її випуклі семітські очі, привітався й запитав про Гафійку.

— Заходьте, заходьте! Я знаю про вас, — і стегнаста Соня

провела Наума в кімнату Гафійки. Схвильована дівчина промовила:

— Ти писав, що не прийдеш цього літа. І раптом у другому листі — чекай, приїжджаю, — на її блідих щоках появилися рум'янці.

— Плянував приїхати взимку, але передумав. Закортіло до тебе, — признався Наум і подивився на Гафійку, з ім'ям якої він жив нерозлучно від часу першої зустрічі. Вона зашарілася, як маківка в житі. З радості чи несподіванки — Наум того не знав.

— Ходім! — піднесеним голосом промовив Наум.

— Куди? — запитала здивовано Гафійка. Вона вже була не та, яку зустрів він два роки тому. І навіть не та, яку бачив рік тому: її постать налилась ніжною молодістю, як ягода. З її уст пливли упевнені слова, хвилясті коси кольору спілої пшениці спадали на її спину, придаючи їй ще більшої чарівності.

— Я думаю на Буг, — після короткої павзи сказав Наум. Погріємось на сонці й скупаємося.

Гафійка не заперечувала, але їй щось, мабуть, турбувало і вона схилила голову. Ця звичка була в неї вроджена. Якщось їй турбувало, або вона вагалася, то завжди дивилась у землю, ніби шукала там власних думок. Згодом запитала:

— Ти ж просто з потягу. Правда?

— Так, але що з того?

— З дороги напевно голодний, а я не маю чим тебе похачувати. Крім хліба нічого немає. На овочевій базі уже другий місяць не дають зарплати, — виправдувалася Гафійка.

— Не турбуйся. Добре, що маєш хліб, а у мене в портфелі трохи цукерків і маргарини. Нагрій чаю і ми поснідаємо, — порадив Наум.

Гафійка вийшла в кухню й щось там говорила з господинею. Потім зашумів примус. Наум розглядав Гафійчині книжки й конспекти лекцій, які лежали на комоді.

Гафійка принесла дві склянки і, побачивши, що Наум розглядає її книжки та конспекти, невдоволено запитала:

— Що ти там не бачив?

— Дивлюсь на твою бібліотеку, — спокійно відповів Наум.

— З того часу, як закінчила навчальний рік, я в них не заглядала, — сказала дівчина й засоромлено глянула на Наума. — Та я не маю часу на розваги, — і швидко витягла з шухляди комоду великий кусок льняного полотна з вишитими берегами. — Бачиш? Приходжу з бази і до пізньої но-

чі вишиваю. Вишила дві сукні, пошивки на подушки, а тепер кінчаю скатертку. Думаєш для себе? Ні, для господині. Я відробляю їй за кімнату. Товаришка платить двадцять карбованців, а я відробила вишиванням за чотири місяці. Такий у нас договір.

— Не відчитуйся. Я тебе не ревізую, та й не маю права на це.

— Бо ти мені не віриш, — тихо промовила Гафійка.

Наум зрозумів, що Гафійка боїться його ревностів і не знав, як її заспокоїти. Він узяв її обличчя в свої долоні і мовчки дивився в її сірі з синім відблиском очі. Гафійка не промовила й слова, тільки її рожеві губи тремтіли, а очі налили сльозами. Наум пригорнув дівчину, поцілував її уста, очі, погладив хвилясті коси і тихо промовив:

— Заспокойся. Я нічого не підозріваю. Якщо ти не пошануєш своєї гідності й моєї прив'язаності до тебе, то мої підозріння нічого не допоможуть. Я не бачив тебе цілий рік. За цей час могло багато змінитись у твоїх почуттях, прагненнях, і я не маю права тобі докоряти.

— Маєш, — схлипуючи, промовила Гафійка.

— Ти не товар на продаж, а людина, дівчина.

— Науме, не натякай. Я не така... Минулого року ти запитав мене: любиш? І я сказала: так. — Говорячи це, Гафійка припала обличчям до Наумових грудей.

— Усе це правда, але для чого нервуватись?

— Пригадуєш, я сказала тобі: якщо любиш і хочеш одружитися зі мною — не смій підозрівати! Я легше піду сторчголовою в Буг, ніж відступлю від слова, — і розплакалась.

Наум притиснув Гафійчине обличчя до грудей, щоб господиня не почула її плачу.

Гафійка вгамувалася, витерла сльози, поцілувала Наума і вибігла в кухню. Внесла чайник і поставила на столі.

П'ючи гарячий чай з твердим хлібом та маргариною, Наум запитав:

— А все таки, куди підемо?

— Куди хочеш, — відповіла дівчина і тепло глянула на Наума.

— На камені Коцюбинського погрітися. Добре?

— Добре.

* * *

Спускалися крутим берегом до річки. Наум тримався однією рукою за гілки дерев, а другою підтримував Гафійку:

— Он і камінь Коцюбинського.

— Де? — запитала Гафійка, не примітивши біля самого берега каменя, над яким звисала кучерява зелень.

Гафійка не виявила зацікавлення тим каменем. Її історичні місця, як і політика, не цікавили. Може тому, що в політиці вбачала все лихо свого дитинства: заслання батька, страшні часи голоду, кількаразове виключення з школи, як дитину куржуля.

Наум задумався. Він розумів Гафійчину байдужість до історичних місць, які вабили і захоплювали його. Зате Гафійка розуміла красу природи й любила її всією душею. Любила степ і левади над річкою, кущі верболозу й колючі будяки, голубі волошки в житах і пахучі айстри під вікнами. А коли не могла їх бачити живими — відтворювала вишиванням на полотні. Цей вид мистецтва Гафійка любила понад усе.

— Ну й що ж? — промовив Наум. — Скупаємося.

— Як хочеш, але я купатись не буду, — відповіла Гафійка.

— А чого ж ми прийшли сюди?

— Посидіти, поговорити.

— Як же так? Бути над Бугом і не купатися в його прозорих хвилях. Це ж гріх, — сказав Наум і швидко роззувся, зняв одяг і шубовснув у річку. Він хлюпався у воді і пальцем манив дівчину до себе. Вона піддалася його спокусі, стягнула з себе суконку. В купальнику була ще ніжніша та привабливіша. В Наума знову зроджувалися ревнощі, оте проклятуще почуття, яке інколи приводить людей до трагічних вислідів. Він боявся, щоб хтось не перехопив від нього Гафійку.

Плавали й хлюпались у воді, а як нагішилися, полягали горілиць на плоскому камені.

— На цьому камені наш славний земляк Коцюбинський відпочивав, мріяв, і напевно тут зроджувалися в його голові творчі пляни, — почав Наум розповідати про життя й творчість письменника. Гафійка уважно вислухала його і раптом запитала:

— А ти хочеш бути письменником?

— Як тобі сказати: хотіти — це одне, а бути — це щось інше. Я ще не знаю своїх здібностей, але намагався їх випробувати, та й провалився, — промовив Наум і сумно всміхнувся.

— Що значить провалився?

— Я тобі скажу, але це хай буде між нами. Минулого ро-

ку я написав п'єсу про дітей. Про звичайних селянських дітей. Послав у Спілку Письменників, а звідти одержав рецензію Юрія Мокрієва. Убвичу рецензію!

— Що ж він написав? — аж підвелася Гафійка з цікавості.

— Написав, що п'єса клясово-ворожа. Що я в кривому дзеркалі представив піонерів.

— І тобі за це? . .

— Нічого не сталося, — поспішив відповісти Наум.

Вони мовчали. Наум дивився на хвилясту поверхню води, а Гафійка кидала у воду дрібні кусники граніту й слухала, як вони бовкають, ударяючись об поверхню води. Коло самого берега скинулася щука. Мабуть, виринула з води за метеликом, які літали біля берега. Сонце вже звернуло з півдня і над річкою пливла прохолодь. Гафійка присунулася до Наума й гладила його руку.

— Ти сказав, що нічого не сталося. Ти ж уже сидів у в'язниці. Нащо виявляти свої думки? Краще мовчати і робити те, що кажуть, — порадила. Наум підвів голову.

— Тебе ця влада зробила сиротою, позбавила людських прав, а мільйони таких, як ти й я вимордувала голодом. . .

— А що ти зробиш?

— Сам я нічого не зроблю, але, коли нас було б багато, ми — могли б вчинити чудеса. Москва нищить наш нарід і терором змушує його мовчати. Обернула нас у пристосуванців, вислужників і безхребетних плебеїв. А ти радиш сидіти й мовчати.

Гафійка, щоб звести розмову на іншу тему, запитала:

— Ну, а що ти будеш робити тепер?

— Мушу коритись обставинам. Рвався до високої освіти, але не сталося так, як бажалося. Скрізь, де я пробував, мені ставили рогацьки. Виходу немає, і я поїду на вчительську працю. Буду працювати і zarazом учитись, щоб заочно закінчити інститут.

— І це добре.

— Можливо. Ну, а ти як? Що думаєш робити?

— Мені ще рік до закінчення технікуму, а потім, може, піду в інститут.

— Значить, — обірвав Наум, і гостро подивився на Гафійку, — наші зв'язки порвуться, зникнуть, як ось цей камінь, — і шпурнув уламок граніту у воду. На поверхні води, де впав камінь, розпливлися жмури. — Бачиш, камінь потонув. Так і моя мрія про наше одруження потоне, як ти вступиш в інститут.

— Чого ти так думаєш? — здивовано запитала Гафійка.

— »Залізо куй, покіль гаряче«, — говорить народня мудрість. — Тепер ми живемо мріями, але як ти підеш в інший світ, то під впливом нового оточення загубишся для мене, — закінчив Наум і з болем у серці глянув на дівчину.

Гафійка не знаходила відповіді. Її губи тремтіли, довгі вії наллїялися сльозами і вона, схиливши голову, задумалась. У мовчанні минуло кілька хвилин.

— Мої слова не камінь. Не жбурбув я ними в твою душу.

— Науме, ти ж знаєш, я кохаю тебе. Для чого так говориш? Я жертвую собою для тебе, — прошепотіла Гафійка.

— От і вже готова жертва! — з іронією промурмотів Наум і пригорнув до себе Гафійку.

— Перестань! Ще хтось підгляне.

— Нехай буде по-твоєму.

Гафійка була сумна й мовчазна. Мовчав і Наум, бо розумів: не досягнувши вершка на суспільній драбині, не можна досягнути тієї, яка зайняла місце у його серці. Він знав, що Гафійку забути не зможе, і в нього пробудилось дике бажання помсти. Він же витяг її з колгоспної неволі, він же може й зіпхнути її туди назад. Але на цю думку його огорнув сором. До чого я докотився? Донос? На таких самих нещасливців, як сам? — і по всьому тілі Наума розпливлась гаряч, а на лобі й скронях виступити краплинки поту.

Гафійка розуміла, що між ними постає прірва. Вона цього не хотіла, лише пробувала показати свою незалежність, сказавши про інститут. Вона кохає Наума всім сством. Його рухи, його мова, часом сумна усмішка — стоять завжди у її пам'яті. Вона їх ніколи не може забути, як і не може зірвати відносин з ним. Сказала про інститут, але, насправді в неї не було бажання до нього вступати. Вона мріяла про подружжя, бо наділена була глибоким чуттям материнства й прагнула спокійного родинного затишку.

Наум схопився, швидко одягнувся й промовив:

— Збирайся й підемо!

— Наумцю, чого ти поспішаєш? — проронила ніжно Гафійка. — Я хочу сказати тобі щось важливе, тільки ти не хвилюйся. Слухатимеш спокійно?

— Говори, я слухаю, — спокійно відповів Наум.

— Пригадуєш день нашої першої зустрічі? — почала Гафійка майже шепотом і пильно дивилася в очі Наума.

— Звичайно, добре пам'ятаю.

— Перед тим мені снівсь сон. Може ти будеш сміятися,

що я скажу, але я скажу так, як воно було. У сні я тебе зустріла на полі. Знаєш де? Біля Попового хутора. Правда, тепер уже того місця не можна пізнати, але я ще пам'ятаю той хутір. Хвилювався зеленими колосками лан жита, а я збирала волошки й маки, і нараз побачила тебе. Такого, як ти з братом приходив перший раз у сірому костюмі, в білій сорочці з вишивкою. Ти щось сказав і всміхнувся, а я злякалась тебе. Пробудилася і вже не спала до ранку. Вранці розповіла той сон бабусі, і вона витлумачила мені його значення: — »Той хлопець у житі, то твоя доля. І ти з ним одружишся. Ви будете любитися, але ти жити з ним не будеш«. Науме, чи ти розумієш, чого я боюся? — і з очей Гафійки ринули сльози. Він пригорнув дівчину до своїх грудей і жадібно цілував її уста, відчуваючи солонявість сліз на її очах.

— Покинь такі думки! Приснилось, а ти вже й повірила.

— Вірю, бо моя бабуся провістила біду, яка справдилась. Тата вислали на Сибір, а нас малих з мамою викинули з хати. Просто на сніг. Моя бабуся віруюча й нікому не вчинила зла. Але що б несталося, я належу тобі. Назавжди залишусь тобі вірною, — і припала Наумові до грудей.

РОЗДІЛ 25.

Наум несподівано потрапив у концентраційний табір есеївців. Широка площа за містом була обнесена дротяною загородою. У центрі тієї площі були кухня, магазини з продуктами та знаряддям для праці. Житлові бараки були розміщені рядами за сто метрів від загороди. Вони були стандартні, подібні один до одного, і розпізати їх можна було лише з чисел, написаних на фронті кожного бараку. Кожний барак мав десять кімнат, а в кожній кімнаті стояло дванадцять двоверхових ліжок, збитих з дерев'яних брусків. Разом у кожному бараці поміщалося 240 полонених. Порядок у кімнатах був військовий. О 9-й годині вечора проводилася перевірка невільників на таборовому майдані. Полонені ставали у десятилаві, й бараковий старшина звітував черговому концентраційного табору. Коли перед десятилавою проходив комендант, черговий кричав »позір«, і всі ставали на струнко, а як комендант відходив лунала команда »споц«.

У таборі було понад десять тисяч людей. Але Наум не ці-

кавився їх кількістю, ані тими есесівцями й жив за принципом: краще день прожити орлом, ніж триста років вороною, і з того табору вирішив утікати.

Після вечірньої перевірки полонені могли відпочивати перед своїми бараками, а о десятій годині всі мусли бути у своїх ліжках. Вставали о п'ятій годині ранку. 5.15 хвилин — перевірка на майдані, о 5.30 — чорна кава, зроблена з підсмаженого ячменю, о 6-ій годині — початок праці. О 12-ій годині дня всіх приводили на обід, на який давали по двісті грамів хліба й по чашці полівки. Раціон був точний: ні більше, ні менше. Передач ніхто не одержував і відвідувати їх заборонялось.

Есесівські старшини були виділені в окремі команди, одягнені в смугасті вбрання, і крім важкої праці, відбували вони щоденно годину муштри. Їх виганяли на майдан і чеський підстаршина незалежно від погоди змушував їх робити безглузді вправи — бігом, стати, власти, встати, бігом. . .

Наумові нашили на рукаві жовту опаску з написом »зрадця«, а на лівій штанині клопоть білої тканини з числом 10.764. От там то Наум пізнав »культуру« західнього світу. Таврований нізащо, ніким не допитуваний, він ніякого злочину не зробив супроти чехів. Перший день копав каналізаційну канаву. Треба було працювати не зупиняючись і на секунду. Правда, німці народ розважливий: вони не розмовляли, але працювали повільно, ледве рухаючи лопатами вниз і вгору. Над їх головами ходив вартовий з автоматом і палицею. Він підганяв полонених тією палицею, а коли хтось йому не подобався, потягав тією палицею по плечу так, що той аж корчився. І от цей кат підійшов до Наума.

— Нехай німці, есесівці відбувають кару за вчинені людям злочини, але за що я? Я ж не німець, — сказав Наум вартовому.

— А хто ти такий? — запитав вартовий.

— Українець. Знаєш, де Україна і хто такі українці?

— Я навіть знаю українську мову, — і почав говорити з Наумом по-українськомовою ламаною мовою і Наум запитав:

— Де навчився говорити по-українськи?

— Я народився на Закарпатті серед русинів. А як ти потрапив сюди? — запитав вартовий.

— Помилково. У наші часи багатьох людей карають помилково. . .

— Е, ти не гни бика. Знаю таких, як ти. Мабуть був у Галицької дивізії.

— Ні, я з Великої України і зовсім не знаю Галичини, — і Наум розповів історію про себе і про те, як попав до цього табору. Вартовий вислухав і приобіцяв поговорити в його справі у канцелярії кацету. Німці мовчки совали лопатами й мовчки перезирались. Відходячи від канави, вартовий дав Наумові дві цигарки. Але більше Наум його не бачив.

* * *

Здавалося, не було ніякої можливості вискочити за табір. Дисципліна була сувора, яка не поступалась перед дисципліною в Освінцімі, лише без газових камер.

Після вранішньої перевірки і «кави» Наумів барак виділили на працю в п'яту піхотну дивізію. Де та дивізія і що в ній треба було робити, Наум так і не довідався.

Двісті сорок полонених супроводили на працю шість автоматиків. За колоною йшов ще один автоматик. Наум ступав останнім і уважно стежив за цим вартовим. За втечу одного невіляника адміністрація кацету карала всю групу — позбавляла харчів на один день. Цей порядок Наум знав, але йому було байдуже, як позначиться його втеча на есесівцях. Вони — вороги чехів, і вони ж його вороги.

Задній наглядчач спинився запалити цигарку. Він черкав, черкав запальничку, але вона не запалювала ґнота. Він підбіг до вартового, який ішов попереду, щоб припалити цигарку і тоді Наум раптом стрибув за купу цегли з розбитої залізничної станції. Руїни станції чорніли в туманному ранковій листопада.

Німці, мов збентежені гуси, загалготіли, зняли крик, а Наум щосили біг у якусь долину, падав у вирви від набоїв, схвачувався і знову біг. Почув запах річки і побіг у її напрямі. Чув позад себе гупотіння чобіт. Зрозумів, що погоня ще далеко від нього. »Скоріше б до лісу чи хоч якогось будинку«, — думав, тяжко дихаючи.

Біг із десять хвилин, і зупинився на березі Влтави. Секунду подумав і кинувся у воду. Не міг дістати ногами дна. Почав гребти руками, але важкі черевики та ватяний бушлат набиралися води і тягли його вниз. На превелику силу досягнув до протилежного берега, але вилізти з води не міг: берег був занадто стрімкий і високий. Підтягався на руках, упираючись ногами в пісок, але всі намагання були безуспішні. Ще пару хливин й остаточно відмовлять сили.

Що робити? Невже тут прийдеться прощатися з життям? Ні, ще рано! І, набравши повні легені повітря, напруживши

м'язи, з усієї сили підстрибнув так, що вчепився ліктями за твердий ґрунт. Підтягнувся на ліктях, і виповз на берег. Схопився на ноги й побіг у поле, коли до берега прибігли вартові.

— Стуй! — кричали вони в сірому тумані й сипали чергами з автоматів. Кулі збивали навколо нього куряву, але не влучали й на тій віддалі вже не були смертельні.

Наум біг, оглядався і важко дихав. Нараз побачив спереду ліс. Крізь сірий туман викочувалось колом бліде сонце. Під самим лісом старий чех розкидав вилами по стерні гній. Зап-ражені у гарбі спокійно стояли кінь з коровою.

— Наздар! — привітався Наум. Чех здивовано глянув на людину в мокрому бушлаті, вимазану в глеї і нічого не відповів. Наум підійшов до нього.

— Тютюн і запалки маєш? — запитав.

— Маю, — боязко промовив старий чоловік.

— Ну й давай! Чого витріщив очі? — крикнув Наум. Чех вийняв з кишені кисет з тютюном і сірниками. Наум стиснув у кулаці кисет і сірники. — Дякую, — сказав. — Бувай здоровий і не лай мене, що відібрав у тебе кисет. Я рятую життя, — і пішов у ліс.

Чех дивився похмуро вслід.

Наум ішов навпростець лісом, потім завернув ліворуч. За півгодини знову пішов навпростець і у вибалку побачив гранітну скелю. Підійшов до неї й тут зупинився. Назбирав хмизу, назгрібав сухої трави і підпалив. Накидав на вогнище сухого ламоччя і розвів велике вогнище. Розвішав на дрючках свій одяг і в самих підштаннях сів грітися коло вогню.

* * *

Наум ішов пільзенським шляхом попри ту саму хату в якій недавно був, але до хати не зайшов. Прийшов до Наталіц ще за видка, але не зупинився ніде. Під вечір, коли сонце багряною кулею сідало за узгір'я, добрався до Прохатиц. Також не спинився в ньому, а пішов далі. Тільки за містечком зайшов у заможне господарство, де йому пощастило підкритись.

Господар був самітній і молодий. Разом з ним жила його мати, жінка з хворобливим обличчям, яка в розмові затиналася, ніби не договорювала слова з переляку. Наум зрозумів, що це була психічно хвора людина, і йому стало її жаль. Господар, як і той у Наталіцах, запропонував йому залишитись у нього за наймита. Наум погодився, а про себе поду-

мав: »Старого горобця на полові не обдуриш«. Попросив дати йому помитись та поголитись. А коли привів себе в порядок, чех сказав: — Я покажу тобі господарство і скажу, що треба робити.

— Показуй! — погодився Наум.

Господарство було »куркульське«, і в Советському Союзі цей чех мав би заповнене місце на Сибірі.

— Щоранку треба почистити гній з-під тварин, а після сніданку працюватимеш з кіньми в полі. Там уже небагато праці, бо незабаром почнеться зима, тоді будеш доглядати тварин: годувати, поїти, чистити... Розумієш?

— Розумію.

— Ось тут будеш спати, — і підвів Наума до клітки в су-сідстві з свиньми. У тій клітці стояло щось подібне до помосту, як у в'язницях нари, з тією різницею, що на помості лежали сіно, ковдра, подушка та не першої свіжості простирадло.

— Будеш добре справлятися, платитиму добрі гроші. А завтра я домсвлюсь з жандармом, щоб приписав тебе, — закінчив господар і вийшов.

Наум причинив двері і крізь щілинку дивився, чи не піде господар до жандармерії. Він уже не вірив чехам. Коли згасло в хаті світло і Наум переконався, що господар нікуди не пішов, він узявся підготовлятися до втечі. У стайні висів на стіні ще добрий плащ, а під стіною стояли ще майже нові черевики. Свої черевики Наум скинув і взувся в чехові. Обміняв свій бушлат на плащ. »А тепер прощай, брате слов'янине«, — подумав і обережно відхилив двері. Розглянувся по підвір'ї, подивився на вікна господареві хати. Надворі було тихо, лише зрідка гавкали собаки, а в небі світили срібні зорі.

* * *

Наум ішов шляхом, з однієї сторони закучерявленим кущами. Це вже були Судети, які треба пройти горами та лісами, щоб добратися до кордону Баварії. Наум ще в Словаччині простудював десятикілометрову мапу з зазначенням населених пунктів, гір, потоків і більших доріг. А вийти хотів він на Дунай, десь біля Пассау. Пробратися через гори було важко, а проходити через містечка — небезпечно. Знову можна потрапити на жандармів.

Наум зайшов далеко між гори у смерекові ліси, де зрідка зустрівчав маленькі села. Між горами в'юнилась річка і понад

нею тяглась дорога. На одному із закрутів дороги зустрів старого чоловіка. Зрівнявшись з ним, привітався й вступив у розмову. Чоловік говорив тільки по-німецькому.

— Що це за відзнака? — запитав Наум, показавши на жовту опаску з чорною літерою »Н« на руці чоловіка.

— Чеська влада наказала носити такі відзнаки всім німцям. Це означає, що ми — зрадники Чехо-Словащини, — пояснив чоловік.

»Ну, що ж, — подумав Наум — кілька місяців тому з наказу німецьких нацистів жиди носили Давидову зірку, а тепер з волі жидів і комуністів німці носять жовті опаски. А що ж далі?

Наум розпитав німця, як легше і коротшою дорогою добратись до Пассав.

— До Пассав ще далеко, — сказав німець.

— Я знаю, що далеко. А як мені пройти, щоб не зустрітись з жандармами?

Німець подумав і назвав кільканадцять сіл, але Наум не міг їх запам'ятати.

— Треба записати ці назви, але я не маю ні паперу, ані олівця.

Німець пошнарив у кишнях, витяг клаптик м'ятого паперу та олівця і продиктував назви населених пунктів.

— Дуже дякую вам, — промовив Наум і намірився йти, але німець сказав:

— Ви пройдете цю віддаль легко. Тут немає жандармів і війська. Залишилися тільки бідні та старі німці. Чехи нас не люблять і кажуть, щоб ми виїжджали до Німеччини. Уважайте на кордоні. Там контролюють його чеські жандарми.

Наум ішов незнайомими дорогами. Села виглядали убого. Хати вкриті почорнілим гонтом, що пожегобився на сонці й заріс мохом. Коло деяких хат ходила худоба, скубучи вигорілу на сонці траву. На околицях деяких сіл траплялися великі будівлі, а коло них зарослі чортополохом поля. Людей не було видно.

На одному узлісі Наум зайшов у запусчене господарство. Коло хати з вибитими вікнами росло кілька приземкуватих яблунь. Наум, зайшов на подвір'я, заглянув у хату: розвалена піч, замість плити чорніла з обсмаленими стінами діра. На підлозі куски дорогих меблів — свідків достатку колишнього господаря. Крізь вікно вискочив з настобурченим волохатим хвостом здичавілий кіт і голосно зам'яввав. Страх

лоскотав Наумове серце, але він роздивлявся по кімнатах, лазив у льох, на орище. Думав щось знайти з харчів. Але крім сухих, гнилих яблук, що валялися під яблунями, нічого не знайшов. Під лісом побачив куці ліщини, на яких висіли в зав'язлих гніздах горіхи. Нарвав їх повну кишеню. Ідучи далі дорогою, поїв ті горіхи і трохи затамував голод. Ішов швидко, а через населені пункти, хоч вони світилися пустою, переходив повільніше, щоб не звернути на себе підозру когось із мешканців. Так пройшов цілий день, і над вечір увійшов у ліс.

Крізь рідкий ліс Наум зауважив великі будинки. То було велике господарство на просторій полонині. Немає зла без добра. В тім господарстві всміхнулося щастя. На подвір'ї, піднявши високо на дугастій шиї голову, ходив півень. Справжній красунь з великим червоним гребенем на голові. Півень, побачивши Наума, підскочив, закудкудакав і побіг у повітку. Наум за ним. Півень настобурчив на хвості блискуче, темносине пір'я, лаявся кудкудаканням, та шукав рятунку від напасника і, видно, зміркувавши, що повітка не є безпечне місце, вибіг із неї і влетів у двері відчиненої стайні. Наум відразу заченив за ним двері й почав його ловити. Ганявся з півгодини за красунем, а він все виривався з-під рук. Наум стомився і півень також, але ні один із них не здавався. Втомлений забився в куток. Наум раптово навалився на нього і придушив усім своїм тілом, не зважаючи на те, що півень з усієї сили дзьобав його в руки. Нарешті Наум схопив півня за голову і струсив ним так, що півняча голова залишилася в його руках, а півнів тулуб кидався на пересохлому гної й тріпав ногами в передсмертних спазмах.

Наум сів у світлиці на розламаному стільці й заходився патрати півня. Обскуб пір'я, запалив жмут соломи й обсмалив пух. Треба ще розібрати півня, вибрати з нього нутрощі, але не було нічого гострого. На підлозі побачив шибку. Розбив на кілька кусків і тим склом розпоров півневі живіт, вичистив з нього нутрощі. Що робити далі? Треба смажити, але немає на чому. Пекти на вогні, але ж вигорить вся пожива — товщ. Пригадав часи, коли він ще малим хлопцем з однолітками смажили качок у землі. Знайшов якусь ганчірку, вимив її у воді, загорнув м'ясо в ганчірку, обмазав її глеєм, якого назгрібав над потічком. У стодолі викопав ямку, вклав у неї обмазане глаєм м'ясо й притрусив тоненьким шаром землі.

Тепер треба розкласти вогнище. Наламав сухих дощок, по-

клав їх над ямкою і підпалив, причинив у стодолі двері, щоб випадковий подорожній не зауважив вогню. Уже склепалися на сон очі, але Наум боровся з утомою. І нарешті дочекався вечері.

Сидячи біля розбитого вікна, Наум смачно жував м'ясо. Що правда, воно було без соли, але голод не брат і печеня смакувала.

Наум їв і дивився на місяць, на мерехливі зірки. На обрії різьбилися силуети верхів смерек. Судети були ніби забутим клаптиком землі на мапі Європи. Німці втекли, а чехи не спромоглися заселити спорожнілі господарства.

З'їв всього півня, Наум ліг спати у кутку спальні. Ніч була холодна, але спав він міцно, хоч зрідка чув кувикання диких птахів, які лопотіли крильми, залітаючи в будинок крізь вибиті вікна.

РОЗДІЛ 26.

У камері був присмерк. Двері розчинились і дозорець впхнув людину. На її обличчі помітний був переляк і змученість. Вона стояла спершись спиною об одвірок. Мовчанку прорізав хрипкий, мов скрегіт терпуга, голос:

— Захаді, товариші! Сюда двері отворити широко, а назад вузьенька-вузьенька щілина, як прозірочка в танку. Немножко відно, а пройті нельзя.

Людина стояла приголомшена. В її очах почало прояснятися, коли появилася електричне світло. Ця людина був Наум Дубогриз. З одних нар маленький чоловічок із чорною на обличчі зарістю щось сказав кавказьким акцентом. На протилежних нарах, спустивши додолу набряклі ноги, сидів великий чоловічина з сірим обличчям.

— Заходь ближче, — промовив він.

— Добрий вечір вам! — привітався Дубогриз і ще раз оглянув камеру і людей у ній.

— Здоров! Здоров! — сказав чоловічина з сірим обличчям і додав: — Розміщайтесь отут. У нас ще є місце на одну особу. Санаторійна палата простора. З вашої зовнішності видно, що ви тількищо з волі. Розкажіть новини. Я вже давно чекав на вас.

— Звідкіль ви знаєте мене?

— А хіба ви не знаєте мене?

— Бачу вас вперше.

— Придивіться уважніше. Хіба я так змінився?

— Хто ж ви такий?

— Михайло Погребнюк. Тепер пригадали?

— О, Господи, що з вас зробилося! — Сказав Наум і потиснув руку колишньому завідувачеві міського відділу народної освіти Новоград-Волинського.

— А це Гусан Облій. Азербайджанський князь, — з іронією промовив Погребнюк і показав рукою на маленького чоловічка.

Наум скинув з себе пальто і оглянув нару з голих дощок.

— Дружок! — промовив Гусан Облій і котячою ходою наблизився до Наума. — Стелися на нарах. Они чистие і паразитов у нас нет. Знаещ, ето сталінский санаторій. Отец заботітса о нас, — і залився сміхом, аж щось заклекотіло в його грудях. Наум подумав, що той «князь» божевільний, але пізніше переконався, що він усі події на світі сприймає іронічно, як і сам титул князя.

— Товаришу Дубогриз, коли вас запросили сюди — запитав Погребнюк.

— Це вже третій день. Арештували 13 квітня і два дні допитували. Власне, молотили. Дементьев з одного кінця кабінету, а Артем'єв з другого. Гонили мною, як футбольним м'ячем. Допитували вночі, а вдень я стояв у темному коридорі.

— Щасливий, що пізно попали сюди. Рік тому тут ламали людям кості. Ще три місяці тому у камерах було по 15-20 людей. Умлівали від задухи. Берія почав розвантажувати тюрми, та тільки невідомо на волю випускають людей чи везуть на заслання.

— А тепер маємо маленькое пополненіє, штоб нам не било скучно, — промовив Гусан Облій і знов засміявся, аж на його смуглявому обличчі зібралися зморшки.

— Кілька разів питали мене про вас, але я сказав, що знаю вас мало. З тих допитувань прийшов до висновку, що вас уже посадили. А що там на волі говорять про мене? — запитав Михайло Погребнюк.

— Ніхто нічого не говорить. Усі бояться говорити, але розуміють, що людей арештовують безпідставно. На осінній конференції вчителів Артем'єв сказав, що ви були шпигуном на користь Польщі, і поставив питання, щоб учительська конференція винесла постанову просити органи безпеки розстріляти вас.

— Ну й що ж?

— Всі голосували за його пропозицію. І я також, — сказав Наум.

— Товаришу Дубогриз, це все херня. Я все це розумію і ні на кого не гніваюсь. Переді мною арештували голову окрикконкому Рощенюка, секретаря міськпарткому Чапленка, секретаря окружкому партії Абаща та інших і на закритих партійних зборах також вимагали їх розстріляти. Хіба ж можна заперечувати?

— Нет, нет, душа лубезний! Это плохо, — сказав Гусан Облий. — Это ви, українці, такі дураки. Кавказкий человек так не зделает! — крикнув і блиснув бурштиновими очима.

— Розуміється, князі тримаються по-княжому, — іронічно промовив Погребнюк. Гусан глянув скося на Погребнюка, і сміючись, сказав:

— Правильно! Кавказец, який імет три барана, князь!

— Що ж вони шийють вам? — запитав Погребнюк.

— Приналежність до української фашистської повстанської армії, якою керує якийсь Коновалець із-за кордону, а тут у нас ніби командарм Дубовий, начальник Житомирського гарнізону Криворучко, завоблВНО Арцюх та інші. Слідчий називав ці імена.

— А що ж ви сказали їм?

— Нічого не сказав, тому вони й підкидали мене ногами догори. А на другий день питали про зв'язки з академіком Грушевським. Я відповів їм, що Грушевський помер у 1934 році. Артем'єв сказав: — »Ми знаємо, але що ти робиш у нього в 1929 році?« — Я розказав, що студентська біржа праці послала мене в редакцію журналу »Україна« на тимчанову працю в картотеці. І я бачив кілька разів Грушевського.

— Вас ще будуть допитувати і, можливо, будуть бити, але тримайтесь не підписуйте ніякого фальшу. Бачите, що зробили з мене? Я маю перебиту ліву ключицю й не можу піднести руки, але нічого не підписав. Вони тепер випустити мене не хочуть, а судити не можуть, — пояснив Погребнюк.

До дверей камери підійшов наглядач, кляцнув вічком на »вовчку«, поглянув одним оком і гукнув: »Ложітесь спати!«

Наум лежав на нарах і думав. Минуле його не турбувало, але що його чекає в майбутньому? Ось незабаром, 27 квітня, буде три роки, як він одружився з Гафійкою. Мають донечку Лесю. Вона завжди в його уяві маленька лялечка, що вже бігає по хаті, белькоче якісь слова. А Гафій-

ка? Вона ж така, що не відважиться на рішучі дії і буде тільки плакати. Як же вони тепер без мене? Він знав, що в цей час сотні тисяч НКВД запроторив невідомо куди. Отак серед білого дня візьмуть з праці — і слід пропав. Або вночі під'їздить «чорний ворон» і забирає людей на страту. Наум пригадав кілька випадків, коли жінок позбавили праці й помешкання тільки за те, що вони не хотіли зректися своїх чоловіків, як «ворогів народу». Наум знав, що Гафійка його не зречеться, і її виженуть з праці і з помешкання. Що ж вона буде робити? Куди піде з дитиною?

Наум був змучений допитами. По тім'ю мов би бухав ковальський молот. Він не міг заснути.

* * *

Вранці штурпак приніс чай і по шістсот грамів хліба на кожного арештанта. Наум після трьох днів голодування їв жадібно.

— А що ж на обід? — запитав він Погребнюка.

— Як коли. Юшка або борщ. Непогані, бо беруть із кухні архангелів. Тільки дають мало. Всього по півлітри, а ввечері знову чай. Коли було багато арештантів, тоді варили баланду і хліба давали менше.

— Душа лубезний! Жит'я будеш, но жєнщїни не схочєш, — промовив Гусан Облий і почав босоніж вибивати по підлозі «шаміля».

Дзвякнув ключ у замку, і Гусан раптово спинився. Відчинились двері і в камеру впхнули ще одну людину. Вона тремтячими ногами ступила два кроки й впала на підлогу. Гусан гукнув: — Води! — Погребнюк зачерпнув чашку води з череп'яної миски, що стояла під вікном. Гусан розтулив дерев'яною ложкою зуби незнайомому. — Пий! — гукнув у почорніле обличчя. Чоловік ковтнув трохи води, повів навколо запаленими очима й шепотом промовив: — Дякую, товарищі... Спати...

Два дні й дві ночі він не ворухнувся, не розплющив очей. Вранці штурпак, подаючи хліб і чай, запитав: — Спить? Після такої припарки добре спитьсья.

Після вранішнього чаю Гусан Облий старанно вибирав із кишені протерної капітанської шинелі крихти махорки. З дашка червоноармійського шолома витягнув кусник рудуватого картону, відірвав тоненький листок і завинув у нього ті крихти. Цигарка готова. Підібгавши під себе ноги, затягнув-

ся димом і задоволено поглянув випукло-темними очима на Погребнюка.

— Харош отдых, душа лубезний. Сталін нагородив за двадцятирічну службу.

Погребнюк кинув на нього сірими очима:

— Чи ж вартий ти кращої нагороди? Хоч би шпигував на користь солідної держави, а то для нікчемної Туреччини.

— Кожному своє. Ти — полякам, а я, як азербайджанець — туркам. — З цими словами Гусан Облий спритно зістрибнув на підлогу, загнув свого шолома і, наслідуючи муллу, почав молитися, а потім танцювати «шаміля». Закінчив свій виступ українською народною піснею «копав, копав криниченьку».

— Харош мой українский жена! Красівий ліцо, довгий волос, очі синії, бела-бела грудь. Ето не русский б...ь. Меня научіла ету песню жена.

Ранком ворохнувся незнайомий. Застогнав, обвів очима брудні стіни і зупинився поглядом на ґратах.

— Ох, і пече! — тримаючи руку на грудях простогнав. — Де це я?

— Не волнуйся, душа лубезной. Харош санаторій, — промовив Гусан Облий, підійшов до незнайомого і запитав: — Хто ти є?

— Я з Гульська. Це вже шостий місяць. Мій слідчий М'ясоєдов увесь час домагався від мене, щоб я признався, що був у Петлюри. Я це ствердив підписом. Думав піде скоріше справа, і мене вивезуть на Сибір. Тепер домагається, щоб я видав моїх товаришів і вказав місце, де захована зброя. Товаришів я придумав таких, яких уже давно немає в живих, а от щодо зброї... — Схилив голову і заплакав. — На одному допиті, — продовжував селянин з Гульська, — я признався слідчому, що після революції сховав у своїй клуні бронепотяг. Слідчий записав це в протоколі. Я підписався, а на другу ніч мене викликали знов...

— Ти, бандитська мордо, — крикнув слідчий, — будеш сміятися із чекістів?

— Та чоґо ж сміятися? Ви ж хотіли, щоб я признався...

— Як ти міг сховати бронепотяг в клуні? — Та й почали мене бити. Так підкидали ударами чобіт, що я літав від стіни до стіни. Вони сильні, як ведмеді. Довго тішилися, а потім слідчий посадив мене на розі стільця. Знаєте, так, задницею, тим місцем, де кінчається хребет. Це була страшна мука. За півгодини я знепритомнів і впав. А коли опритом-

нів, М'ясоєдов зажадав: — »Говори правду. Говори про зброю, яку ти заховав«. — »Заховав, — почав я оповідати, — у своєму саду десять гвинтівок та кілька тисяч набоїв. Усе це помастив мазутом, поскладав у скриньки та й закопав під яблунею«. — Слідчий прояснів на обличчі й записав мої зізнання. Я підписався й мене завели у камеру. На другу ніч знов викликали. Посадили в авто поміж енкаведистами. Авто біжить знайомими шляхами. В'їжджаємо в село і — до мого подвір'я. Жінка почула гуркіт машини — вийшла. Вибігли заспані діти. — »Отут, кажу — під яблунею«. Вони копають. Вирили таку глибоку яму, що помокріли, а скринь із зброєю немає. Тоді вони до мене: — »Що ж ти брешеш!« — »Стривайте. Я помилився. Давно це було. Не під яблунею, а під тією грушею«. — Вони знов копають, а я сиджу в автомобілі та розглядаю свій город. Минуло вже годин зо три, зорі поблідли, на сході небо прояснилось. Вони до мене: — »Де зброя, сукин син?« — Я не маю ніякої зброї. Я так... щоб побачити жінку, дітей... — Енкаведисти, злючі-презлючі, посідали в авто та й назад до Новоград Волинського. Сюди в управління...

— Це так тебе провезли на бронепоезді, душа лубезний, — сказав Гусан, і пішов танцювати »шаміля«.

— Це ще не все, — обізвався селянин.

— А що ж було далі? — запитав Погребнюк.

— Коли приїхали сюди, то мене поставили в коридор. Знаєте, той, що без вікон і де треба стояти носом до стіни. Я простояв там до вечора. Увечері покликали до слідчого. Входжу в його кабінет, а там стоїть жінка, що колись у міській голярні працювала. Коли я йшов хідником, то там її бачив часто.

— Ех, дядя, то ти заглядався на хороших женщин! — пошартував Гусан.

— Та не перебивай! Отож ця гарня полячка на ім'я Ванда також була арештована. Слідчий сказав, щоб вона роздяглась наголо й лягла на софі. Вона рішуче відмовилась. Тоді слідчий вийняв з шухляди свого стола гумову кишку і нею Ванду по плечах: — »Роздягайся, таку твою!!!

Вона, бідна, роздяглась і лягла, а слідчий:

— »На спину, на спину! Волохатою догори польська бл...«

Їх зібралось кілька, і прокурор Груша з ними. А потім до мене:

— »Роздягайся, петлюрівська сволоч!«

— Що я мав робити? Роздягнувся, — і старий селянин заплакав.

В камері була мертва тиша. Навіть Гусан Облий сумно дивився в підлогу. Погребнюк тихо промовив:

— Говоріть далі. Коли почали, то кінчайте.

Селянин продовжував:

— »Вилазь на неї й совокупляйся!« — сказав слідчий.

— Бог з вами! Я вже старий. Та й молодим того не робив би з чужою жінкою.

— »У нас будеш! — заскрипів зубами слідчий і почав мене прати тією гумовою кишкою. — Вилазь петлюрівський бандит!«

— Я почав лягати на Ванду, а він мене гумою по ср...

— »Ах ти, петлюрівська морда, баби захотів?« — і стягнув мене на підлогу. Били мене носками чобіт. Я знепритомнів, а вони тоді витягли з мішка ризи, одяглися, як попи в церкві, вставили Ванді між ніг свічку, запалили її й почали співати блюзнірських пісень та вдавати, ніби відправляють панахиду. Свічка топиться й гаряча стеарина капає Ванді на живіт. Вона почала плакати. Прокурор Груша крикнув:

— »Мовчати, коли правиться панахида!«

— Я ж старий дурень не стерпів і сказав: Як вам не соромно знущатися з жінки? Чи ви не мали матерів? А вони тоді, як звірі, накинулись на мене. Я вже не пам'ятаю, що сталося з Вандою, не пам'ятаю, що було зі мною.

— Да, хороша історія. Це я завоював вам советську власть, і за це тепер разом із вами, — промовив Гусан, але вже не танцював »шаміля«.

* * *

Михайло Погребнюк, вислухав розповідь селянина з Гульська, доповнив слідчі методи енкаведистів:

— Я сидів в одній камері з чоловіком Ванди. Він дуже боявся, щоб її не арештували. Кати знали, що він любить свою дружину й страшили його її арештом. До речі, він сам німець з Поволжя, на прізвище Кріст. Був капітаном у 156-му кінному полку, яким командував Корішков, тут же в Новоград Волинському. Слідчі приписували Крістові шпигунство на користь Німеччини, а коли їм не вдалося змусити його прийняти обвинувачення, перекваліфікували статтю на шкідницьку діяльність. Розуміється, били на слідстві, і він, щоб уникнути катувань, придумав історію, нібито з дурчення командира гарнізону генерала Зусмановича (він уже

був раніше арештований) нищив червоноармійців і коней. Наказував червоноармійцям вирізувати шинглі й ними годувати коней. Від цього дохли коні й виходили зі строю червоноармійці.

Слідчий записав це зізнання капітана Кріста. Він веселий, що уник катування повернувся від слідчого. У камері арештанти сміялися, а хтось сказав: »Завтра слідчий вріже тобі шингелів«. І так воно сталося.

На другий день слідчий викликав Кріста й зразу накинувся на нього: — »Ти, сукин син, будеш насміхатися з органів безпеки?« А він спокійно відповів: »Ви знаєте, що я не є шпигун і не шкідник, а вимагаєте від мене безглузкого признання. Отож я й придумав історію, щоб перестали мене мучити«.

Крістові ця видумка коштувала життя. Перед ранком він ліз від слідчого на чотирьох. Його били кілька слідчих. Кріст був рослий, атлетичної будови чоловік. Слідчий покликав собі на допомогу інших костоломів. Били спочатку гумою по спині й животі, а потім звалили на підлогу, і один із слідчих скакав із стола на його груди, щоб відбити легені. Кріст витримав те мордування, бо кажу вам, був надзвичайної будови.

Нічого не добившись, слідчий думав поставити Кріста »на стійку«. Це значить поставити у коридорі обличчям до стіни й тримати без їжі й снання, аж поки він втратить свідомість, а тоді, опритомнівши, підпише зфальшоване обвинувачення. Крістові придумали інше. Роздягли його наголо й прив'язали дояць гирю вагою п'ять кілограмів. За годину прив'язали двокілограмову гирю і так поступово збільшували вагу гир, аж поки він знепритомнів. Від такого способу катування збурилась кров навколо статевих органів і почорніли стегна та на живіт. Після того Кріст був зі мною у камері два дні. Марив у гарячці, щось говорив про Ванду. Його забрали і напевне розстріляли, бо більше його ніхто не зустрічав, — закінчив Погребнюк.

В камері було тихо. Наум думав про Гафійку й маленьку Лесю. Він не міг зрозуміти причини його арешту. Адже працював сумлінно. Брав участь у громадському житті, хоч тієї праці не любив усіма фібрами своєї душі. Керував самодіяльним драматичним гуртком молоді й нікому не робив кривди, хоч на те були підстави. Не всі вчителі ставилися сумлінно до своїх обов'язків, особливо комсомольці, і йому, як завпедові, треба було їх підтягати. Він розумів, що більшість

учителів не були відповідно підготовлені, і треба з ними працювати. Але були й такі, які поводитись нахабно. Кри-вобочко й Петренко безсоромно займалися провокаціями, були сексотами.

Погребнюк, глянувши на задуманого Наума, промовив:

— Друзе, не сумуйте. Все йде за діалектичними законами: арешти, заслання й розстріли є закінченням єдності протилежностей.

Наум розсміявся й запитав Погребнюка:

— А за якими законами посадили вас?

— За тими самими, — спокійно відповів Погребнюк і запитав Гусана Облого, який дивився в щілину «козирка» на подвір'я НКВД.

— Що ти там бачиш?

— Е, душа лубезной, девушки ходят по саду, а сад оживає.

— Що тебе цікавить: сад чи девушки?

— Девушки, девушки, дружок! — І Гусан, наслідуючи дівчат, випинав груди, вихилясто ходив по камері та закопирякував губи. Все це він робив, як справжній актор.

— Ви не сказали, в чому обвинувачують вас, — промовив Наум до Погребнюка.

— За ту ж фашистську повстанську армію, будь вона проклята! В перший день арешту я думав, що Артем'єв жартує, що мене викликали в якійсь іншій справі. Коли я прийшов до нього, мене навіть не спитали перепустки, бо там всі мене добре знають. Артем'єв говорив спокійно, а потім підсунув листок паперу і сказав:

— Напишіть свою біографію.

Я запитав: для чого?

— Ви арештовані, — відповів Артем'єв.

— Якщо я арештований, то дозвольте повідомити дружину.

— Забагато ви хочете, громадянине Погребнюк.

— Я до нього: — Товаришу Артем'єв!

— Який я тобі товариш, фашистський гаде? — крикнув Артем'єв.

Тоді я зрозумів, що масові арешти є спеціальною політичною партії стосовно українців. Правда, арештовували й ламали ребра комуністам інших національностей, навіть жидам, а нашого брата, товаришу Дубогриз, тут було битком набито. Значить, дивись у корінь, як казав Кузьма Прутков. Кожен, хто почуває себе українцем, незалежно від його соціального походження, партійности й заслуг — всі для НКВД є фашисти. Розумієте? А ви ще й викладаєте українську літера-

туру, прищеплюєте молоді національну гідність. Це вже, крім фашизму, ще й петлюрівщина.

Наум усе те розумів, але вдавав, що не розуміє, і говорив, що в органи безпеки пролізли чужоземні агенти, щоб підірвати советську владу. Погребнюк нахилився до Наума і прошепотів:

— Комунізм — це лише параван, за яким ховається російський шовінізм. Ідейних комуністів уже немає. А хочеш бути комуністом, зречися не лише рідної мови, а й рідну матір, прославляй імперських катів, починаючи від Івана Грозного і до сучасного... — і Погребнюк промовив з іронією: — Як ви думаєте... хто він?

— Нехай йому чорт! — тихо сказав Наум, але не назвав імени Сталіна.

* * *

Наума довго не тримали в окружному відділі НКВД Новоград Волинського. І хоч він не підписав «двохсотки», тобто статті кримінального кодексу, яка означає закінчення слідства, його вивезли в Житомир. Там вкинули в 47-му камеру, в якій уже був один лисий чоловік. Наум глянув на того чоловіка, що сидів під стіною, підібгавши під себе ноги, і привітався. Незнайомець схопився на ноги, підійшов до Наума і промовив:

— Я звуся Іван Лєґар. А як ви?

— Наум Дубогриз.

— От і познайомились. А звідкіль вас привезли? — запитав Лєґар.

Наум розказав усе про себе, що можна говорити людині при першій зустрічі.

— От і добре. Тепер удвох буде веселіше.

— Очевидно, так. Але скажіть, як тут у Житомирі?

— Так, як в областній в'язниці. Правда, тут наші тілохранителі в темних уніформах. Іноді заходить оперуповноважений НКВД. Тюремна обслуга гостра, як і всі інші енкаведешники. Вони такі самі собаки як були ще півроку тому. Це все залежить від настрою в центрі. Якщо п'яний Сталін проспиться в доброму настрої, то й в'язням дещо попускають. Принаймні наглядачі не штовхають у спину ключами.

— Ця в'язниця виглядає трохи приємніше від інших, — завважив Наум.

— О, так! Це подарунок Миколи Другого для українців. Її збудовано для нас перед початком Першої світової війни. Під-

логи в ній дерев'яні, у камерах широкі вікна, але Єжов наказав закрити їх »козиркам«, щоб арештанти нічого, крім клаттика неба, не бачили. А знаєте історію цієї в'язниці?

— Ні, не знаю, — відповів Наум.

— Проектував і будував цю в'язницю інженер на ім'я... чорт забері, вискочило з голови! Він збудував її на 365 камер, крім різних допоміжних приміщень. А коли закінчив будувати, то й сам сюди попав.

— Що ж він учинив?

— Крав будівельні матеріали й недалеко річки Тетерева збудував собі два розкішних будинки, щось на двадцять квартир. Контрольна комісія це розкрила й скерувала справу в суд. А суд, ніби в насмішку, присудив інженерові відсидіти в кожній камері цієї ж в'язниці по одному дню. Говорили, що він із сорому на другий місяць повісився. Як бачите, перший в'язень цієї тюрми був її будівничий. До речі, ви вже підписали »двохсотку« й тепер чекаєте на суд!

— Ні, я відмовився підписати, але слідчий сказав, що справа закінчена, — пояснив Наум.

— В цих камерах сидять ті, що чекають на суд. Я спочатку сидів у Попельні й мене привезли в Житомир ще до закінчення слідства. Сидів у камері з підслідчими, а тепер тут чекаю на суд. Мені пришили збройну організацію, яка мала б повалити советську владу й реставрувати Українську Народну Республіку. А що вам чіпляють?

— Це саме й мені пришивали, але не з того кінця почали, і їм не вдалося. Потім перекваліфікували справу на статті 54-10 та 56-21.

— 54-10 — це антисоветська пропаганда, а що значить 56-21?

— 56-та означає націоналізм.

— О, то ви хоч молодий, але заслужили вище, — з іронією промовив Лєгар, — бо мені, як колишньому петлюрівцеві, дали лише організацію.

— А ви були в Петлюри?

— Звичайно. Кожен дорослий і здоровий українець мусів служити у війську своєї держави. Я почав військову службу ще в царській флоті. Служив на лінкорі »Імператриця Єлизавета«.

— Цікаво. Розкажіть щось про морську флоту, — попросив Наум.

— Я був покликаний на військову службу в 1915 році і призначений у чорноморську флоту. Тоді я був здоровий, і

ще не мав лисини. У флоту брали рослих і гарних хлопців. В чорноморській флотії служили переважно українці, хоч називали себе хахлами або просто православними. Було багато старшин українців, але капітаном лінкору був російський аристократ із зубожілих поміщиків.

Після загального морського вишколу мене приділили в адміністративну частину, бо я мав освіту за чотирикласне міське училище. Майже всю службу був головним скарбником лінкору. Служити було добре, бо на такому кораблі було безпечно. Це ж плаваюча фортеця, якої гарматні не брали, а з повітря тоді ще не вміли бомбити, бо літаки були малі й не могли нести на собі великі бомби. Лінкор мав на кожному борту по дванадцять тяжких гармат, а разом двадцять чотири. Залога мала близько трьох тисяч чоловіка. Це була потужна військова сила. Правда, ми мало брали участі у боях, а більше гуляли в портах.

З вибухом революції вся наша флотія перейшла під український прапор, а то що написав Корнійчук у «Загибелі ескадри» — большевицька брехня. Флотські офіцери були свідомі українці і вели серед матросів національну пропаганду. А проте самі події пробуджували національні почуття. Росіяни пристосовувались до нас і мовчали. Коли ми стояли в Новоросійському порті, приїхав Лейба Троцький намовляти моряків переходити на большевицьку сторону. Його хотіли бути втопити, він ледве вирвався і з допомогою большевицьких агентів утік на берег. Але коли німці розігнали Центральну Раду й проголосили колишнього царського генерала Павла Скоропадського гетьманом України, то ті ж німці вирішили перебрати нашу ескадру. Нам не було виходу, і ми ухвалили затопити кораблі, щоб не дати їх німцям і большевикам. Довго мітингували, бо большевицькі агенти баламутили моряків, але таки перемогла українська сторона. Ескадру затопили. Виходячи з кораблів, моряки цілували поклади, плакали і розходилися хто куди. Я мав при собі багато грошей і думав добратися додому та купити землі. Знаєте, наш селянин думає лише категоріями хлібороба й до політики байдужий. Це й погубило нашу державність.

Коли я приїхав у своє село Романівку, то зустрівся з Максимом Рильським. Він був на два роки молодший від мене, але вже писав вірші й був палким українським патріотом. Ми разом з ним були в українській армії, а потім разом ховалися три роки від Чека. Тепер, як ви знаєте, Рильський

велика людина, та тільки не знаю, чи втримається він на поверхні, — закінчив Легар свою епопею.

— А що ви робили до арешту? — запитав Наум.

— Я не ловив гав. Побачивши, що під большевиками господарювати важко, пішов учитися. Закінчив інститут і викладав українську мову, а тепер, як бачите, ми разом.

— Значить, ми пішли за покликом душі, і тому спецколегія надасть нам звання ведмежих пастухів на півночі, — сказав Дубогриз.

— Якби на тому скінчилось, а то може прийдеться добувати золото з сибірських надр і там розгубити свої кістки.

* * *

Наум мучився, нервувався і ходив з кутка в куток камери; думав про родину та змарновану молодість. Йому ж 28-ий рік, а стільки позаду пережитих подій. Уся молодість пройшла в борсанні із злиднями, в мандруванні у советській заплутаній, антинародній системі. Здавалось, що ситуація змінилася після розкуркулення, колективізації, масових арештів та голодних років, і тому він одружився, щоб влаштувати особисте життя, завести родинний затишок і примиритися з дійсністю. В політику не втручався, активно займався громадською працею. Назовні був цілком советський громадянин, маскувався у власній шкаралупі, криючись від усіх з власними почуттями.

Легар, лажечи на підлозі, на пальті, промовив до Наума:

— Друже, не задумуйтеся, не отяжуйте власне серце чорними думками. Цим справи не поправите, бо власної долі ніхто не перескочив, а ви ще молодий. За вашого життя пропливе багато води в річках, і не виключене, що на чистих хвилях припливете до кращого майбутнього. Поговорімо про щось. У Розмові час проходить швидше і на душі легше.

— Ну й що ж, як говорити, то й поговоримо, — погодився Наум.

— Розкажіть щось про себе, я вже оповідав про себе. Так би мовити, про свою одісею. Тепер черга за вами.

— Не знаю, з чого починати. Я не пройшов у житті такого бурхливого шляху, який ви мали нагоду пройти.

— От розкажіть, де ви вчилися, — попросив Легар.

— Я вчився скрізь, — почав Наум, — де тільки можна було зачепитися. В Київському меліоративному технікумі, в Зоотехнічному інституті, був два тижні в Одеському банківському інституті, був місяць в Київському інституті шкіря-

ної промисловости, закінчив літературні курси при НКО, а минулого року склав державні іспити в Житомирському педагогічному інституті, — перерахував Наум.

— Значить вкусили з кожної галузі по яблучку. А чого ви так літали? — запитав Леґар.

— Так, дещо вкусив, але дійсність не дала з'їсти, хоч навчила пристосовуватись. А літав тому, що мене гонили, як вовки зайця.

— На щастя, мене не переслідували, аж тепер підчепили сталінським гаком, — сказав Леґар і запитав: — Як там у Новоград Волинському? Тож прикордонна смуга, і там напевне рубають без перебору.

— О, так! Полетіли всі партійні божки, а найбільше у військових частинах. З великих начальників чув про генерала Зусмановича та Колісниченка, — сказав Наум і запитав: — А що ви бачили тут?

— Я тут був тільки в загальній камері ч.17. Там сиділи самі військові. Був один полковник, який розповів про начальника Житомирського гарнізону генерала Криворучка.

— Цікаво, що ж він розповідав?

— Це довга історія, — сказав Леґар, але я розкажу те, що чув: Криворучко походив із села, з Житомирщини. У час війни з армією УНР молодим хлопцем, під впливом большевицької пропаганди, пішов у партизани до Боженка. Чули про нього.

— Навіть багато. А минулого року бачив у Житомирському театрі п'єсу, в якій прославляють Щорса й Боженка.

— Отож, прославляють тих, яких не треба згадувати. Боженко був із поліщуцьких мужиків. Малописьменний, вульгарний, п'яниця, але його природа обдарувала фізичною силою й душею садиста. Він zorganizував із сільських п'яниць та грабіжників партизанську банду, яка пізніше влилася в дивізію Щорса. А в 1919 році, коли большевики витиснули Петлюру з Києва, Боженко взяв собі за полюбовницю оперову артистку. Молода й красива артистка ненавиділа потвору Боженка, але не мала сили вирватися від нього. Між іншим, десь під Коростенем до Боженка приїхала його дружина, неписьменна, як і він, селянка. Хтось із його охоронців доповів Боженкові, що до нього приїхала дружина й хоче прийти в штаб. Що з нею робити? — Розстріляти! — наказав Боженко, і його бандити розстріляли нещасну жінку. З артисткою вийшла та сама історія, але вже з наказу Щорса.

— Що з нею сталося? — запитав Наум.

— В 1919 році, щоб позбутися Боженка, отруїла його й намагалась втекти, але її зловили і розстріляли зразу після смерти Боженка. Пізніше більшовики прославили Боженка, як героя революції. От такі герої допомагали Москві завоювати Україну! А щодо Криворучка, то він виявив військовій здібності в дивізії Щорса, і пізніше закінчив у Москві військову академію. Начальником Житомирського гарнізону призначили його не так давно, коли він уже був у ранзі комкорпусу. Я бачився з ним кілька разів. Виглядав гарно. Трохи вищий від вас, але широкоплечий і добре збудований. На відміну від наших доморослих малоросів почував себе українцем, як наші націонал-комуністи.

У зустрічах з українцями-червоноармійцями говорив по-українському. Не цурався своїх людей, червоноармійці його любили, а енкаведисти підозрівали. Був одружений з бердичівською жидівкою, дочкою колишнього друкаря, яка була пріма балериною в Київській опері. Пізніше з нею розвівся і виявляв зневагу до жидів. Може це й спричинилось до його арешту.

Одного літнього дня 1937 року Криворучка викликали в обласне управління НКВД. З ним говорив слідчий жид, який нібито зацікавився новою зброєю. Тоді саме старшинам видали нові пістолі. Криворучко, нічого не підозріваючи, дав пістолю слідчому. Той відразу сховав її в шухляду свого стола і сказав, що він арештований. Криворучко був нагороджений за заслуги у громадянській війні орденом «Красного Знамені» і за бойову підготову гарнізону орденом Леніна.

Коли слідчий зажадав, щоб Криворучко зняв ордени, він сказав: «Ти не нагороджував мене й тобі я їх не дам!» Слідчий зірвав ордени й кинув їх на підлогу, крикнувши: «Дурак, тішитись бляшанками!» Криворучко схопив дубового стільця й розвалив ним голову слідчому. З інших кабінетів збіглися щось із восьми слідчих і поламали Криворучкові троє ребер.

Після цього Криворучка забрали до Києва. Енкаведисти вирішили спрепарувати щось ніби штаб української фашистської повстанської армії, у склад якого мали б уходити: командувач Харківської військової округи генерал Дубовий, нарком освіти Затонський, нарком комунальних справ Порайко, генерал Криворучко, командир мехбригади Колісниченко, завідувач відділу народної освіти Арцюх та інші. Криворучка допитував слідчий жидівського походження, ви-

магаючи від нього потвердження приналежності до того штабу. Дуже темпераментний Криворучко кинувся на слідчого зі словами: «Паскудий жиде, будеш обвинувачувати мене в зраді Советського Союзу!» — і відірвав йому вухо. Але Криворучка не розстріляли, бо за нього заступився Ворошилов, ніби сказавши Сталінові: «Якщо переб'ємо таких командирів, то ким будемо воювати?» За розпорядженням Берії його привезли назад у Житомир і кажуть, що тут звільнили. Але напевно цього я не знаю.

* * *

Сонячного ранку 13 серпня 1939 року Наума Дубогриза везли в «чорному вороні». Штурпак, що сидів у тій коробці з вікном над головою, нічого не говорив. Наум і не думав його питати, бо догадувався, що везуть його в суд. У якому будинку й на якій вулиці той суд, Наум не знав, але коли «чорний ворон» раптово спинився, аж штурпак посунувся на лавці, догадався — приїхали в соціалістичне чистилище. Хтось (ззовні відімкнув двері й бовкнув: «Виходь!»).

Наум вийшов і побачив, що він на подвір'ї триповерхового будинку. Його повели чорним ходом по брудних, запльованих і закиданих недокурками східцях.

Вийшли на третій поверх. І, о Боже милостивий, у коридорі побачив він Гафійку й матір. Вони не помітили Наума, і він гукнув: «Добридень!» Але штурпак негайно пхнув його в якісь двері, які з тріском за ним зачинилися.

Він опинився в невеличкій кімнаті без вікон і меблів. Десь коло десятої години ранку інший штурпак по коридору завів Наума в простору кімнату з довгим столом, накритим зеленим сукном. Ліворуч дверей стояли два стільці. Штурпак звелів Наумові сісти, а сам став біля нього, тримаючи руку на жовтій кобурі, з якої виглядала ручка нагана.

У кімнату ввійшов високий і худий чоловік з горбатим носом, а за ним молода жінка, чоловік середнього росту і ще один опецькуватий чоловік без лівої руки з круглим червоним обличчям. Останнім ішов товстий, в окулярах у роговій оправі чоловік. Всі ті люди були виразно семітського походження. Вони посідали біля стола. В центрі розсівся високий з горбатим носом. За хвилину він піднявся і за ним повставали всі інші. Штурпак крикнув до Наума: «Встати, суд іде!» Потім наказав Наумові підійти ближче до стола і горбоносий промовив: «Я — Суховій, голова спецколегії Житомирського обласного суду», — а показав праворуч себе на

жінку та ліворуч на чоловіка і сказав: — »Ще члени колегії«, показав на лівий край стола і сказав: »Прокурор Ручко«, — і, обернувшись на правий кінець стола, закінчив: — »Оборонець Вінарський«. Всі знов посідали. Наум подумав: »Ось цей жидівський синедріон буде мене судити на моїй прадідівській землі за те, що я народився українцем«. Він перший раз був у цій советській інституції, що називається судом.

Енкаведист наказав Наумові сісти на стільці перед столом, а сам відійшов до дверей. Наум мовчки дивився на похмурі обличчя. Суховій, поправивши на носі окуляри, перелисткував Наумову »справу« і запитав: — Підсудний, чи маєте якісь запитання?

Наум сказав: — Ні, не маю.

Після зачитання анкетних даних Суховій прочитав довге обвинувачення, яке кваліфікувало Наума Дубогриза, як запеклого ворога народу, що вів пропаганду супроти вождів партії й уряду, висловлював контрреволюційні погляди, під час лекції з української літератури прищеплював учням зневагу до партії, розпалював у них націоналістичні почуття, і виявляв антисемітські настрої. У тому обвинуваченні було стільки »страшних гріхів«, що Дубогриза треба було б зразу спалити й розвіяти його попіл. Закінчивши читати те безглузде обвинувачення, Суховій запитав:

— Підсудний Дубогриз, визнаєте себе винним?

— Ні, не визнаю! — відповів Наум.

— Ви не можете відмовлятися! Ви підписали протокол слідства.

— Ні, я його не підписував, — заперечив Наум.

— Ось ваш підпис, — сказав Суховій.

— Прощу показати, — спокійно промовив Наум.

Голова спецколегії підсунув »справу« на край стола, перед яким стояв Наум, буркнув: — Ось дивіться ваш підпис. — Наум глянув на »справу« і сказав: — Неправда. Я розписався під приміткою, в якій власноручно написав: »Усі ці пункти обвинувачення зфальшував слідчий Дементьев, а тому я їх не признаю, в чім і розписуюсь«.

— Підсудний, ви знаєте, що вас обвинувачується по статтях 54-10 частина друга та 56-21? — запитав голова спецколегії.

— Так, я знаю, але ці обвинувачення не признаю, — але суддя не дав йому договорити:

— Підсудний, ви не на мітингу, а перед радянським судом.

Прошу відповідати на запити.

— Я ж і відповідаю! — крикнув Дубогриз, аж переглянулись між собою члени суду. Тоді суддя звернувся до прокурора:

— Що ви скажете, товаришу Ручко?

Прокурор сказав коротко:

— Я признаю обвинувачення правильним і прошу викликати свідків.

Першого свідка привели Ольгу Осадчук, ученицю 9-ої класи, яка мала низькі оцінки з усіх предметів. Поза школою вона проводила час здебільше із старшинами червоної армії, і Наум не раз висловлював їй догану за погану поведінку. Слідчий Дементьєв, як «ображену» завпедом і поставив її у свідки. Осадчук думала, що її фальшиві свідчення залишаться таємницею в НКВД, і тепер, ставши віч-на-віч із своїм учителем, не знала, як їй вийти з того прикрого становища. Суддя запитав Осадчук:

— Ви знаєте підсудного Дубогриза?

— Так, — ледве чутно промовила Осадчук.

— Ви підтверджуєте свої свідчення?

— Так, — тремтячим голосом промовила дівчина, не дивлячись на Наума.

— Підсудний, що ви скажете на це? — запитав суддя.

— Я прошу прочитати свідчення, — сказав Наум.

Суддя порадився з членами суду і звернувся до Дубогриза:

— Суд вважає свідчення Осадчук за правильні.

— Я вимагаю прочитати свідчення учениці Осадчук! — повторив підвищеним тоном Дубогриз. Дівчина почала плакати. Суддя, щоб вона не пошкодила справі, сказав енкаведистові вивести її із залі суду.

Наступного свідка викликали Кривобочка. Клипоногий Кривобочко з острахом підійшов до стола. Обличчя в нього посіріло, а сині губи нервово сіпались. Очевидно слідчий Дементьєв обіцяв йому, як і Осадчук, тримати свідчення в таємниці. Наум Дубогриз ніколи не критикував перед Кривобочком советської влади і був з ним у добрих відносинах.

— Свідку, ви підтверджуєте ваші свідчення проти підсудного? — запитав Суховій.

— Так, — сказав Кривобочко.

— Ну, підсудний, ви ж чуєте, що й другий свідок підтверджує.

— Прошу свідка повторити свої свідчення супроти мене, — звернувся Наум до Кривобочка.

Кривобочко мовчав.

— Свідку, що ви скажете в справі обвинувачення колишнього завпеда вашої школи? — запитав суддя.

— Я познайомився з ним у серпні 1938 року, коли отримав призначення в ту школу. Завпед Дубогриз прийняв мене добре. Допоміг влаштуватися на квартирі і взагалі ставився до мене добре. Я не маю ніяких особистих поррахунків з ним. Але він чоловік хитрий і відверто нічого не говорив. Я знаю, що він не любить радянської влади, — закінчив Кривобочко.

Оборонець Вінарський: — Товариші судді, дозвольте запитати свідка.

Суховій дозволив.

— Свідку, Кривобочко, — звернувся до нього оборонець, — ви сказали, що підсудний не любить радянської влади. В чому виявляється його нелюбов? Що він говорив проти радянської влади?

Кривобочко переступав з ноги на ногу, його сині губи тремтіли, вуха налилися кров'ю, ніби судили його, а не Дубогриза. Наум мовчки дивився в його очі.

— Свідку, відповідайте на запитання оборонця, — звернувся суддя до Кривобочка.

— Я вже сказав... Я... я не знаю більше нічого.

Суддя прочитав щось у паперах, а потім знов до Кривобочка:

— На слідстві ви сказали, що підсудний висловлювався критично супроти радвлади, що він хоче самостійної України, яку намагалися створити буржуазні запродавці Грушевський і Петлюра у 1918 році. Ви підтверджуєте це свідчення?

— Я такого не казав.

— Ви ж його підписали! — крикнув злісно Суховій.

— Я не знаю, що написав слідчий. Я говорив, що коли були Грушевський і Петлюра, то я втік від мобілізації. А Дубогриза я знаю мало, бож працював у Житомирському районі.

Суховій знову пошептався з членами суду і сказав:

— Свідку Кривобочко, ви вільні. Покличте Галину Стасюк.

Увійшла Галина Стасюк. Молода, гарна вчителька, йшла впевнено, високо несучи свою голову. Перед столом вона зустрілася очима з очима Наума і зачервонілась.

— Ви знаєте підсудного? — запитав її суддя.

— Так.

— Коли ви познайомилися з ним?

— У 1936 році я застала його в школі завпедом. Я мусіла звертатися до нього у різних справах, — почала розповідати Стасюк, але оборонець Вінарський урвав її розповідь запитанням:

— Як повадився громадянин Дубогриз з учителями, зокрема з вами?

— Добре.

— Ви підтверджуєте ваші свідчення проти підсудного? — запитав суддя.

— Я, я не знаю...

— Чого ви не знаєте! — крикнув Суховій, ударивши кулаком по столі.

Галина Стасюк почувала себе дуже прикро. Родом із Гоголева з-під Києва, після закінчення Київського педагогічного технікуму прибула вона в Новоград Волинський і одружилася з Кузьмою Петренком. Їхнє подружнє життя було нещасливе — сварки переходили часом до кулачної розправи. Дубогризіві, як завпедові, приходилось розбирати їхні скарги і мирити їх.

Стасюк глянула на Наума і запитала голову суду:

— Що саме я маю підтвердити?

— На слідстві ви сказали, що підсудний Дубогриз вихваляв ворога народу Грушевського, а Кагановіча називав паскудним жидом. Казав він так? Говоріть! — наглив суддя.

— Я приятелювала з його дружиною...

— Я вас про це не питаю! Скажіть, що він говорив про Грушевського?

— Дубогриз колись розказував про його похорон.

— Ну, що він казав?

— На тім похороні... це було в Києві на Байковому цвинтарі. Я знаю той цвинтар... — промовила, запикаючись Стасюк, але суддя її перервав:

— Нас не цікавить цвинтар! Кажіть, що говорив підсудний про Грушевського?

— Говорив, що то був величний похорон, і на тому похороні виступав нарком освіти Затонський, який хвалив великого вченого.

Судді не сподобалося таке свідчення, в якому згадувалось Затонського, бож советська влада проголосила його ворогом народу, і він сказав штурпакові вивести Стасюк, а покликати свідка Короленка.

У залю суду ввійшов Леонід Короленко, який народився під Уманем у селянській родині. В школі він викладав біо-

логію і дружив з Наумом. Взимку вони ходили разом полювати, а влітку купалися в Случі. Короленко був членом партії, але в нього не було партійного чванства. Був незадоволений політикою партії супроти селянства, обурювався проти примусової передплати державної позики, як і всі громадяни СРСР, бож ту позичку держава ніколи не повертала. Можливо боявся, щоб Дубогриз не сказав щось про нього в суді, і тому свідчив об'єктивно.

— Свідку Короленко, ви знаєте підсудного Дубогриза? — спитав голова спецколегії.

— Я з ним дружив.

— Дубогриз висловлювався супроти радвлади?

— Я від нього такого не чув.

— Як не чули? Ось ваше свідчення, яке ви підписали.

— Я його не підписував?

— А що ж ви підписали?! — закричав Суховій.

— Чого ви кричите? Я не знаю, що там написано. А говорив я слідчому Дементьеву те, що й Петренко. Нас разом викликали до НКВД, і слідчий посилався на те, що така розмова відбулася в присутності Петренка.

— Яка розмова? — наглив суддя.

— Одного разу, вже не пригадую коли, ми йшли купатися на Случ. Попри нас проїхав у новій «емовці» секретар міськпарткому товариш Чапленко, — говорив Короленко, але суддя обірвав:

— Я вас не питаю про Чапленка! — Чапленко був заарештований ще в 1937 році, і він його засудив на кару смерти. Та й взагалі не хотів, щоб свідок згадував колишніх комуністів, затаврованих, як «вороги народу».

— Тож ми йшли, — продовжував Короленко, — і тут якраз проскочила друга «емовка». Кузьма Євгенович сказав: «От у нас радянська техніка, не те, що в капіталістів».

— І що ж далі?

— А товариш Дубогриз. . .

— Не товариш! Він підсудний, — злісно крикнув суддя, аж Короленко знітився й замовк.

— Розповідайте, що говорив підсудний.

— Підсудний? — і Короленко глянув співчутливо на Наума, — переказав слова Леніна.

— Які слова?

— Ленін сказав, що царська Росія відстала в технічному відношенні від передових капіталістичних країн на сто років, і нам треба їх догнати й випередити. А Дубогриз сказав:

»Алеж капіталістичні країни не стоять на досягнутих успіхах«.

— Ви вільний, — сказав суддя, і звелів покликати Кузьму Петренка.

У залю ввійшов коротконогий, товстенький, кругловидий, з маленькими очима Кузьма Петренко. Походив він із села Пухівки Броварського району. Малорозвинутий, з тих, що хоч і скінчили середню школу, але мало залишилося в їхніх головах. Як комсомольця його прислали викладати у старших клясах суспільствознавство. Через кілька років він став членом партії і його призначили директором середньої школи. Це був чисто советський парадокс!

Наумові прийшлося працювати під рукою Петренка, який не міг навіть скласти розкладу лекцій для учнів старших клясів. Дубогриз ігнорував Петренка, і це стало причиною, що він рішив довести свою зверхність над Дубогризом з допомогою НКВД.

— Ваше ім'я й прізвище? — запитав суддя Петренка.

Петренко подав усі відомості про себе: своє походження з бідняків, з якого року комсомолец, коли став членом партії.

— Ви знаєте Дубогриза Наума? — запитав Суховій. Петренко сказав, що знає з 1935 року.

— Ви підтверджуєте ваше свідчення з попереднього слідства?

— Так, підтверджую, — поспішив сказати Петренко.

— Підсудний, що ви скажете на своє оправдання?

— Не знаю, які подав свідчення Петренко. Прощу мене поінформувати. Те що ви сказали, ще не є доказом. Доведіть мою вину фактами.

— Свідок, повторіть ваші свідчення, — звернувся Суховій до Петренка. Той відкашлявся, прижмурич оченята і сказав:

— Дубогриз висловлювався проти вождя Сталіна. Він також критично висловлювався проти індустріялізації й вихваляв буржуазних націоналістів.

Дубогриз до судді:

— Дозвольте запитати свідка!

— Ніяких запитань! Свідок виразно доводить вашу ворожу діяльність і ваші націоналістичні переконання. . .

— Прощу суд підходити до справи справедливо, коли вирішується питання про життя людини! Нехай і маленької людини. Те, що сказав Петренко — злісна демагогія, викли-

кана особистими порахунками. Хай подасть факти, обставини й час, коли я говорив щось подібне.

Кругле обличчя Петренка налилося кров'ю.

— Скажіть, коли підсудний критикував індустріалізацію нашої країни, — звернувся Суховій до нього.

— Це було в липні 1938 року, саме в той час, коли попри нас проїхав автомобіль М-1, — сказав Петренко і витер спотіле обличчя.

— Ти пам'ятаєш точно, що це було в липні? — запитав Наум.

— Так, у липні!

— Хто їхав у тім автомобілі? — запитав Наум.

— Секретар міськкому партії Чапленко.

— У чому ж полягала моя пропаганда?

— Ти критикував радянську техніку.

Наум Дубогриз, не стримуючи обурення, сказав:

— Громадяни судді, свідок говорить неправду. Він заявив, що в автомобілі парткому їхав Чапленко. Зверніть увагу — їхав ніби у липні 1938 року, а як вам відомо Чапленко був заарештований ще в квітні 1937 року. І друге: з першого липня 1938 року по 15 серпня я був на сесії Житомирського педінституту, про що можна документально ствердити. Крім цього Петренко з кінця червня і до половини серпня був на вакаціях у своїх батьків під Києвом.

— А про товариша Калініна казав, що він поміщик! — крикнув Петренко.

— Неправда! — спокійно заперечив Наум.

— Товариші судді, Дубогриз також хвалив Грушевського та Петлюру, глузував з євреїв, — не вгавав Петренко.

Наум, не витримавши, схопив перед носом судді карафку з водою і ударив Петренка по голові. Забряжчало скло, і по круглому обличчі Петренка потекла кров. Вартовий уже тримав Наума за руки. Петренка вивели з залі, вийшли і судді, крім вартового, який стояв біля Наума з наганом у руці. Очі Наума горіли від злости, він закусив пересохлі губи, на яких виступили краплинки крові.

— Громадянине охоронник, дайте напитись води, — промовив Наум, але той не обізвався. Мовчав, тупо дивлячися на Наума.

За якусь годину судді знову зайняли свої місця за столом.

— Суд продовжує засідання, — промовив Суховій і звернувся до прокурора: — Товаришу прокурор, прошу до слова.

Прокурор Ручко встав, поглянув на Наума й почав довгу

промову. Перераховував вигадані злочини підсудного, його фашистські погляди, антисемітизм і закінчив тим, що Наум Дубогриз — небезпечний ворог народу, якого треба покарати найвищою мірою соціального захисту — розстріляти.

Наум знав, що його не помилують, як і знав те, що ніякого злочину не поповнив супроти советської влади.

Після промови прокурора суддя покликав до слова адвоката Вінарського. Той поправив на носі окуляри і витер білою хусточкою м'язисті губи. Говорив коротко. Якби він навіть хотів боронити підсудного, то однаково ніякого впливу його слова на рішення суду не мали б. Але, сказав: приймаючи до уваги походження підсудного з трудової класи та його молодий вік і політичну недосвідченість, вирок треба зм'якшити.

— Підсудний, ваше слово! — сказав Суховій.

Наум, переступивши з ноги на ногу, що чогось терпли, почав:

— Як ви самі розумієте, всі ті фальшиві обвинувачення можуть лише пошкодити соціалістичному суспільству. Свідки, як ви могли переконатися з їх виступів підставлені слідчим Дементьевим. Говорячи неправду, вони не довели ніяких моїх злочинів. На якій же підставі ви можете засудити мене? А тому, що я не поповнив ніякого злочину супроти радянського суспільства й держави, то й не маю про що просити суд, — закінчив Наум Дубогриз.

Суддя оголосив перерву і суд пішов на нараду.

* * *

— Встати! — крикнув енкаведист, коли в залю зайшли члени суду. Суховій зайняв своє місце за столом і почав читати вирок:

»Іменем Української Радянської Соціалістичної Республіки Житомирська спецколегія обласного суду на закритому засіданні 13 серпня 1939 року розглянула справу громадянина Дубогриза Наума, — і, перерахувавши, навіть його біографію та всі звинувачення, закінчив: — А тому на підставі статті 54-10 частина друга та статті 56-21 КК УРСР, беручи до уваги соціальну й політичну небезпеку підсудного, спецколегія обласного суду приговорила Дубогриза Наума, українця, вчителя за професією, одруженого — на дев'ять років таборів суворого режиму у віддалених місцях СРСР, а після відбуття кари позбавити права громадянства СРСР на три роки із забороною жити в зонах А, Б, В. Підсудному даєть-

ся право постанову спецколегії оскаржити до вищої судової інстанції протягом тридцяти днів.

Голова спецколегії і члени суду цей вирок підписали. До речі, судовий процес проводився українською мовою, але в органах НКВД і у в'язниці панувала тільки російська мова.

Наума відвели в кімнату без вікон та меблів, і за кілька хвилин в ту кімнату штурпак привів Гафійку й Наумову матір.

Жінки ридали гіркими сльозами, як на похороні, а Наум, хоч і трусився від нервового напруження, заспокоював їх і умовляв не переживати трагічно того, що сталося. Він був дуже радий несподіваній зустрічі, і розпитував Гафійку про донечку Лесю. Гафійка показала пальцем на свій живіт і крізь плач промовила: «Я вагітна і без праці. Мене звільнили в Новоград Волинському». Наум пригорнув дружину і міцно цілував. Він запевняв, що в короткому часі вийде на волю, хоч сам у те не вірив.

Побачення промайнуло, як блискавка. Ще й ні про що не домовилися, як увійшов штурпак і сказав, що побачення закінчене. Жінки знову заплакали, прощалися та цілувалися з Наумом, не вірили, що колись побачаться. Таке саме почуття обгорнуло Наума, але він, зціпивши зуби, мовчав. Мати з Гафійкою залишили Наумові дві великі торби з їжею та теплою білизною.

РОЗДІЛ 27.

Наум прокинувся в чеській хаті до світанку. В нього замерзли руки й ноги, і він цокотів зубами. Над шляхом висів туман. Наум глянув навкруги, прислухався і пішов на захід. Ішов швидко, щоб зогрітись. То була найкраща для втечі година, бо ще ніхто не виходив із затишних хаток, біля яких ходила худоба.

Уже було за південь, коли з-за гір показалося сонце, кинувши оранжеві проміння на гори й ліси. «І сонце в горах інакше», — подумав Наум.

Ліс був рідкий з невеличкими проталинами, на яких чорніли хатки. Їх не було багато і виглядали вони убого, як і ті ліси та руді долини.

Перед вечором Наум увійшов у густіший ліс. Дорога вела угору. Місцями лежали великі кварцеві брили, в яких пере-

ломлювалося сонячне проміння й виблискувало різними кольорами. На одній із прогалин Наум зауважив самотню хатину, пофарбовану на рудий колір, мов би вона маскувалась під колір осіннього листя. Наум завернув до тієї хати. На шнурі тріпотіла на вітрі білизна. Наум пішов до вікна, в яке виглядав чоловік з рудим волоссям і Наум привітався: »Наздар!« Чоловік відчинив вікно й запитав: — Хто ти будеш?

— Як бачиш, людина.

— Чех?

— Ні.

— Поляк?

— Ні.

— Русин?

— Ні, я українець.

— О, українець! Заходь до хати. Я знав Україна. Карош Україна, карош люд, — хвалив рудий чоловік.

— А звідки ти знаєш Україну? — запитав Наум.

— Я пил там три год.

— Ти є німець?

— Так, німець.

— Ну й добре, що ти був на Україні. Маємо про що говорити, — сказав Наум і глянув на молоду й гарненьку жінку, що вийшла з сусідньої кімнати.

— Сідай, камрад, — запросив господар, показавши рукою на стілець. Наум сів і дивився на убогі меблі, подібні до меблів лемків у Карпатах. На кухонній плиті лежало велике бляшане деко, а в ньому ячмінна запечена каша, порізана квадратиками, як колись у київських студентських їдальнях, де їх називали »бабками«. Тільки в Києві ту кашу поливали якоюсь рудою, солодкою масою, і студенти вважали її за ласощі.

Німець запропонував закурити, але Наум відмовився.

— Я стомлений і брудний. Чи можна у вас помитися? — запитав.

— О, так, камрад! — поспішив відповісти німець, і сказав своїй жінці, щоб приготувала все необхідне для миття. Німкеня внесла циновий тазик, налила в нього теплої води, поклала на стільці чистий рушник та кусок мила і промовила, усміхаючись:

— Бітте!

Коли Наум роздягнувся, німець, побачивши на ньому брудну й подерту білизну, виніс на заміну стареньку трикотиннову білизну. Наум попросив ще бритву й дзеркальце. Поки

голився та передягався, німкеня приготвила стіл. Він був убогий, але для Наума та гостина видавалась різкішою: ячмінна каша, свіжий сир, облуплені яйця й чашка молока. За столом вони по-дружньому розговорилися.

— Я називаюсь Йоган, а моя фрав — Марта, — сказав німець, припрошуючи Наума їсти. Розповів, що був три роки жандармом у Вінниці.

— Може знаєте коменданта СД? — І Наум назвав його прізвище.

— Знаю. Карашо знаю, — відповів Йоган.

— А слідчого гестапо Графа?

— Знаю! — аж скрикнув Йоган.

— І я їх знаю, — сказав Наум.

— А як їх знаєш?

— Я працював у поліції, — збрехав Наум, щоб увійти до німця в довір'я.

— Я любил Україна. Карош народ. Много масла, яйка, шнапс, яблука і красіві женціни.

— Отож, отож! — притакував Наум. — А головне маємо спільного ворога — росіян. Я втікаю від них. Розумієте, Йогане?

— Расумію, расумію!

— Скажіть мені, Йогане, як легше і простіше дістатись до німецького кордону? — запитав Наум.

— Це недалеко. Завтра можна дійти, але самому переходити кордон небезпечно. Можна потрапити на прикордонну сторожу. Краще зайти по дорозі до моєї сестри і вона покаже місце, де легше дістатися на ту сторону.

— Дуже добре! — з полегшею сказав Наум. — Але ваша сестра не знає мене. Чи ж вона допоможе?

— Я напишу листа, і вона зробить для вас усе.

— Дякую, Йогане! Може й вам прийдеться втікати до Німеччини.

— Я знаю, що нам, німцям, тут життя не буде. Чехи нас ненавидять і хочуть вигнати з Судетів.

— Може в Німеччині ми зустрінемося. Я напишу вам, як там влаштуюся.

* * *

Перший тиждень грудня 1945 року був сонячний з сухим приморозком. Йоган написав Наумові маршрут, як дістатися до сестри. Наум, входячи до кожного села читав на стовпі напис із зазначенням віддалі у кілометрах до наступного

села. Наум спокійно кутив цигарки з тютюну, що йому дав на дорогу Йоган.

Перед вечором Наум добрався до села, де жила Йоганова сестра. А прикмети були такі, що не треба було нікого питати: ліворуч стояла кірха, як сказав Йоган, а праворуч, навпроти кірхи, хата помальована на червоний колір. Перед хатою біля колодязя з почорнілим журавлем над дерев'яним коритом, похилившись, жінка мила картоплю. Це ж, мабуть, Лінда, яка має йому допомогти! Він підійшов, привітався й всунув у її руку записку. Лінда глянула на Наума, прочитала записку й запросила його до хати. В хаті бавилась ляльками її донечка, маленька, як метелик. Вона припала до материної спідниці й допитливо дивилася синіми оченятами на незнайомого чоловіка. В тій місцевості рідко зустрічалися молоді чоловіки.

У Ліндиній, хоч і вбогій хаті, був зразковий порядок: стіни були білі, а підлога, аж блистіла. Вона мала дві корови, свині та різну птицю, але знаходила час тримати в чистоті й свою донечку. На стінах, над плитою, висіло кухарське начиння: щідилки, сковороди, каструлі та машинка молоти м'ясо.

Коли Наум роздягнувся для вмивання після цілоденної подорожі, Лінда побачила на ньому брудну з дірками сорочку і сказала: »Дайте вашу сорочку. Я її викину«, — і витягла з шухляди чисту з сірого ситцю. — Ось одягни цю, — і усміхнулась разочком блискучих зубів.

Наум узяв сорочку і подякував Лінді.

— Це мого чоловіка. Він уже не буде надягати її. Його рус убив під Сталінградом, — тихо промовила німка й відвернулась. Згодом витерла сльози, присунула до стола крісло, промовила:

— Сідайте. Будемо вечеряти.

Лінда поставила на стіл м'яту картоплю, свіжий сир з вершковою сметаною та варені яйця.

— Це все, що я маю. Хліб у нас не родить, а з міста нам тепер не привозять. Є трохи ячменю, але немає де змолоти й тому живемо на картоплі й молоці.

— Добре, що маєте бодай це. У моїй країні люди не мають нічого. А земля там найродючіша в світі.

— Брат пише, що знає ваше місто. Він дуже любить Україну. Завжди в листах хвалив її людей. Беріть, їжте, — і сама сіла рядом з донечкою. Їли й розмовляли про війну,

про жертви, які вона принесла і Лінда, хвилюючись, назвала Гітлера ідіотом.

— Чого ж, Гітлер хотів зробити німцям добре життя, — промовив Наум.

— Яке ж це добро, коли він обурих усі народи проти німців? Ідіот він був! — а по павзі додала, — кружляють чутки, що чехи виселять нас у Німеччину.

— Там вам буде краще. Свій народ, цивілізована країна, а тут у горах та лісах життя сумне, — заспокоював Наум німку.

— Ні! ні! Не говоріть. Найкраще там, де людина народилась і зроста. Я люблю Судети. І порядки тут були добрі. Люди жили дружньо. Ніхто нікого не кривдив, — хвалила минуле Лінда.

— Лінда, ми живемо в такі часи, коли скрізь змінилося життя на гірше.

— А якже я проживу з дитиною в Німеччині?

— Ви молода й гарна. Одружитесь і будете щасливі, — сказав Наум і поглянув на її русяве волосся рівно розчесане на дві сторони, на її зеленкуваті очі. Почувши ці слова, Лінда, як сарна піднесла голову. Її тонка шия видавалася дитячою. Наум зауважив над її верхньою губою пушок, що надавав ще більшої чарівності її обличчю і подумав: »Певно вона має таку саму ніжну душу, як цей пушок. І як від таких жінок могли народитись бездушні, жорстокі люди, що винищували мій народ?«

І Лінда мов би догадалась, раптом запитала:

— Ви не любите німців?

— Чого я маю не любити цілий народ, — промовив Наум, ухиляючись від прямої відповіді.

— Німці вчинили багато лиха вашій країні. Хіба ж ви можете любити своїх ворогів?

— Ви не є моїм ворогом. Ворог так не прийняв би мене, як приймаєте ви. Нам більше зробили лиха росіяни. Та й не німецький народ був причиною всього горя, заподіяного Україні. Солдати виконували волю влади гітлерівців. Так саме, як советські солдати мусять коритися волі комуністичної влади. І німці, й українці мають чесних та гуманних людей.

— Ви віруючий? — запитала Лінда.

— Так, я віру в Бога й людську гідність. Віру в людину. Прийде час і світ зміниться. Люди будуть поважати одні одних, зникне взаємна ненависть. Але для цього треба знищити причини зла.

— Я також віруюча й хочу, щоб всі люди жили так, як їм подобається. Щоб влада не змушувала людей робити зло людям, — промовила Лінда. Вона замріяно дивилась на Наума. В неї тремтіли вії, погляд був напружений. Вона бачила як все тіло Наума клякло до сну. Він був дуже стомлений, ледве тримався на стільці.

— Вам пора відпочивати, — промовила Лінда і рвучко підвелась та почала лагодити постіль для Наума. Розправила перину, а другу поклала зверху. Наум роздятнувся і ліг на ліжко. Йому не приходилось спати на м'якій перині і під периною. Він швидко заснув мертвим сном.

* * *

Наум прокинувся, коли сонячні промені грали зайчиками на підлозі. Лінда поралась біля плити й поглядала на ліжко, де ще лежав Наум.

— Добридень! — привітався він, висовуючи голову з-під перини.

— Чи відпочили? — запитала Лінда.

— Дуже добре. Уже кілька років не мав такого відпочинку.

За сніданком Лінда розповіла про себе. Сказала, що крім маленької дочки і брата, не має нікого з родичів. Колись вона хотіла вчитись, але батько помер, коли вона була в шостій класі гімназії. На тому й закінчилась її наука. Батько в містечку мав ювелірну крамницю й добре заробляв, але його передчасна смерть обірвала родинні пляни.

— Що ж ви думаєте робити в Німеччині? — запитала Лінда.

— Що прийдеться, — без надуми відповів Наум.

— Залишайтеся у мене. Разом буде легше. Я маю досить харчів...

— Дякую, але ж ви говорили, що чехи виселять вас у Німеччину. А коли прийдуть по вас, мене арештують і видадуть росіянам. А крім цього, я хворий. Зовсім знесилений. Не віру, що колись повернуться до мене здібності чоловіка.

— Тоді підемо, — промовила Лінда і надягла на себе легкий плащ.

Вони вийшли на дорогу. Пройшли вулицю, за якою починалося передлісся. Горбки були зарослі молодими і густими соснами. Між тими соснами вони пройшли аж до річечки. Вона зовсім була вузьенька, але бистроводна. Вода, хлюпочучи, обмивала червонясті, мов іржаві, камінчики. На протилежному березі стояв прикордонний стовп, розмальований

навскіс білими і чорними смужками, а на ньому напис у готичному стилі »Дойчланд«.

— Ото вже Німеччина, — тихо сказала Лінда й оглянулась навкруги.

— Бувай здорова, — промовив Наум і перескочив прикордонну річечку. Лінда стояла нерухомо, а з її очей капали сльози.

РОЗДІЛ 28.

Після суду Наума Дубогриза привезли в 96-ту камеру жиитомирської в'язниці. Перше, що вразило його — люди із сірими обличчями, які ворушилися на підлозі, мов хробаки. У камері були дощані нари, але користувалися ними лише »аристократи«, тобто ті арештанти, які заслужили право на них довгим перебуванням у камері. Камера мала двоє широких вікон, але на них висіли »козирки«, і сонячне світло в середину не заходило. Була гаряча пора — середина серпня — і майже всі арештанти сиділи в самих підштанцях, а на шиях мали рушники, якими витирали тіло від їдкого й смердючого поту.

Згідно з прийнятим у в'язницях звичаєм Наум зупинився біля порога рядом з »парашею« й привітався: »Здорові були, арештанти!« Дехто зневажливо глянув на нього, а більшість дружно гукнули: »Здоров, новачок!«

До Наума підійшов мужчина середніх літ у виступцях і ситцевих штанах, але без сорочки. Високе чоло, сірі чисті очі, довгасте обличчя з рівним носом і сірійська борідка були ніби пашпортом мудрости й доброти цього чоловіка.

— Мое прізвище Батуринський, — подаючи руку, промовив він — і я є тут старостою. Як бачите, місця у нас мало, а людей багато. І тому у нас існує неписаний закон: на кожній нарі спить один чоловік, а решта розміщується на підлозі. Нари спускаються на ніч попарно, так що на двох нарах може спати три чоловіки. Якщо хтось запросить вас до свого товариства, то це їхня справа.

— Дякую, — сказав Наум і, окинувши поглядом камеру, запитав: — А скільки тут в'язнів?

— Шістдесят шість. Вісім осіб не одержують ніяких передач від своїх родичів.

— Старосто, — сказав Наум, засунув у торбу руку. — Оце для голодуючих, — і витяг з торби круглу житню хлібину і з півкілограма сала.

Наум простелив на підлозі рушника, почав викладати на ньому з торби яблука й груші і сказав старості:

— А це для кожного по одній штуці.

Закінчивши розподіл між в'язнями яблук і груш, Батуринський, промовив: — Це перший випадок за час мого перебування в тюрмах. Дякую від усіх нас за вашу великодушність.

— Старосто, — сказав Наум, — нас усіх зрівняла спільна доля. Я знаю, які жадні в'язні на куриво, а моя родина передала мені добрий сидір, та й цигарок не забула, — і вийнявши з торби три пачки цигарок »Дюбек«, дав їх Батуринському з словами: — Усім по одній, а вам решта.

Арештанти загули, як бджоли у вулику, а Наум сів під дверима на пальті і запалив цигарку, обсервуючи нових товаришів. До нього припхався молодий в'язень невеликого росту, але сильної будови. Смугляста шкіра лисніла потом, а з-під лоба світилися чорні, хитрі, як у лиса очі. І рухи цього в'язня були підозрілі.

— Скільки, браток, почепили тобі на ніс? — запитав вуркаганським жаргоном і хитро усміхнувся.

— Дев'ять і три, — сухо відповів Наум.

— Я називаюсь Йоган Нунґесер. Мені вчепили п'ять і два по 54-10. А хто ти за професією?

— Був учителем, а тепер, як бачите — в'язень, — відповів Наум і подумав: цей вуркаган піддобрюється не випадково. Витяг з коробки дві цигарки для себе й Нунґесера і запитав:

— А ви хто за професією?

— Вантажник.

— З кишень чи з крамниць вивантажували, — ніби байдуже запитав Наум, запалюючи цигарку. Вуркаган знітився, і мовчки випустив з рота одну по одній декілька кілець диму. Такі фокуси вуркагани роблять бездоганно. А потім, глянувши на Наума.

— Та що ти, дружок? Я правду кажу, що був чесним вантажником.

— Мені байдуже, — промовив Наум. Нунґесер усміхнувся.

— Ти психіатр? — запитав він.

— Ні, я ж сказав — учитель.

— А як ти так здогадався?

— По ваших руках. Хіба ж не видно? Але скажіть: яка сидить тут публіка?

— Хіба не бачиш мундирників-енералів? Всім їм архангели почепили по чвертці. Між ними є п'ять блатних і один тартар. Бачиш у ярмулці сидить під вікном. Він рабін і сіоніст.

— А як він попав сюди?

— Як попав, не знаю. Має синів у Москві — архангели в НКВД. Щомісяця мають побачення з ним і привозять сидора. Але він нічого нікому не дає. Мабуть, кашерні продукти і голям невільно до них торкатися. Одного разу сказав, що слідчий намовляв його зректися релігії і тоді він піде на волю. Але він не зрікається.

— А його сини? — запитав Наум.

— Таргара не зрозумієш, — сказав Нунгесер і продовжував: — Знаєш, дружок, я маю для тебе місце на нарах. Ти хорош парень. Ходім.

— Дякую, але я буду тут. Не хочу кривдити старших по камері.

— Ех, херню говориш! Я тебе беру до себе. А тих астрономів не хочу — безапеляційно сказав Нунгесер.

Наум намірився був щось сказати, але Нунгесер уже підхопив його торбу з словами: — За сидір не бійся. Ніхто не зачепить.

— Я не про сидір. Можна жити й на тюремному, — промовив Наум, протискаючись між голими тілами в'язнів. З нар на нього глянув чоловік з великою лисиною і промовив:

— Не бійтесь. Він вуркаган, але совісний хлопець.

Нунгесер, почувши ці слова, витягся, як хміль на тичці, блиснув чорними очима, зробив дивну гримасу і повів Наума в куток до картограїв, своєї шпани.

— Я називаюсь Наум Дубогриз з Новоград Волинського, а хто ви? — спитав він в одного з картограїв.

— Антін Свобода, агроном з Шепетівки, засуджений на п'ять років за шпіонаж в користь Чехо-Словаччини.

— А чого в користь Чехо-Словаччини? — запитав Наум.

— Дуже просто. Я чех, то й шпіонаж мені пришили в користь Чехо-Словаччини. Ви ж пам'ятаєте пакт дружби й взаємної допомоги між Прагою й Москвою. Бенеш злякався «допомоги» Москви і пустив у Чехію німців, а сам утік до Англії. А я тепер мушу відповідати за Бенеша. Зрозуміло вам?

— Не зовсім, — зіздаючи, промовив Наум, дивлячись на

високе чоло і задуманий, сумний погляд Свободи. Згодом запитав:

— Чи маєте дружину?

— Мав, але мабуть уже не маю. Є двоє дітей, — майже пошепки промовив.

— А що ж сталося з дружиною?

— Заарештували разом зі мною. Знаю, що вона не витримала тортур і збожеволіла. Чи вона живе, чи вже мертва мені не кажуть. Я мав побачення з сестрою дружини, але вона також нічого не знає про неї. Дітей утримує сестра. Ось це й все. А щодо шпіонажу, то все то неправда. Родився й працював я в Шепетівці. Агрономічну освіту закінчив у Києві, а тепер, як бачите, — розвів руками Свобода. Наум запропонував йому цигарку.

— Бережіть для себе. Ваша дружина відриває останній кусень від рота, щоб нагадати про себе, а ви розкидаєте, — сказав Свобода.

— Не турбуйтеся! Викуримо — будемо сидіти без цигарок. Беріть. — напосідав Наум. Закурили й розмовляли, аж поки не принесли чай. Наум пив чай і дивився на якогось чоловіка з набрежклим обличчям, у подертій і брудній сорочці.

— Чого він не п'є чаю? — запитав.

— Нащо йому чай? Він створив царство комунізму і тепер розкошує, — з іронією сказав Нунгесер.

— Чого сміятися з нього? Він тепер мучиться разом з нами.

— Це Иванов, — пояснив Наумові Свобода. — Той, що був секретарем Центрального Комітету ВЛКСМ. Права рука Сталіна у праці з молоддю. Хіба не чули про нього? — запитав Свобода.

— Чув, читав його промови, але не знаю, чого він тут.

— Іншим разом розкажу, а може він сам розкаже, — промовив Свобода й сьорбнув з цинової чашки чаю. Наум відкрояв скибку паляниці, намастив маслом та медом і пішов до Иванова.

— Пийте чай! — сказав, подаючи скибку паляниці. — А це буде на закуску, — і простягнув цигарку.

Зворушений Иванов узяв намащену маслом та медом скибку і почав жадбно жувати, запиваючи гарячою водою.

— А защо вас укинули сюди?

— За пропаганду й український націоналізм.

— Чи справді ви націоналіст?

— Не знаю. Народився й виріс на Україні. Ніде не був по-

за її межами, але люблю свою мову, пісні й культуру. Так само, як росіяни люблять свою.

Іванов зрозумів натяк Наума й спустив очі на підлогу. Він важко дихав. Його плечі ритмічно піднімалися й опускалися, а в його грудях хрипіло і булькотіло. На щоках виступили рум'янці — познака туберкульози.

— Товаришу, — промовив Іванов, — живемо в епоху драстичних непорозумінь, але ви ще молодий. Ви не знаєте того, що я знаю, і бережіть себе. Вам треба жити.

Наум затягнувся димом цигарки і слухав його важке дихання. Іванов промовив: — Ще раз дякую. Бережіть себе. Іншим разом поговоримо.

* * *

Гафійка, прибита горем, не знала, що робити й кому скаржитись. Її мучила безперспективність — маленька Леся і в утробі вже ворухиться плід, а праці немає. Була рада, що Наумів вітчим прийняв її з дитиною в хату, хоч і сам ледве зводив кінці з кінцями. А Наумова мати любила й няньчила Лесю. Гафійку мучили думки про те, як вирвати Наума з в'язниці? Після кількох тижнів роздумів вирішила поїхати до Києва.

— Я поїду до Верховної Ради, — сказала свекрусі.

— Ідь. Ти грамотна, то знаєш, де добиватися правди, — схвалила Гафійчин намір свекруха і заплакала гіркими сльозами.

І Гафійка поїхала. Знайшла Верховну Раду, але три дні ходила по хіднику, дивлячись на масивні двері, бо в середину міліціонер її не пускав. — Гражданка, сюда нільзя! — кричав, коли вона наближалася до дверей.

Четвертого дня Гафійка з повними очима сліз стояла біля кльомби із зложеними з квітів пропагандивними гаслами та портретами вождів, коли до неї підійшов молодий, гарно одягнений чоловік і запитав:

— Товаришко, чого ви тут стоїте? Я бачу вас кілька днів.

Гафійка здригнулася, обмахнула хусточкою з очей сльози і коротко розповіла тому незнайомому свою біду. Вислухавши, він сказав:

— Вам тут ніхто не допоможе.

— Що ж мені робити? — сльози не давали їй говорити.

— Товаришко, я дам записку до одного чоловіка. Підіть до нього. Як він не допоможе вам, то більше ніхто не допоможе, —

сказав і в своєму бльокноті написав кілька слів. Вирвав з бльокнота листочок:

— Ось адреса. Підіть до цього адвоката й розкажіть все те, що говорили мені, — кивнув головою й пішов у двері Верховної Ради.

Гафійка не чекала на тролейбуса. В нього трудно впахтисся. Скрізь черги: до тролейбусів, до крамниць і навіть до кіосків з газетами. Війна! У Києві по всіх вулицях сновігають військові та якісь люди з Польщі, а між ними найбільше жидів, що втекли з зайнятих німцями територій.

Гафійка в записці прочитала: »Юліяне Венедиктовичу! Допоможіть цій жінці«, — і невиразний підпис.

Гафійка знайшла вулицю й квартиру адвоката. Постукала в двері. Назустріч їй вийшла випечена жінка, запитавши, чоґо вона хоче, впустила в середину. До неї вийшов високий, з виголоною головою чоловік. Гафійка дала адвокатові записку й розповіла про свою біду. Він прочитав записку, мовчки її вислухав і сказав:

— Добре. Спробую допомогти, але перше мушу докладніше познайомитись із справою вашого чоловіка. Напишіть заяву, що ви доручаєте мені боронити Наума Дубогриза. На підставі цієї заяви я одержу відповідні документи у Верховному Суді, — і дав Гафійці листок паперу.

Гафійка написала, Гуревич прочитав і сказав:

— Це все. Їдьте додому й чекайте. Через два тижні приїдьте до мене. Я розумію, що вам важко, — і подивився на ваґітну Гафійку, — то доручіть приїхати комусь із родини.

* * *

Наум вивчав нових товаришів. В цій камері ніби навмисне зібрано було людей з різних сторін Советського Союзу, різних фахів, але найбільше високих старшин червоної армії.

До Наума підійшов чоловік середнього росту з сріблястими скронями. Він був виснажений, але тримався струнко як професійний військовик. Це був в минулому полковник царської армії Василевський, колишній начальник протиповітряної оборони Житомира.

— Як бачу, ви не так давно з волі. Що ж там нового? — запитав Василевський.

— Я не знаю що вас цікавить, товаришу полковник, — відповів Наум.

— Мабуть, багато сталося новин з часу, коли мене позбавлено волі. Чи ви бачили новий звуковий фільм «Волочаєвські дні»?

— Так, — відповів Дубогриз.

— Чи запам'ятали прізвище автора сценарію цього фільму?

— На жаль, ні. Мені здається, що там не подано автора, але добре пам'ятаю постановників фільму братів Васильєвих, — сказав Наум. Василевський глянув на вікно. Крізь щілинки «козирка» снувались тоненькі жмути сонячних променів і лягали на голі тіла в'язнів.

— Я написав сценарій для цього фільму, — сказав Василевський, — і ще при мені почали накручувати окремі кадри. Я був командиром тієї частини червоної армії, яка здобула японські укріплення в лютому 1922 року під станцією Волочаєвка Амурської залізниці і скинула японський десант у море і звільнила Хабаровськ. Ми не мали доброго озброєння, і боролися з японцями дуже важко. Ми їх розбили не зброєю, а людською масою й хитрощами. Бачили у фільмі епізоди, коли замість гармат червоноармійці стріляли з рушниць в порожні бочки і звуки з тих бочок у морозному повітрі розносилися з сопок, мов би постріли з гармат. Ми розбили японців, і за це мені дали орден «Красного знамені», а тепер ОСО присудив на десять років без права переписки, — закінчив полковник.

— Як же це так, ви герой громадянської війни і...

— Молодий чоловіче, ви ще не розумієте механіки советської системи, — сказав Василевський, — яка діє за принципом: усі засоби добрі для досягнення мети. Нас, колишніх офіцерів царської армії, большевики використали у боротьбі з своїми ворогами, у розбудові червоної армії, і тепер ми їм не потрібні. От я прослужив у червоній армії 19 років, але так і залишився в ранзі полковника.

— Це не вкладається в моїй голові, — здивовано сказав Наум.

— Укладеться. Все укладеться, а зокрема большевицька механіка. Правда, ви ще молодий і не служили іншим, крім большевиків. Вас випустять на волю, але нас, старих офіцерів — розстріляють. Так і треба! Чого повірили босякам? — закінчив Василевський і гірко всміхнувся в свої підстрижені вуса.

* * *

Батуринський говорив про себе мало, але його зовнішність, обізнаність у мистецтві й літературі визначали його високі інтелектуальні прикмети й аристократичне походження. Перед арештом Батуринський працював як начальник медичної служби Житомирського гарнізону, був близько знайомий з командиром гарнізону генералом Криворучком. Але на перешкоді до їх приязні стояло їхнє виховання — це були представники двох протилежних світів.

Батуринському було п'ятдесят років, коли він одружився з двадцятирічною Норою. Але прожив з нею до арешту лише три роки. Він уже був другий рік у в'язниці і нічого не знав про дружину.

— Докторе, як ви думаєте, ваша дружина чекатиме на вас? — запитав Наум Батуринського. Доктор глянув стурбованими очима, і холодна усмішка застигла на його устах. Він щось думав, і силувано жартівливо промовив: »Коневі і доброму, і ледачому потрібні віжки, а жінці і хорошій, і поганій — різки«.

— А як же ви дістанете різкою звідси?, — сміючись запитав Наум.

— Отож то й є, що не дістану. Хай живе, як живеться.

— Докторе, а за що вас вкинули сюди?

— І не лише вкинули, а й дали п'ять років, — доповнив Батуринський.

— Дитячий термін, — хмикнув Маркевич.

— Хай і дитячий, але я з охотою відпущу мій термін вам. Матимете круглу двадцятку, — усміхнувся Батуринський.

— Докторе, чим пояснити неспівмірність термінів? Заслуженим діячам революції дають більші терміни, а людям, які не брали участі в революції, або навіть були в протилежному таборі, дають менші терміни? — запитав Наум.

— Вони ж більше заслужили, — відповів уїдливо доктор.

В камерах в'язні групувалися за спільними поглядами, хоч їх ніхто не проявляв, а відчував інтуїцією. В групі Батуринського можна бачити Антона Свободу, Маркевича, Дубогриза, Зуля Мануїловича. Цей останній був жартун і камерний комік. Хоч жидівського походження, він добре говорив в камері українською мовою, де панівною мовою була російська. В Зуля Мануїловича була романтична біографія. Під час першої світової війни по закінченні гімназії він був покликаний до царської армії, але за те, що вдарив офіцера за знущання над солдатами, його засудили на каторгу. Ув'язнення відбував на Сибіру, а коли вибухла революція всту-

пив до советських партизанів, виявив відвагу в боях і був нагороджений орденом. Повернувся до Житомира вже як член компартії. Увесь час працював у торговельній системі, одружився з україною і був заарештований за... український націоналізм, хоч жидів арештували за сіонізм, а частіше за троцькізм. Обвинувачували Зуля Мануїловича в шпигунажі і за те, що в 1919 нібито з доручення Петлюри убив Щорса, хоч до 1922 року був на Сибірі.

Маркевич, вислухавши розповідь Зуля Мануїловича, сміявся так, що аж посинів. І раптом заплакав.

— Ей ти, астроном з бронепойзду! Чого ревеш? Завоював советську владу, тепер подавись нею, — закричав Нунгесер.

— Іди геть, вуркачу! — витираючи кулаком сльози відгризувався Маркевич. А Нунгесер розмахував руками і кричав: »Я горджусь блатною братією! Я не розстрілював людей, як ти із своїми сіньопідкладниками. Я шухерив. Розумієш? — і тицьнув пальцем у Маркевича. — Шухерив у твоїх комісарів нагарбоване, йодом мазаний по с... , — блиснув маленькими очима і пішов до своєї вуркаганської братії.

Маркевич, заспокоївшись, почав розповідати:

— Я народився в Галичині і, як вояк австрійської армії, попав до російського полону. Коли почалась революція пішов з більшовиками. Мене, як колишнього старшину австрійської армії призначили комендантом бронепотягу. На моєму бронепотязі були балтійські матроси. Ви не знаєте, що то за люди! У бій ішли, як звірі, а після бою грабували, пиячили й гвалтували жінок. Мій бронепотяг призначили в дивізію Щорса, й я разом з тією дивізією наступав на петлюрівців під Коростенем. Щорс із своїм заступником Дубовим, виїхавши оглянути позиції ворога, виліз на вербу з далековидом і один із матросів взяв його на мушку. Важко ранений Щорс злетів з верби. Його відхопив на руки Дубовий, підбігли червоноармійці, а Щорс успів лише сказати: »Товаришу Дубовий, приймайте командування дивізією«, — і помер. Це було в серпні 1919 року.

— А що ж було матросові? — запитав Батуринський.

— Ніхто про це убивство ніби не знав. Я також не міг нічого сказати, бо то була згряя бандитів, — сказав Маркевич.

— За що ж матрос убив Щорса, — запитав Наум.

— Щорс запровадив удивізії сувору дисципліну і матроси зненавиділи його за це.

— А що сталося з Дубовим?

— Він попав у неласку, — промовив Зуль Мануїлович.

— Я з ним пройшов, — оповідав Маркевич, — усю громадянську війну. Це був не тільки командир, але й товариш та батько для вояків. Його заарештували, коли був він командувачем Харківської військової округи, і пришили ту справу, що й мені — творення української націоналістичної фашистської армії, — сказав Маркевич, заплакав і почав битися головою в стіну. Нунгесер схопився з кутка, де з вуркаганами грав у карти, і розтягнув у посмішці губи: — Дурню! Стіни головою не проб'єш. Повоював — тепер сиди. Такий самий дурень був мій батько. Він походив із поволзьких німців і також будував тюрми для народів. Був командиром ескадрону у Чапаєва. Товаришував з Кутяковим, був контужений, і його перевели в Москву на ціковську пенсію. Таких, як мій батько доходять, було в будинку, де він мешкав шість. Жили дружно, і коли одержували пенсію — тиждень пиячили! Билися й стріляли з «іменних» наганів. Міліція мусіла в їхніх наганах позаливати оливом цівки, щоб вони нікого не вбили. Вони п'яні здимали крик і показували, як стріляли білопагонників. То була справжня божевільня. Я не витримав і втік з того дому. Ще в школі наслухався про теплий край над морем, і дуже хотів його бачити. Заліз під лавку у вагоні й приїхав до «звірів» у Баку.

Виліз з-під лавки вагона, чалапаю по вокзалу, вимащую очима, щоб щось зачухерити, але чуже місто і кругом «звіри». Пропав, — думаю, — але тут мене підхопила шпана й забрала в свій гарем. І так я провів чотирнадцять років блатним. Розумієш, командир бронепоезду? — вже не говорив, а кричав Нунгесер до Маркевича. — Я пройшов усі тюрми й табори. Тюрма — це мати моя рідна! На середній Колімі зустрівся з українським письменником Остапом Вишньою. Хорош парень — весельчак. Удоску свій! І там зустрів батькового товариша з дивізії Чапаєва, який дослужився до високого чину. Чували про комкорпусу Кутякова?! Він ще пам'ятав мого батька і, згадуючи його, плакав, як оце ти, але головою не бив у стіну. Тепер, сукини сини, знайте, яку ви завоювали владу для народу, — закінчив Нунгесер і намірився був іти до шпани.

— Як же ти з Коліми потрапив у Житомир? — запитав Батурицький.

— Нашого брата не проведеш. Він уміє все, — з погордою сказав Нунгесер. — Тепер я теж політичний. От, пахан (до Батурицького), попадеш разом зі мною на Коліму, я тебе

навчу жити. Твої науки до лампочки. З ними не проживеш у таборах. Там треба зашухерити деньгу, а як поженуть на роботу — підставити тухту. Розумієш, дохтур? — і Нунгесер чвиркнув по-вуркаганському.

* * *

Наум збирався написати касаційну скаргу до Верховного Суду УССР, і доктор Батурицький порадив йому звернутись за консультацією до колишнього начштабу з Колісниченкової мехбригади, що славився в камері як добрий юрист. Начштабу розказав Наумові, як треба заперечувати обвинувачення в скарзі та розкривати свідчення підставних свідків.

Наум прочитав проект своєї скарги докторові Батурицькому, який вніс у нього кілька поправок.

Прийшла черга і начальник корпусу викликав Наума. Якось сталось так, що сам начальник вів його довгим коридором, а потім по східцях. На його знак штурпак відімкнув двері й Наум разом із начкорпусу опинився в широкому, чистому й світлому коридорі.

В тому коридорі було повно молодих і гарних жінок. Дехто з них зовив на візочках маленьких дітей. Вони були рідким явищем навіть у великих містах. Деякі жінки бавилися з дітьми, показували їм на вирізаних з паперу картках чи дерев'яних кубиках малюнки різних звірят, а деякі безтурботно прогулювались, викручуючи стегнами, мов би на приморському пляжі.

У кінці коридору начкорпусу відімкнув двері, і вони ввійшли в кімнату з одним вікном і «вовчком», що виходив на коридор. Тут стояв письмовий стіл і стілець, було чисто й світло. Навіть ґрати на вікнах були пофарбовані на білий колір.

— Отут будете писати скаргу, — сказав начкорпусу і вийняв з портфеля кілька листків паперу. На столі стояв каламар і в ньому стирчала ручка.

— Вистачить паперу? — запитав начкорпусу. Наум глянув на папір і сказав: — Думаю, що вистачить.

— Скільки вам треба часу на писання? Три години досить?

— Цілком досить, — відповів Наум.

— З цими жінками, яких ви бачили на коридорі, не розмовляйте. Від них ви нічого не довідаєтесь, а неприємностей наберетеся, — попередив начкорпусу. Наум запитав начальника:

— Що це за інкубатор тут?

— Це не інкубатор, — сміючись, промовив начальник, — а збиранина кримінальних злочинниць: розтратниць, убивців, проституток. А тому, що вони не мають ніякої родини, їм дозволено тримати з собою дітей, аж поки трохи підростуть. А потім відбирають у дитячі будинки НКВД.

Наум не спішився з писанням скарги. В нього було все готове й залишилось тільки скаргу переписати. Він підійшов до вікна, але з нього було видно якусь секцію подвір'я в'язниці. В той час чокнула затулка на »вовчку« і Наум оглянувся. Підійшов ближче, глянув у »вовчок« і побачив жінку з голими грудьми, яка усміхалася холодною усмішкою. Наум, пам'ятаючи попередження начкорпусу, повернувся до стола.

— Ей, ти! Подивись на хороший Євин род, йодом мазаний у рот! — гукнула жінка за дверима.

Наум узявся писати скаргу.

— Підійди, хай подивлюсь на тебе, — промовила жінка.

— Не маєш чого дивитися, — спокійно відказав Наум. За дверима шорохтіли, реготали, лаялись.

— Красунчику, підойди, дай поглянути на тебе, — почув Наум інший хрипкий голос, але навіть не оглянувся.

— Хіба в тебе серце з каменю? Підійди миленький! — Наум устав із стільця, підійшов до »вовчка« і побачив, що там щось чорніє. Приглянувся ближче і побачив волохату дірку, за яку деякі мужчини зводять бійку. Засоромлений, швидко пішов до стола, а з коридору почув:

— Увага, знімаю! — І кілька жіночих голосів вибухло божевільним сміхом. Большевицька суспільна система зруйнувала в тих жінках людську гідність, і з них стали потвори в жіночих образах, які живуть тільки фізичними потребами. Десь може за дві години прийшов начкорпусу з відром, мискою...

— Готова скарга? — запитав.

— Готова, — і Наум показав на списаний папір.

— Обідня пора, і я приніс вам їсти, — показав на відро, де були теплі макарони, варені в молоці. Наум досить найвсія й подякував начальникові.

— В дитячій кухні часто залишаються харчі, — сказав начальник, — то я віддаю їх тим, що пишуть скарги в цій кімнаті.

Наумові не хотілось вертатися в смердючу камеру, і він,

щоб затагнути час, запитав: — Ви інтелігентна молода людина. Як ви попали на таку працю?

Таке запитання начальника, очевидно, схвилювало і він вимушено усміхнувся.

— Мій батько лікар. Тут, у Житомирі. Я закінчив медичний технікум, і мене покликали на військову службу. Після вишколу відбував службу у військовому шпиталі. Вступив до партії. Думав після демобілізації вчитися в інституті, але обком партії послав мене сюди. . .

— Я розумію вас, — співчутливо сказав Наум.

* * *

Гафійка через два тижні, як було домовлено з адвокатом Гуревичем, поїхала до Києва. Гуревич прийняв її, як давню знайому, і запросив до свого кабінету. Сідаючи в м'який фотель, вона побачила на столі грубу »справу« в сірій палітурці. — Що скаже адвокат? — подумала.

Адвокат, запаливши цигарку, почав:

— Ваш чоловік написав касаційну скаргу. Написав добре, так що й не кожен адвокат на таке спроможеться. Він не зробив нічого злого, але не любить комсомольців, комуністів і євреїв, — казав Гуревич, не відриваючи очей від паперів. Від цих слід у Гафійки почали тремтіти коліна і поза спиною пробіг холодний дріж. Вона знала, що адвокат жид і, якщо він почав розмову з антисемітизму, то як буде Наума боронити? Гуревич зауважив хвилювання Гафійки.

— Не думайте, що я бороню євреїв. Знаю, що вони захопили керівні позиції в країні й уполліджують українців. Але, Гафіє Гаврилівно, не всі такі. Так поступають жидикосмополіти, які знайшли спільників з подібними до них росянами, іншими націями і навіть українцями. Всі вони разом створили терористичну систему, яка відповідає їхній порочній моралі і психіці. Це страшні пороки суспільства, але, щоб боротися з ними, треба йти в комсомол, у партію і ті пороки виживати. Справу вашого чоловіка я вивчав, і запевняю вас, що за два місяці він буде на волі, — закінчив Гуревич, листкуючи сторінки »справи«. Окремі сторінки він витягав, рвав і кидав у кіш їх із сміттям.

— Це таке, що нам пошкодить, — говорив адвокат.

— Юліяне Венедиктовичу, скільки я маю вам заплатити? — запитала Гафійка й виїняла гаманця. Гуревич підніс виголену голову і, всміхаючись, сказав: — Про заплату потім.

А про час розгляду справи вашого чоловіка я повідомлю вас поштою. Чи ваші знайомі знають про його арешт?

— Я виїхала з Новоград Волинського, а на новому місці кажу, що його покликали на військову службу.

— Добре зробили. Кращє, як знайомі не знають. У наші часи серед знайомих більше ворогів, як друзів. Я напишу в листі до вас так: »Приїжджайте, ваше пальто готове«.

— Дякую. Чи ще щось я маю сказати? — тихо запитала Гафійка.

— Ні, я більше нічого не потребую. Будьте обережні. Ви ж у такому стані, — і глянув на Гафійку. На прощання потиснув їй руку і по-батьківському погладив її хвилясті коси.

Гафійка йшла до залізничного двірця з таким настроєм, ніби Наума вже звільнили з в'язниці. Біля квиткової каси стояв, спершись об стіну, високий чоловік у бурці з овечого сукна, хоч надворі було ще тепло.

— Будь ласка, ставайте першою, — показав чоловік оброслою волоссям рукою на закриті віконце каси. — Я маю чекати на потяг ще три години. А ви?

— Мені ще довше — на Одесу, — сказала Гафійка й стала біля мармурем облицьованої стіни.

Чоловік намагався зав'язати розмову з Гафійкою, але вона неохоче відповідала на його питання і дивилась крізь скляну стіну в ресторан першої класи. Він розумів, що жінка переживає якесь горе. На її малих пальчиках він бачив дрібну висипку, очевидно, наслідок нервового напруження. Тоді він почав розповідати про себе:

— Оце лише два місяці, як повернувся на Україну. П'ять років поневірявся на Колимі, — говорив спокійно, мов би про когось неприсутнього. Гафійка здивовано глянула на нього.

— Так, я був на засланні.

— Співчуваю й розумію ваше становище, — і Гафійка глянула на цього фізично сильного чоловіка з мозолястими пальцями, що виглядали як обрубки покрученого коріння.

— Я за професією лікар, — продовжував він, — але мене позбавили звання лікаря. У 1932-33 роках люди масово мерли з голоду без жадної лікарської опіки. Я тоді працював районним лікарем на Білоцерківщині, і ГПУ вимагало від мене, щоб я підписував акти смертності ніби з причин пошести. Я відмовився, бо обов'язок лікаря допомагати навіть найбільшому злочинцеві.

»Що ви хочете цим сказати?« — запитав мене лейтенант ГПУ. А я відповів: »Люди мруть з голоду, тож не вигадуй-

те якусь пошесть». Через тиждень мене заарештували й пізніше дали п'ять років таборів суворого режиму. А тепер я працюю на каменоломі над Россю, — закінчив чоловік із чистою душею.

— Чи маєте родину? — обережно запитала Гафійка.

— Маю дружину й сина. Дружина працює в аптеці, а син уже ходить до п'ятої класи, — відповів колишній лікар.

Гафійку розчулила ця людина, і вона призналася, що була в адвоката в справі свого чоловіка.

— А як його прізвище? — запитав незнайомец.

— Гуревич.

— О, то добрий адвокат! Теперішні адвокати допомагають не тим, кого мають боронити, а суддям. Гуревич має добрі зв'язки. У нього три брати на високих посадах у Москві — два комуністи, один був соціал-революціонером, а цей безпартійний, але коли узяв справу вашого чоловіка, то можете бути спокійні: ваш чоловік вийде на волю.

— Ви знаєте його? — з захопленням запитала Гафійка.

— Особисто не знаю, але чув про нього. Були такі справи, коли людину мали розстріляти, але з поміччю Гуревича її звільняли.

Час тягнувся повільно. У залізничному двірці метушились люди. Кудись поспішали в куценьких свитках чи козушках з мережками на долі та в барвистих капелюхах. Це були галичани із новоприданих західніх земель. Гафійка мовчки, із співчуттям дивилась на тих, »визволених« братів.

* * *

У камері життя в'язнів ішло своїм трибом. Інколи виникали суперечки. Колишні визначні діячі большевицької партії вважали, що їх заарештовано помилково, що всю цю терористичну бурю спровокували вороги. В одному кутку залунав гістеричний крик. Кричав високий, з довгим кінським обличчям чоловік. Це був Антін родом з Житомира. Він багато розповідав про свої подвиги під час революції, а тепер енкаведисти немилосердно били його на слідстві. В'язні називали його »Антоном Великомучеником«. Тож оцей »Антон Великомученик« зірвався зі словами: »Я про все це напишу товаришеві Сталіну! Він не знає, що роблять вороги народу з заслуженими большевиками«.

— Дурень ти! Сталін такий самий, як і ти, мазаний в рот. Він наказав посадити тебе, синьоподкладчика.

— Брепеш, шмаркачу! — визвірився «Антон Великомученик», аж його обличчя налилося кров'ю. Він вибіг на середину камери і як з трибуни верещав: — Я від перших днів революції виконував таємні завдання партії. Мене партія послала до Петлюри і я обробив отамана Оскільки так, що він виступив проти Петлюри і виарештував його міністрів. Ви знаєте, що це значило для нас? Ми зразу захопили Жмеринку, Проскурів, Старокостянтинів і Новгород Волинський. Наші частини підходили до Рівного, а петлюрівці у паніці втекли за Збруч.

Після війни треба було нищити ворога за кордоном, — «Антон Великомученик» підніс кулака вгору, витяг довгу шию з набряклими синіми жилами і кричав: — Я шість разів ходив у Польщу в табір інтернованих петлюрівців. Вони мене знали і думали, що я працюю для них, а я давав їм фальшиві інформації й займався провокаціями. Пізніше партія послала мене вчитись у Московський інститут інженерів транспорту. По закінченні інституту призначили мене начальником Жовтневої залізниці Москва-Ленінград. Ви знаєте, що це значить? Сам Андреев, а потім Каганович радилися зі мною.

— Андреев такий ворог народу, як і ти! Всі ви кровососи. Ти пив селянську кров, як упир, а верзеш про свої заслуги! — крикнув Нунгесер. «Антон Великомученик» спітнілий від духоти й нервового напруження замовк. Сів біля Іванова, розтирав рукою піт на обличчі і вдивився круглими очима по в'язнях.

— Ви знаєте, товаришу Іванов, як тортували мене в Ленінграді в Крестах? Вимагали, щоб я підписав признання, що плянував убити Сталіна, коли він буде їхати до Ленінграду. Я не підписав! Вони били мене, а потім привезли в Житомир. Тут мені шиють нову справу. Кажуть, що я присланий із-за кордону шпигувати для Польщі.

— Правильно! Ти польський шпигун. Сам говорив, що ходив у Польщу. Твоє продажне рило звикло винохувати й продавати чесних людей, — знову крикнув Нунгесер, і «Антон Великомученик» зовсім ооскаженів. Він уже не кричав, а ревів захриплою горлянкою. І може ревів би цілу ніч, але в камеру вбіг оперуповноважений з двома штурпаками.

— Що тут за крик? — запитав оперуповноважений. Батуринський пояснив оперуповноваженому, що Антон хворий, не може себе контролювати і кричить в наслідок нервового збудження.

— Антоне, сиди тихо, а то зачиною в карцер, — загрозив оперуповноважений і вийшов.

* * *

Після вранішнього чаю Іванов, підперши кулаками гостре підборіддя, дивився очима туберкульозника в ніщо. На його обличчі не було ніяких познач турботи. Воно було нерухоме, мов маска. Наум підійшов до Іванова, щоб почастиувати його цигакрою.

— Як почуваете себе, товаришу? — запитав.

— Нормально, кажуть мені лікарі. Отож я й відчуваю себе нормально в ненормальних умовах. Хвороба мене руйнує, — простогнав Іванов.

— Чи хочете закурити? Знаю, що це вам шкодить, але... — сказав Наум.

— Ви добрий чоловік. А я знаю, що вже ніщо не допоможе. Проте, чого зрікатися приємности? — і Іванов простягнув руку по цигарку.

Закурили й обидва мовчали. Наум подумав, що його присутність коло цього партійного аристократа зайва і не знав про що з ним говорити.

— Ви написали скаргу? — запитав Іванов. Наум, дивлячись на рабіна під стіною, сказав:

— Написав. Так, для форми... з того нічого не буде.

— Вас випустять. Ваша справа не варта виїденого яйця. Хто з нас не грішить націоналізмом? Росіяни найбільше... А ви ж нічого не вчинили на шкоду Советському Союзові. У світі тепер шириться націоналізм дуже небезпечний для людства. І то особливо серед малих бездержавних народів. Але про це ніхто не говорить, і вони свій націоналізм прикривають комунізмом. Через комунізм плянують опанувати світ, а тоді у народів витруїти національні і релігійні почуття, традиції. Щоб людина в доброму бачила зло і боролася з добром.

Я вірив у комунізм, — глянув блискучими очима Іванов, — бо в теорії він прекрасний. Я вірив тому, що не знав докладно творів класиків марксизму. Я пішов за ідею комунізму під впливом пропагандивних гасел, які чарували мене. А потім університет, науково-дослідний інститут філософії. Я наполегливо читав твори різних філософів, порівнював їхні теоретичні висновки. Розуміється, я мав відповідні умови для поглиблення своїх знань. Керуючи комсомолом Со-

ветського Союзу, я мав доступ до різної літератури. Мені багато допомогло знання німецької й гебрійської мов. З допомогою першої я вивчив філософів дев'ятнадцятого й початку двадцятого сторіччя, а другої — стародавню історію й твори мислителів дохристиянської епохи. Але знаєте, — Іванов глянув на Наума, — на досвіді щоденного життя я розчарувався в комуністичній теорії, хоч цього не виявляв нікому. Тоді я захопився Достоєвським, зокрема його романом «Беси». Я перечитав усі його твори, але в «Бесах» Достоєвський передбачив нашу дійсність. Ви їх читали? — запитав Іванов.

— Ні, не читав, — відповів Наум.

— А шкода! Правда, цей роман не дозволений для масового читача, — і після короткої павзи: — Я помру. Мене не цікавить, яких ви переконань, але ви мусите берегти своє життя, щоб побачити на власні очі, до чого приведе комунізм. Якщо взагалі советська система втримається. Наша країна тепер борсається у протиріччях: ідей і політики, культури й економіки, і з кожним днем котиться по похилій площині. Мені шкода Руси. Її минуле було трагічне, але велике.

Наум не погоджувався з Івановим, який ототожнював Московщину з Руссю, але стримався, не сказав нічого.

— Кремлівські вожді, — продовжував Іванов, — прикриваючись ідеєю комунізму, прагнуть створити світовий уряд, щоб паразитувати на всіх народах. Ви читали Фейхтвангера, його романи «Єврей Зюс», «Сини», «Юдейська війна»? Чи ви зрозуміли філософію цих творів? Вони написані на основі Біблії. Теорії про ущасливлення людства. Цю теорію розробляли Спіноза, Маркс, Енгельс, Ленін. І хоч у тих їхніх теоріях на кожному місці вилазять протиріччя, ідейне спрямування те саме. То не є справжня наука, коли в ній немає логіки, спертої на історичних фактах, перевіреної практичним життям. Це є ніщо інше, як борсання в темряві, з якої немає виходу.

«Питання ленінізму» Сталіна — неграмотна писанина, переказування утопічних теорій Леніна. Молодим я вірив у ту писанину, але в життєвій практиці дійшов до висновку, що комунізм здійснити неможливо. Бож усіх людей не можна стригти на один копил. Тим більше, не можна змінити в людях психіку. Але ті, що ширять ідею комунізму, добровільно її не зречуться, бо так же мусіли б зректися власного добробуту і влади. Це ви повинні знати, — пошепки промовив

Іванов, — але про це нікому не говоріть, бо вас знищать. Вони немилосердні до своїх противників.

Це звучить парадоксально! Носії комуністичної ідеї в часи революції проповідували рівність, братерство і майже християнську любов, а коли прибрали владу до своїх рук — обернулись у найжорстокіших катів народу і загарбників матеріальних благ. Якби народні маси знали, як живуть члени Політбюра й взагалі високі партійні достойники, то советська система завалилася б за один день. Для них у Кремлі існує окрема кухня, де готують страви в герметично замкненому плятиновому посуді під доглядом перевіреного лікаря. За годину перед обідом той лікар куштує кожну страву під наглядом чекіста. Як бачите народні вожді дуже бояться народу.

— А потім оргії! До них привозять молодих балерин, і вони з ними пиячать і віддаються розпусті. Своїх наложниць вони нагороджують орденами і обдаровують грішми, і дорогоцінностями. Сам хазяїн — так називають у Кремлі Сталіна — напивається до безтями, до ригачки і в його мешканні після тих оргій міняють килими. Оце такі вожді народу!

— Ще про Сталіна. Ви пам'ятаєте голод на Україні в 1933 році. Після того голоду Сталін зорганізував у кремлівському палаці зліт колгоспників-ударників і під час бенкету проголосив тост, який закінчив словами: «Товариші колгоспники! Жити стало краще, жити стало веселіше. Тож випйом за щасливе й радісне життя!» Алілуєва, його дружина, кинула репліку: «Якщо жити стало краще, то чого на Україні й Кубані вимерли з голоду мільйони людей?» Сталін лише блимнув очима в її сторону, але не сказав нічого. Вранці преса повідомила: «Алілуєва, старий член партії, дружина товариша Сталіна несподівано померла від розриву серця». Я всі ті події знаю, і тому мене звідси не випустять.

— Товаришу Іванов, а як ви попали в провінційний Житомир?

— Це давня історія. Я захворів на туберкульозу, і лікарі порадили мені їхати лікуватись на Україну, на курорт Соснівку. Про це я говорив із Сталіним, і він сказав, щоб я їхав туди, а одночасно був секретарем міськпарткому Черкас. Я приїхав у Черкаси, а там секретар міськпарткому і його дружина також туберкульозники. Мені не випадало витискати з посади хворих людей і я запитав: де ще є такі місця, де я міг би полікуватись. Мені порадили Коростишів. Я там при-

йняв посаду начальника політвідділу МТС і жив до арешту, — так закінчив свою революційну епопею Іванов.

* * *

Верховний Суд УССР розглядав справу Наума Дубогриза в колишньому будинку »присутственных мест« на Софіївському майдані, недалеко пам'ятника Богданові Хмельницькому. Головою суду був депутат Верховної Ради СРСР Топчій, прокурором Ольержанська, а адвокатом Гуревич. Гафійка сиділа на стільці в коридорі суду. Останні дні підточувала її здоров'я якась недуга, але вона не зверталась до лікаря, а фізичні болі приписувала вагітності. Вона ледве сиділа, була змучена й сумна.

Суд справу Наума Дубогриза розглядав повільно, і тільки о другій годині судді вийшли з кабінету засідання. Гуревич, проходячи коло Гафійки, сказав:

— Йдемо на обід. Справу закінчимо сьогодні.

Гафійка ще з ранку нічого не їла й не пила. Її мучила спрага. А в будинку суду не було буфету чи може й був, та вона не знала, де його шукати, і вийшла на вулицю. Знайшла на Прорізній у підвальному приміщенні їдальню і там випила чаю. Знову повернулася до суду. В коридорі сиділи жінки різного віку, такі самі знедолені, як і вона, але нічого не говорили між собою. Звісно — боялися.

Десь коло четвертої години повернулися судді. Йшли червоні після ситого обіду і доброї дози лікеру. О дев'ятій годині ввечера до неї вийшов Гуревич.

— Гафіє Гаврилівно, справа виграна! — сказав він, і ці слова так зворушили жінку, що вона неспроможна була промовити слова. Гуревич додав: — За пару тижнів ваш чоловік буде вдома.

— А чому за пару тижнів? — з хвилюванням запитала Гафійка і витерла хусточкою очі. Гуревич поплескав її по плечі:

— Справа мусить бути оформлена. А поки якась секретарка вишле постанову суду до Житомира, то це ще забере час. Суддя розумний чоловік, і його було легко переконати, а от проклята баба Ольержанська ніяк не піддавалась. Аж після обіду я уламав її.

— Скільки вам заплатити? — запитала Гафійка.

— Обід коштує 280 карбованців. Якщо можете, заплатіть ці гроші, а як не маєте, то Бог з вами. Вертайтесь здорові

додому. Коли повернеться чоловік, хай обов'язково приїде до мене. Я хочу його бачити, — сказав Гуревич. Гафійка заплавила 280 карбованців і подякувала адвокату, а він, усміхаючись, промовив: — Бережіть здоров'я для себе, для того що там, — показав рукою на її живіт, — і для свого чоловіка. — На прощання потиснув Гафійці руку.

Гафійка поспішала до залізничного двірця, ніби неслася на крилах. Радість розпирала її груди. Вона й не чекала на тролейбуса, бо їй здавалось, що пішки дійде скоріше. А на двірці був хаотичний рух — військові й цивільні ворушилися, як у комашнику. Це ж почалася війна. Після розбору Польщі, Москва напала на Фінляндію. В країні безглузлого соціалізму і в мирні часи не було порядку, а у воєнні був повний безлад. Правда, Гафійку як вагітну міліціонер пропустив першою до квиткової каси.

* * *

Наум, написавши скаргу, ще багато днів передумував свою майбутність і розпитував старих засланців про порядок та умови праці в таборах Сибіру. Наслухавшись розповідей про різні табори, він не плекав у своїй душі рожевих надій і покладався на свою силу волі й відвагу. Вирішив за всяку ціну втекти звідтам будь-куди, у Манджурію або через Берінгову протоку до Аляски.

У камеру впхали двох чоловіків. Молодих, засмалених сонцем, аж бронзових. Їхні червоні карки та м'язисті руки були доказом не абиякої фізичної сили. Ці два атлети посідали під стіною, коло самих дверей і, переглядаючись між собою, почали реготати. Усі в'язні дивились на них, як на придуркуватих.

Видали обід. Цим разом тюремна адміністрація розщедрилась й видала два дання: баланду з перлових круп та пшоняну кашу з фляками. Це був »святочний обід«, і в арештантів зроджувались різні здогади. Одні тлумачили, що щось важливе сталося в країні — якесь надзвичайне досягнення, інші, що влада з якихось причин змінила відношення до в'язнів. Всі ті здогади вияснив один із тих червоношиїх сміхунів.

— Хіба ви не знаєте, що до нашої країни приєднано Західну Україну й Білорусь?

— Як? Коли? — посипались з усіх кутків запити. Навіть вуркагани зацікавилися цією новиною. Новачки розповіли

про розподіл Польщі і про пакт Молотова-Ріббентропа. Вони також сказали, що бачили на тюремному подвір'ї велику групу польських офіцерів. Хтось із в'язнів зотягнув тихим голосом усім відому, заяложену пісню:

»За столом у нас ніхто не лішний,
По заслугам кожний нагороджён.
Золотимі буквамi написан,
Всенародній сталінський закон«.

Новачки знову зареготали.

Батуринський запитав їх: — Чого регочете, як колгоспні огири?

— Товарищу старосто, ви також будете сміятися. Ми з одного села. Він був головою колгоспу, а я головою сільради. Товарищували, деколи гуляли, та й немає гріха таїти — разом залітали до бабів. Одного разу таки добре випили й засперечалися за своїх баб. — Колишній голови сільради показав рукою на колишнього голову колгоспу. — Він запевняв, що його жінка тверда, як камінь, і ні при яких обставинах його не зрадить. А я так саме казав про свою, і ми рішили цю справу перевірити. Але, щоб був наявний доказ успіху, домовилися, що під час злягання кожен з нас приліпить на зад товаришевої баби свою печатку. Ми завжди маємо при собі печатки: він — колгоспну, а я сільрадівську. Так і зробили. А, повернувшись кожен додому, перевірили вірність своїх бабів і впевнились, що печатки були на задах в обох. Отже, ми обидва програли і почали війну з своїми бабами.

— І що, вони на вас зробили донос? — запитав Маркевич.

— Та ні, — промовив голова колгоспу, — але знаєте у баби волос довгий, а розум короткий. Почали сваритись між собою, прилюдно витягати наші гріхи — той, мовляв, узяв хабаря, а той потягнув собі мішок пшениці. А кумашки рознесли все це по селу, як вітер пір'я. Так дійшло до міліції. Нас викликали, і хоч ми відмовлялися, баби під тиском призналися, що про наші гріхи не брехали. Нас виключили з партії, прокурор завів судову справу і суд засудив нас на десять років таборів за... компромітацію державних гербів, бо інших доказів про наші гріхи не мав.

Всі в'язні сміялися, аж за боки бралися.

* * *

Батуринський розповів Наумові деякі епізоди з життя арештантів житомирської в'язниці з попередніх років.

— Знаєте, — почав він, — у 1937-38 роках тут було справжнє пекло. В цій камері сиділо понад сотню людей, а в колишній тюремній церкві сиділо 960. Сиділи один на одному. Я там мучився три місяці. »Параші« не було, а натомість були дві бочки з-під бензини. В'язнів водили до виходку один раз на два дні. На коридорі також сиділи арештанти і на сходах між поверхами. Повітря в камерах було страшенно задушливе, а ті бочки його зовсім отруювали, і люди мліли. А допити? Деяких людей приносили з тих допитів побитих, покалічених і вкидали у камери, як трупи. Після дванадцяти години ночі на подвір'ї в'язниці вмикали мотори вантажних автомобілів і під ті звуки розстрілювали людей. Приходили звіроподібні, п'яні штурпаки, викликали арештантів з »вещами« й вели на страту. Стріляли з мілкокаліберових рушниць у потилицю, часом не поціляли і недостріляних вантажили на машини, накривали брезентом і везли на цвинтар у задалегідь приготовані ями. В камерах було чути приглушені постріли і по тих пострілах арештанти вели статистику розстріляних за ніч, тиждень, місяць. . .

Одного разу сталося диво. Одного агронома з Житомирщини розстріляли тут же на подвір'ї, вкинули його між трупи на вантажне авто, накрили брезентом і повезли ховати на цвинтар. Агроном, коли наставили на нього рушницю з переляку впав непритомний, але між трупами в авті опритомнів, як авто зупинилось на цвинтарі і трупи почали кидати в яму, він скочив у кущі. Це було навесні 1937 року, коли дерева й кущі вже покрилися листям. Архангели гналися за ним, але в п'ятні не могли знайти, і він бідаха пішов до знайомого фельдшера. Той перев'язав йому рану на плечі, дав одяг і грошей. Десь на Чернігівщині він мав близького свояка, з допомогою якого дістав фальшивий паспорт і заїхав аж у Владивосток. Працював там спокійно, але схотів довідатись про дружину. І під чужим іменем написав до неї листа. Архангели того листа перехопили, і агронома привезли до Житомира. Але тим часом сталися великі зміни. У Житомирі після приходу Берії виарештували або перевели в інші області майже всіх слідчих. Декого з них розстріляли, декого засудили. І в камерах колишні їхні жертви пізнавали своїх мучителів і вночі їх душили. Так було з начальником Коростишівського НКВД.

І от у Житомирі тому агрономові пощастило. На нього не знайшли в архівах ніяких матеріалів. У тому величезному коловороті арештів, розстрілів та заслань загубилося багато

справ. Нещодавно його звільнили, — закінчив Батуринський розповідь.

* * *

Січневого ранку після чаю Наума хвилювало якесь передчуття, і він ходив вузеньким проходом, який в'язні, розміщувались, залишали до дверей. Наум ходив по тому проході і думав про сни, що цілу ніч верзлися у голові.

— Друже, — звернувся до нього Свобода, — сідайте коло мене. Ви чогось сьогодні нервуетесь, а я маю добре передчуття і хочу вам поворожити. — Наум, нехтуючи пропозицію Свободи, махнув рукою, але зразу подумав, що камерний друг може образитись. В'язні часто просили Свободу поворожити, він звичайно відмовлявся, але декому ворожив і інколи вгадував минуле й майбутнє в'язням.

— Ворожить, премудрий оракуле, — і Наум присів коло Свободи. Свобода розкидав зроблені з цигаркового паперу карти, взяв Наумову ліву руку й пильно почав дивитися на його долоню і кінці пальців. Напружено про щось думав, аж на його скронях сіпалися жилки. Потім подивився на розкладені карти й сказав:

— Ви говорили мені про вашу родину, але нічого не сказали, в якому стані залишили свою дружину. Вона вагітна? — раптом запитав. Наум мовчав.

— Чого ж мовчите? Правда?

— Правда, — potwierдив Наум.

— За вами тужать три жінки: мати й донька, а третя іншої крові, але близька до вашого серця. Це — дружина. Тепер ви маєте третю кровну особу жіночого роду — дочку. Ви їх побачите. Буде велика радість для вас і для них, але з ними ви не пробудете довго. Радість буде короткочасна. Тепер ваша дружина у великому клопоті, правдоподібно важко хвора. Вона видужає, а ви знов потрапите до в'язниці і так саме скоро вийдете з неї. Та все ж таки свою родину ви залишите назавжди, — і Свобода пильно глянув в очі Наума. Наум сумно всміхнувся. Він не вірив у ворожіння так саме, як не вірив у сни, сказав: — Я знаю, що залишу родину. Її ж не повезуть у Сибір разом зі мною.

— Ні, ви не поїдете на заслання. Ви ще сьогодні вийдете на волю, — поспішив промовити Свобода. Наум засміявся:

— Бог говорив би з ваших уст!

— У нашій країні прийдуть великі зміни, — продовжував

Свобода, — і ваше життя буде триматись на волосинці. Багато переживете важких подій, але залишитесь живим і здоровим. Ви народились під щасливою плянетою. Та бережіть-ся сорокового року життя. Переживете сороковий — житимете багато років на чужині, — закінчив Свобода й ліг горілиць, затуливши долонями очі.

Наум, посидівши хвилинку, подякував і знов почав ходити по камері. В його уяві розкривались похмурі пейзажі тундри, а то раптом появлявся образ біленької, синьоокої донечки Лесі й щасливо усміхненої Гафійки. Такими він їх бачив перед арештом.

Перед десятою годиною ранку щокнув «вовчок», і всі в'язні глянули на двері. Кожний хотів, щоб викликали його ім'я. В такі години викликали тих, про яких вища судова інстанція винесла постанову про звільнення; рідше в такій годині когось переводили до іншої камери, а ще рідше приходив прокурор. Йому скаржилися, що в камерах гаряче, що рідко водять у лазню, а в тій лазні ніколи не буває теплої води. Прокурор на всі такі скарги кидав іронічну репліку: »Це вам не санаторій!« — і з тим виходив. Цього разу ніхто не зайшов, а у »вовчок« крикнув захриплий голос:

— Хто на »д«?

В'язні називали свої прізвища на »д« й, хвилюючись, чекали. Кожен, хоч і не вірив, що прийшла його черга, але хотів цього. . .

Голос за дверима мовчав. Наум назвав своє прізвище.

— Ім'я й по батькові! — крикнули за дверима.

Наум назвав своє ім'я і по батькові. Панувала мертва тиша. Всі напружено прислухалися.

— Рік народження? — запитали за дверима.

Наум сказав.

— На скільки років засуджений?

— Дев'ять і три.

— Собирайсь з речами! — гукнув той голос і двері відчинились. У них стояли черговий по корпусі й штурпак.

Наумові здавалось, що тремтіли всі його нерви, як натягнуті струни. А Свобода радісно дивився на нього. Наум і не міг опанувати себе: щось мацав у мішку, в торбах, що ще не спорожніли від останньої передачі; щось поспішно натягав на себе. А черговий по корпусу, стоячи з папірцем у руці, промовив:

— На свободу, Дубогриз! Швидше, швидше!

Наум прощався. Тиснув руки тим, хто був ближче коло

нього, а Свободі сказав: — Усе залишаю для вас, Батуринського й Нунгесера. Бувайте здорові! — і переступив через поріг камери.

* * *

Уночі 12 січня 1940 року Наум Дубогриз приїхав у Стару Прилуку, в село, де пройшли його дитячі роки безтурботної радості, тяжкої праці й злиднів. І це був єдиний пункт, де він міг одержати моральну підтримку і тимчасове пристановище на широкій, але тісній для нього землі. З затамованим диханням підійшов до матеріної хати. Вітер зі свистом ніс морозяно-пекучі сніжинки, які бити в обличчя, зразу танули і замерзали шкаралупою. Пальто на ньому обмерзло і тиснуло на плечі. Наум розглянувся навкруги і затарабанив холодними пальцями в шибку. Схопилася з постелі мати, подивилась у непроглядку шибку спитала: — Хто там?

— Я, Наум. Відчиняйте, поки остаточно не закостенів, — відповів, і його серце тривожно стиснулось.

— Сину мій, дорогий — скрикнула мати, коли Наум переступив поріг, і повисла у нього на шиї. Пригортала Наума і ридала. Що то значить мати! Скільки страждань і болю вона виносила в своїм серці!

Пробудилася маленька Леся. Протерла рученятами заспані очі й з словами »таточку, таточку«, потягнулась назустріч Наумові. Наум звільнився з материнських обіймів, зняв з себе обмерзле пальто, взяв на руки Лесю і, тулячи її до грудей, цілував маленьку з шовковим волоссям голівку. Потім обвів поглядом хату й побачив вітчима, що спустив з печі кістляві ноги і чухав свою скуйовджену чуприну, питав: — Пустили?

— Пустили, — відповів Наум і запитав: — А де ж Гафійка?

— Вона в лікарні, — сказала мати, — але ось маєш донечку. Свігланкою назвали, — і показала рукою на колиску, в якій спала маленька, з білим пушком на голівці дитина. В Наума зм'якли нерви, ніби відпустили гальма. Він глянув на колиску й з його очей бризнули сльози. То були перші сльози в його дорослому віці. Він скрикнув зубами, ніби комусь погрожуючи, але нічого не промовив. По хвилині, тримаючи Лесю, запитав матір:

— А що ж за хвороба в Гафійки?

— Не знаю. Після породу зразу злягла. Лікарі не можуть

встановити її хвороби. Завтра зранку, — мати глянула на годинник, — як відпочинеш, сину, підеш до лікарні. Вона побачить тебе, швидше виздоровіє. Дуже побивається за тобою.

* * *

РОЗДІЛ 29.

Поза чеським кордоном у Баварії простягаються до альпійських гір соснові ліси. Наум Дубогриз ішов тими лісами до Пассава, понад Дунаєм, що в своїх кам'янистих берегах гонить темнозелені хвилі. В лісі на полянах росли кучеряві дерева глоду і на їхніх гілках у приморозку червоніли рубінами ягоди. Запах живиці сповнював Наумові груди, ніби підносив його на крилах. Відчувши вимріяну волю, він не йшов, а ніби летів. Недалеко почув цокання сокир і тріск падаючих дерев. Туди й попрямував.

Там працювали лісоруби в німецьких обшарпаних мундирах, колір яких зливався з сосновим віттям. Наум привітався, але вони дивилися на нього мовчки.

— Хто ти такий? — запитав рудий німець.

— Я — українець, — відповів Наум, і глянув на німця з сокирою в правій руці та порожнім лівим рукавом, що теліпався на вітрі.

— До кого ти йдеш? — запитав той самий німець.

— Іду до нікого, — відповів Наум, а німці перезирнулись. Наум запитав:

— Навіщо рубаєте молоді смереки? Їм ще треба рости.

— Для американської армії, — пояснив німець.

— А як мені вийти до якогось міста? — запитав Наум, і один із німців пояснив, як дістатися до Пассава.

— Тільки сьогодні ти не вступиш. Треба десь зупинитись на ніч.

Може в Графенау, — додав інший німець.

Наум подякував і пішов далі. За якусь годину вийшов на широкий асфальтовий, блискучий шлях. Це були останні дні грудня 1945 року, але повітря було м'яке хоч з неба світило холодне сонце. Наум був одягнений блаженко, але та погода не дуже турбувала його. Пройшов кілька сіл з упорядкованими, чистими вулицями, готелями та хлібними крамницями-

ми. Скидалися вони більш на містечка, як на села. Вже було за південь, коли зайшов він у пекарню попросити кусок хліба. В Німеччині не було жебраків, і це здивувало молоду продавчиню. Вона запитала:

— Хто ти такий?

— Я з України. Втікаю від росіян. Дайте кусок хліба, а я вам за нього відроблю. Що скажете, те й буду робити. — Дівчина мовчки відрізала добрий кусень хліба, загорнула в провощений папір і, даючи його Наумові, сказала:

— Зайди до бургомістра. Він дасть тобі продуктову картку та грошей, за які зможеш купувати продукти.

Наум не пішов до бургомістра. В його пам'яті були ще свіжі спогади про чехів, які віддали були його советчикам. Він пішов далі, хоч уже вечоріло.

Підходячи до Графенав, ще на передмісті, Наум зауважив американські військові авта, накриті зеленими брезентами, а біля великого будинку негра в уніформі, який плямкаючи м'ясистими губами, щось їв і блискав білими зубами. Біля нього стояла сперта на стіну гвинтівка, що не абияк здивувало Наума. Вояк на варті біля магазину сидів спокійно, не зважаючи на зброю! Наум зник бачити советських і німецьких солдатів, які на службі були дуже суворі й неприступні.

В Графенав будинки були переважно двоповерхові, побудовані в стилі, що нагадував середньовічний. Пізніше Наум переконався, що в Баварії мало не кожне містечко було своєрідним музеєм старовини.

В один із таких будинків зайшов Наум. Ще на дверях він зустрів молодого німця, розказав йому про себе і попросився на нічліг. Німець щось сказав старій жінці, а вона гукнула в сусідню кімнату і звідти вийшла гарненька дівчина, яка запросила Наума в бічні двері.

Наум опинився в лазничці. Дівчина, нахилившись мила ванну, а він тим часом дивився на її округлі стегна. Вона напустила у ванну води, подала Наумові свіжий рушник і вийшла. Він заченив за нею двері й почав спокійно митися, зіскребуючи щіткою бруд на шкірі, що нашарувався за багато днів блукання. Убрався в свій виношений одяг і почув себе свіжим і бадьорим.

У кімнаті, що одночасно була кухнею й їдальнею, вже стояла на столі їжа. На канапі сиділи дві дівчини — сестри того німця та старша жінка, їхня мати. Два інші сини — літуни загинули на фронті. Мати зняла з стіни фотознімки й, плачучи, показала їх Наумові. »Що то мати, — подумав Наум, —

плаче за синами, а вони ж не одну сотню таких матерів і маленьких дітей знищили й покалічили з повітря». Цей останній син, Ганс, також воював, говорив, що був у »Шаркові«, »Польтаві« та інших містах України. Згадував про минулі події, хвалив Україну й її народ, але критикував низький рівень його культури і, як доказ того, показав фотознімки, на яких селянські жінки, сидячи в літній час під хатами, шукали в розпатланих косах — не подумайте, що золоті зірки. Наума ці знімки неприємно вразили. Він знав, що в убогих і віддалених від міст українських селах, то був єдиний спосіб боротьби з паразитами. Хіба ж німецький солдат розумів причину низького рівня культури? Одначе, німець і його сестри розмовляли з Наумом прихильно і співчували йому в його становищі.

Ганс показав ще знімки краєвидів з околиць Ворскло, вулиці Полтави, Кременчука, Умані та інших міст, знімки українських дівчат.

— Це була моя фройляйн, — промовив Ганс, показуючи дівчину-красуню з Кременчука із піднесеною головою і очима задивленими в далечінь.

— І ця дівчина також рилась у своїх косах, як і ті, що ти показував на знімках під селянськими хатами? — запитав Наум.

— О, ні! Це була культурна дівчина. Вона ж інженер, а крім того чудово грала на роялі твори світових композиторів. Міські дівчата були здебільша інтелігентні й охайні. Селянки в колгоспах найгірше бідували, бо селянство в Советському Союзі упосліджена кляса.

Вранці Наум випив каву з хлібом і маслом. На дорогу Гансова сестра зробила два бутерброди, а Ганс розщедрився й дав аж дві цигарки. Наум подякував, попросився, вийшов з хати і помандрував далі у невідоме. Він вірив, що в Німеччині влаштується по-людському. Пригадав з УПА німця Милого, з яким розлучився ще в Словаччині під час першого нападу словацької поліції. Той Милий багато розповідав йому про Мюнхен, дав свою адресу і обіцяв допомогти. Тепер Наум був у Німеччині, але в час арешту викинув його адресу.

Була неділя. Холодний, але сонячний ранок. Наум ішов смерековим лісом. З лісової дороги вийшов чоловік у чорному капелюсі, в чорному пальті і з палицею в руці. Привіталися. Німець розумів дещо по-російському. Він розповів, що під час Першої світової війни був три роки в Катеринославі як полонений. Хвалив Україну й український народ. В цю війну

на російському фронті він втратив двох синів. Тепер він має четверо коней, вісім корів, стадо свиней, трактор і вантажне авто.

— Куди ж ви прямуєте? — запитав Наум.

— Йду до кірхи. Приємно пройтися лісом уранці. Добре для здоров'я, а старшому чоловікові взагалі треба більше ходити.

— А як мені дістатися до Пассав? — запитав Наум.

Німець докладно пояснив і сказав, що в Пассав є американська організація УНРРА, яка дає втікачам від большевиків мешкання, харчі, одяг, і нічого не роблять. Оце »не роблять« повторив двічі. Наум глянув на німця з недовір'ям.

— Так, таким, як ти, американці дають усе й не змушують працювати.

Наум слухав його, але не вірив, щоб десь у світі чужинцеві давали притулок з харчами і не гонили до праці.

— Але я тобі не раджу йти в Пассав, — продовжував німець. — Ти йди до мене. Важко працювати не будеш. Я маю трьох дочок, гарних дівчат.

— Дякую, я прийду до вас, але насамперед мушу побувати в Пассав. Може там зустріну когось із знайомих.

Німець написав у бльокноті свою адресу, ще й позначив назви місцевостей, якими йти до нього з Пассав.

— Чи ти маєш гроші? — запитав німець.

— Не маю нічого. Ні грошей, ні документів.

— На тобі десять марок і харчову картку, на яку протягом місяця можна купувати в крамницях призначені норми хліба, масла, цукру.

Наум подякував німцеві і сказав, що обов'язково прийде до нього. Він думав, що треба мати у резерві притулок, якщо не знайде в Пассав когось із своїх людей.

Наум уже підходив до міста. Побачив широкий Дунай з брудною зеленкуватою водою, а над ним покручені американськими бомбами сталеві конструкції величезного мосту, що одним кінцем занурився у річці. Поруч з цим мостом був збудований новий дерев'яний по якому йшли люди, їхали вози та зрідка пробігали військові джипи.

* * *

У Пассав біля будинку УНРРА метушилися, як роздрочені оси, неповоротці на »родіну«. Їх скорочено називали ді-пі, що означало переміщені особи. Наумові кинулись в очі земляки, яких він зразу пізнав з їхньої вимови. Він почав розпиту-

вати їх про умови життя, про те, хто з якої області. Але всі, кого запитував, називали місцем свого народження Львів, Варшаву або Прагу, хоч він був переконаний, що ці люди прибули з Харківщини, Полтавщини чи Вінниччини. Більшість тих »західняків« підозріло поглядали на Наума й не хотіли з ним розмовляти.

Під будинком вешталися хлопці, дівчата і старші люди із західніх областей України. Він вирішив розпитати у них про життя в Німеччині.

— Хлопці, — підійшов до одного з тих людей, — я догадуюсь звідкіль ви походите. Але мене цікавить інша справа. Я сам з Великої України, а працював у Чехії. Там большевики хотіли мене репатріювати на »родіну«, але я втік до Німеччини ось так, як ви мене бачите. Не маю ніяких документів, ні грошей і не знаю, як мені тут влаштуватись. Починається зима, а мені хоч пропадай. . .

— Пане, ходіть з нами до табору. Завтра ми разом поїдемо до Регенсбургу, і ви підете там до Українського Комітету. Вам допоможуть, — сказав один з тих людей. В таборі дали Наумові поїсти, ще й подарували пачку американських цигарок.

— Будете спати на цім ліжку, — сказав кучерявий хлопець. — Мій друг поїхав на село до бауера і його ліжко вільне. Як ваше ім'я?

— Наум.

— А хто ви будете з дому? — запитав кирпань.

Наум сказав, що він був учителем, а тепер сам не знає, хто він. Хлопці, які перед приходом Наума сварилися між собою за якісь дрібні справи, притихли і обступили його, розпитуючи про Україну, яка в їхній уяві була святиною. Наум розповідав їм усе, що знав.

— Може розкажете щось з історії України? — запитав кирпань.

— Чого б ні? А що вас цікавить?

— Про козаччину! Ні, про большевиків! — загукали з різних кутків. Кімната була простора й в ній стояло щось із двадцять ліжок.

— Всього розказати зразу не можна. Я розповім вам про українську революцію 1917-21-их років, — запропонував Наум.

— О, це також файно. Говоріть! — погодилися хлопці.

Наум розповів, що під час революції Україна стала незалежною, але українське населення поділилось на два табори —

національний і інтернаціональний, який підтримував московських большевиків. В наслідок кривавої боротьби Україна знов попала в колоніальну залежність від Москви. Наум говорив більше як дві години і дивувався терпеливості слухачів. Це були малосписьменні й зовсім неписьменні хлопці з галицьких сіл.

Вранці принесли з кухні на снідання гарячої кави, кексів, масла та шоколяди.

— Знаєте, пане професоре, — почав один із хлопців (Наум подумав: »От уже й став професором«, але не заперечував), як підемо в комітет, то не признавайтесь, що ви з великої України.

— А то ж чого?! — здивувався Наум.

— В комітеті можуть не дати вам виказки, і тому всі совітські поробилися галичанами, — пояснив той самий, що привів Наума до табору.

— Яка ж різниця між галичанами й підсоветськими українцями?

— Пане професоре, совітських українців американці видають большевикам.

— Дякую, — і Наум зрозумів, чого наддніпрянські українці не хотіли з ним говорити під будинком УНРРА.

— Пане професоре, а гроші ви маєте?

— Ні, не маю, — відповів Наум. Хлопці зразу провели збірку і дали Наумові щось із двісті німецьких марок. Правда, за ті марки майже нічого не можна було купити на чорному ринку, але в крамницях та на залізниці вони мали ту саму ціну, що й за Гітлера.

Приїхали в Регенсбург, і хлопці завели Наума в Український Комітет, попередивши, що головою комітету є єгомость Ганушевський, а самі зразу зникли.

* * *

У просторій, убого умебльованій кімнаті за столом сидів єгомость Ганушевський. Наум привітався й запитав дозволу розказати про себе. Він рішив розповісти всю правду про себе, утаївши лише місце свого походження.

— Звідкіль ви будете? — запитав голова комітету.

— Я родом із Верхнього Синевидного, — сказав Наум. Оповів про дії партизанських відділів УПА та про те, як він прибув до Німеччини.

Священик слухав Наума з великим зацікавленням. Він чи-

тав про УПА в націоналістичних газетах, але видно не зовсім довіряв їм щодо розміру й бойових операцій УПА там, у далекій Україні.

— Пане, сюди має прийти директор, який сам з Синевидного, і він вам допоможе, — сказав священник. Наум догадувався, що той директор є якийсь кооператор чи маслосоюзовець, і що він тепер такий самий утікач, як і всі. Але не це турбувало його. Наум знав багатьох селян із Синевидного, знав учителів, бож останній рік в тій місцевості був інструктором політичного виховання четвертої округи УПА-Захід. Він також знав від партизанів кілька родин із Синевидного, які втекли перед приходом большевиків. Запам'ятав прізвище директора школи Когута, але особисто його ніколи не бачив.

І от директор прийшов. Виглядав він як звичайний «вуйко», але був добре одягнений, у фетровому капелюсі і з відгодваним обличчям.

— Добридень, егомосте! — привітався чоловік у фетровому капелюсі.

— О, як добре що ви зайшли! — зрадів священник. — Ось ваш краян, — і показав на Наума, який сидів на стільці у втертому пальті та ще й обстрижений наголо тоді, коли був у советському таборі для репатрійованих на «родіну».

— Чий ви будете? — запитав директор. Наум глянув на нього й на священника. В нього запалені вуха, затремтіли коліна й щось залоскотало в грудях.

— Я оповів вам неправду, отче. Так мене навчили хлопці в Пассав, які привезли у ваш комітет. І ви, пане директоре, мене не знаєте. Але я знаю ваше село й багато хлопців з того села, які були зі мною в УПА. Знаю Михайла Бабанича, Гриця Дулиного, Славка Івасикова, Граба та інших.

Священник і директор переглянулись. Якусь хвилину всі мовчали.

— Знаєте, пане, — почав священник, — у нас тут великі неприємності. Нещодавно большевики забирали насильно людей на «родіну». Люди перелякані, ховаються від большевицьких агентів, і я не можу вам нічим допомогти.

— А що ж мені робити? — запитав Наум.

— Не знаю. Знайдіть когось із своїх краян які поручаться за вас, — порадив егомость.

— Якщо ви назвете мені когось із Вінниці, то я знайду ручителів.

— Нікого я не знаю з Вінниці. Всі люди зі східніх земель

записалися як галичани, — пояснив еґомость. Наум мовчав.

— На цьому все, пане, — сухо сказав священик. А директор, колупаючись у носі мізинцем, посміхнувся у куток, задоволений, що так легко розкрив підісланого большевиками »шпигуна«.

Наум зрозумів, що в комітеті йому ніхто не допоможе, що тут згуртувалися свої, близькі, які дбають лише про шкурницькі інтереси, що це все лицемірне міщанство, яке прикривається патріотизмом і християнською мораллю. Хіба ж не видно, хто він є з його зовнішнього змученого вигляду, з його обшарпаного одягу. Але чи може зрозуміти ситий голодного, багатий бідного, владущий безправного? Ні, вони далекі від християнської і взагалі людської моралі. Це люди вузьких інтересів. Невже всі ті, що втекли від большевиків пристосувані й гендлярі святою ідеєю нації? Ні, тут щось не так. Напевно є люди чесні, жертвенні. Шукати тих людей!

У такому роздумуванні віра в людську доброту в Наума поблякла, як ганчірка під сонцем. Він рвучко встав, схопив стільця й брязнув ним об стіл так, що він розлетівся на тріски. Він не бачив, як реагував священик і директор. Відвернувся від них і крикнув:

— Ви, божий слуга, так помагаєте ближньому? Але я знайду на вас право! — тріснув дверима й вибіг сходами на вулицю.

* * *

На вулиці мчалися джипи, на хідниках ішли цивільні: старі й молоді, добре одягнені й обдерті, з червоними пиками й блідими обличчями, прості й криві на милицях. А в повітрі висіла вогкість. У небі пливли важкі сірі хмари. Наум стояв на розі хідника й не знав, що йому робити. Від злости трусилися ноги. Він чув, як цокотіли підшви черевиків об цемент хідника. Але він стояв, як привид, на одному місці, не маючи сили сконцентруватись на одній думці, і у його голові, як у калейдоскопі миготіли пережиті події: в'язниці, партизанські землянки, криваві бої й перехід на Захід. Ввижались діти, десь там, безпритульні сироти. Про дружину й матір уже не думав. Ще в Карпатах мав неперевірені відомості, що дружина вже не живе, а мати важко хвора. Бовкнув дзвін, і Наум підніс голову на той звук. Самої кірхи за будинками не було видно, а її шпильчасті бані ніби висіли в олов'яних хмарах... І знов, бам!

— Не журіться, пане! Я щось придумаю для вас, — промовив священник Ганушевський, і ляснув долонею по Наумовому плечі. Наум здригнувся. Подумав, — що йому мариться, але поруч стояв реальний Ганушевський і всміхався.

— Друже, ходім зі мною, — і взяв Наума під руку. Щось говорив, але він нічого не розумів.

Вони прийшли в просторий наповнений людьми ресторан. То була рухлива маса, різноголоса й різномовна з перевагою українців. Там кокетували розмальовані з напудрованими носами панни, пані та червонощокі міські парубки, які безцеремонно залицялись до підозрілого вигляду жінок. Також були прості жінки — скромні і боязливі. Селяни і селянки з усіх закутків просторої, сонячної, голубонебесної України.

Для священника зразу відступили місце за столом, і він запросив Наума сісти. Обідали. Їли макаронну юшку, смажене м'ясо з картоплею. Грубонога кельнерка, таки з наших селянських дівок, принесла два кухлі баварського пива. Наум їв і слухав про торгівлю хутрами, золотом, долярами, м'ясом, горілкою та жіночими прикрасами. — »Ох, і провчити б цю шпану з автомата«, — нуртувала думка в Наумовій голові. В його уяві постав образ знедаленої України, образи живих і мертвих друзів, розкиданих у карпатських горах та лісах Волині, спалені села, голодні й босі жінки та діти. . .

— Миську, а підійдіть но сюди, — звернувся Ганушевський до молодого, рухливого й красивого хлопця. — Ось цього пана візьмете з собою до Штравбінгу. Там професор Когут хай улаштує його в табір і виробить виказку. Ви ж нині повертаєтесь у табір?

— Так, егомосте, але я ще буду годину зайнятий, — відповів Мисько.

— З цим студентом поїдете в Штравбінг. Тут приписати вас не можу, бо в регенсбурському таборі немає діпїстської кухні. Тут живуть родинами й одержують сухий приділ, — пояснив Ганушевський.

— Дякую, отче, — сказав Наум і подумав: »щире слово не помогло, а от стїлець вирішив справу«.

* * *

У Штравбінгу справу залагодили швидко. Той професор Когут був з Синевидного. Про нього Наум наслухався багато добрих і похвальних речей від вояків УПА. Отже, ніби знайомий. Когут поселив Наума в кімнату, в якій жили под-

ружжя з Дніпропетровська і з Галичини. Крім них були ще старенький гуцул та гарненька дівчина Марічка. Наумове ліжко стояло в кутку головою до ліжка Марічки, і дівчина вночі простягала руку до Наума й пестила його стрижену голову. Але він зцілювався і боявся відповісти на її залицяння.

В таборі Наум одержав пару старої, але чистої білизни, американський вживаний костюм з нашитими зверху кишеньками і черевики. Але обидва ті черевики були на ліву ногу, бо інших на складі не було. І коли Наум ішов у тих черевиках до їдальні чи клубу, то йому здавалося, що ліві черевики скеровують його вправо, і він усе намагався триматись вліво. Це помічали дівчата й молодички і сміялись. Наум бачив ті лукаві усмішки, але не звертав на них уваги.

Минуло кілька днів, до Наума прийшов хлопець і відрекомендувався: — Михайло Небола. — Він сказав, що уже два місяці, як прибув з України. Був чотовим в УПА на Тернопільщині, а йшов до Закарпатської України із командиром полку окремого призначення Києм. Отож почалася розмова на партизанську тему. Наум зрозумів, що того Неболу підіслано для того, щоб його перевірити і він нічого від нього не скривав. Розповів про все, що може знати лише учасник партизанської боротьби. Небола, переконавшись, що Наум був дійсним учасником УПА, сказав: — Друже, я тобі віру. Але, коли прийде до тебе хтось із бандерівців питати про УПА, то назви їм останній відділ, у якому ти був, і свою функцію в тім відділі. Якщо вони через якийсь час розкриють твій псевдонім, тоді будеш говорити з ними про все. Знаєш чому? Вони тут говорять, що керують діями УПА і знають усіх старшин. Насправді вони нічого не знають, а вибирають відомості й розписують всякі історії у пресі, щоб збирати гроші на УПА, а в дійсності на своїх партійних цадиків, — пояснив Небола.

Наума спіткала несподіванка. У таборі ді-пі скомунізовані урядовці УНРРА проводили «скринінг» на зразок советського Смерщу. Хто з таборян не міг довести документально, що був вивезений гітлерівцями до Німеччини, того вважали за гітлерівського коляборанта і передавали советським людоловам. Наум попав у категорію коляборантів. Хвилювався, а Марічка заспокоювала його, вже й знайшла приватну кімнату в місті й запевняла, що забезпечить йому все утримання. Вона працювала в УНРРА й мала деякі заощадження.

На щастя, Небола визволив Наума від Маріччиної опіки:

— Не турбуйся. Завтра поїдемо до Мюнхену і там зробимо тобі такі документи, яких вимагають ковбої.

* * *

Наум Дубогриз разом із Неболою провели кілька днів у Мюнхені, але не закорилися у »ді-пі республіці«. Поїхали в Авсбург, але там також не мали успіху. Приїхали в Новий Ульм, у колишні касарні есесівців. Комендантом табору був полковник армії УНР Андрій Долут. Він прийняв хлопців, але не міг приписати їх до табору, і порадив жити нелегально в кімнаті на горищі, а харчуватися в таборовій їдальні.

Комендантом таборової поліції був Зенон Яворський — давній друг Неболи з Галичини. Він сказав, що має перейти в новозорганізований український табір у Старому Ульмі, щоб організувати там таборову поліцію, і порадив Неболі та Дубогризові приписатись у тім таборі. У Старому Ульмі хлопцям пощастило. Вони зайняли вигідну кімнату та ще й взяли до себе Ярему Гембатюка, Зенка Гарасимовича та Петра Савіцького. Це був вияв справжньої соборности українських душ.

На початку 1946 року почалося »нормальне« таборове життя. Дубогриз познайомився з професором Іваном Сандулом, що очолював культурно-освітній відділ.

— Чи можете бути секретарем мого відділу? — запитав Іван Сандул.

Наум, подумавши, сказав: — Не знаю. Хіба спробую.

Праця була невелика, але морочлива, бо до табору приїжджали нові люди від бауерів, переважно неписьменні, і треба було зорганізувати культурне життя. Опікун УНРРА виділив у розпорядження культурно-освітнього відділу кілька кімнат. Культвідділ поселив в окремі кімнати письменника Уласа Самчука, поета Олексу Веретенченка, літератора Григорія Костюка, але задовольнити потреби всіх охочих не було можливости. І почалася боротьба за ті кімнати. Приїжджали інтелігенти з сіл і не давали спокою професорові Сандулові. Ще з інтелігентними людьми можна було домовитись у спокійний спосіб, але важче було дати раду з спекулянтами, які іменували себе професорами. Сандул дуже скромна людина, не хотів перевіряти »професорів«, і доручив цю морочливу справу Дубогризові. Було багато смішних епізодів із самозванцями. Для прикладу приведу такий маркантний епізод:

Приходить у кабінет культвідділу меткий панок і зразу до

Наума: — Прошу пана, я є професор від політики й мені належить родинна кімната!

— А в якому університеті ви викладали політичну економію? — з іронією запитав Дубогриз.

— Як прийшли ваші в Галичину. . .

— Які мої? — урвав мову »професора« Дубогриз.

— Ну, коли прийшли большевики.

— Хто прийшли? — запитав Дубогриз.

— Ну, совіти. . .

— І що ж?

— То в нашому селі zorganizували семирічну школу і мене призначили вчити політику, — пояснив »професор«.

— Нам політиків не потрібно. Їх багато намножилося в таборах. Ми потребуємо фахової інтелігенції, щоб вчити грамоти, ремесла та виховувати молодь. В першу чергу потребуємо вчителів, диригентів, малярів, письменників, інженерів, а політиків нам не треба. Розмова закінчилася. »Професор від політики« щось почав погрожувати, але зрозумів, що не в ті двері попав, і вийшов з нічим.

У табір приїхав письменник Іван Багряний з полковником Кирилом Дацьком. Полковник рослий, вольовий і красивий мужчина супроводив Багряного на літературний вечір. Дубогриз знав про Багряного ще в УПА від стенографіста, який записував перебіг сесії УГВР у лісничівці під Недільнею в Карпатах. Багряний разом з Аркадієм Любченком виробили »Політичну плятформу« та »Маніфест« УГВР. Крім того, ще в лісі Дубогриз прочитав роман Багряного »Звіролови«, що був надрукований у львівському журналі »Вечірня Година«. Тепер прийшла нагода особисто познайомитись із письменником. Багряний розповідав про свою участь на сесії УГВР, розпитував про партизанські бої, і з того часу Дубогриз увійшов у ближчий контакт з Багряним, розбудовуючи Українську Революційно-Демократичну Партію.

* * *

Мічиген, 1969-1975.

Інші книжки цього автора:

НОТАТКИ ПОВСТАНЦЯ — спогади про УПА

МОЛОДІ ПАРОСТКИ — мемуаристична повість про діяльність ОУН під німецькою окупацією

РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ — наукова праця. Чекає на видавця
